

Та й Олегові не на часі сваритись із цим святителем. Він мусить бути в його очах добрим і справедливим. Болгарське дівча-княжна — це як золотий ланцюжок, що приведе його до справжньої величі.

— Я гадаю, що Оленка гідна стати великою київською княгинею, отче. Спадкоємцем Києва є знаменитий син знаменитого новгородського князя Рюрика. Це князь Ігор. Скоро він прибуде сюди. Не поспішай тікати звідси. Він тобі сподобається, Оленко!

— Але ж я... дала слово Сурсубулу... Моє слово — вірне.

Олег усміхнувся — дівча ще вірить у слова, у честь. Гай-гай!.. Чи вірив колись він у це? Не пригадає. Скільки слів на своєму віку давав, скільки ламав обіцянок! Знав би про це отець Гавриїл, що сказав би? Чи довірив би йому свою чесну оповідь? Мабуть, не розімкнув би й вуст. Але йому, Олегові, дуже важливо зараз увійти довірою в душі цих людей.

Болгарія, лише велика Болгарія підпре Київ у боротьбі з ромеями. Олег має відібрати в них данину, яку давали Києву за Оскольда. Тоді перед Олегом схиляться і зваряжений Новгород, і боярський Київ!

— Коли б з'єднали свої раті руси-країнці і болгари, перемогли б ромеїв! Царгород не дає Києву данини уже п'ятнадцять літ.

— Київський владця має взяти свою правду! — гаряче сказав Гавриїл.

— І я так хочу. Але це найліпше зробити нам разом з Болгарією. Силу сила ломить. Чи не так?

— Так, звісно, це так, — швидко погодився Гавриїл. І Оленка теж ожила, засвітила оченятами. Вони були істинними болгарками, а хто із болгар не жадав перемоги над своїм віковичним ворогом-визискувачем?

— Коли вже ви хочете їхати до Іскоростеня, то передайте князеві деревському моє слово: я кличу його разом іти в похід проти Ромеїв! — раптом заговорив Олег. Ця думка осілила його блискавично: справді, рушати в похід проти ромеїв можна було або підкоривши деревлян, або разом з ними у спілці, щоб їхній меч не зависав над Києвом. Силу свого меча він уже випробував, пощербив його об шоломи уличів і деревлян. Свого ж не домігся! Тепер він брязкає золотом в тих ромейських міхах, які вони можуть забрати у спільному поході. Але ж чи повірять йому іскоростенські мужи? Чи не побачать тут нового підступу від нього?

Запорукою його чесності може бути оте вперте дівча-княжна та її люди, які, мабуть-таки, підуть з Києва

до Іскоростеня. Тоді нехай передадуть його слово Маломирові.

Може, й справді, сила слова міцніша від сили меча?.. Хай їдуть, якщо така воля богів.

Але волі богів Олег не відгадав. Вони готували йому іншу винагороду за його милосердя до полонених людей.

* * *

Нарешті над Києвом розпогодилось. Небо розстелило над містом свої яскраві сині полотна, сліпило в самі зиниці золоте сонце; крутий осінній вітер сивив трави і зривав останнє золотаве листя з гаїв і дібров, затрушував ними стежки. Над дніпровськими заплавами навіть у день розсіювався легкий туман. Прохолода бадьорила дух, бурунила кров у тілі, вивільняла його від гарячої літньої млости і лінькуватості, манила в прозору далину й обіцяла перемогу над усіма незгодами.

Ясніше робилось в очах, відважніше — в серці, душа повнилась жаданнями чогось недосяжного, великого. А мисливська кров кликала на полювання. В лісі! Чи є на світі заняття гідніше для мужа, коли він може помірятися у спритності й зірності з найдосконалішими істотами світу, перемігши тура чи дикого коня, чи ведмедя, чи рись? Тоді ловець ніби вивищувався над світом і на якусь мить відчував себе врівень із самими небесними силами.

Кілька днів на Княжій Горі провадились приготування до виїзду полювальників. Метушилися конюхи, добираючи для Олега і його ловців кращих коней; сокольничі перев'язували шворками спину мисливських соколів-рарогів, щоб у погоні за здобиччю не зірвались у лет. Стрільці гострили наверх списів і наконечники стріл; набивали тули стрілами — короткими і довгими; загонщики, тіуни, повари і різна двірська челядь і собі переймалися тими приготуваннями. Усе було, як і належить о такій порі. Новий княжий сокольничий. Щербило уже помчав зі своїми помічниками по Боричевому узвозу, виїхав на Боричів Тік, проминув придніпровські гаї й вибрався до густого бору. Осінь не торкнулась його своєю позолотою. Він стояв притишений і грізний у своїй незайманості.

Сокольничий не видивлявся на красу темного бору. Звідси, знизу, було добре видко терем боярина Бодця. Здалося, що якесь верхнє віконце його ніби світилося зсередини. Він знав, що там живе болярщина Гордина. З тих пір як Щербило по своїй добрій волі опинився на Горі, не раз

бачив її здала. Але боярична його не впізнавала. Та й не можна було його впізнати! Це був уже не той простолюдин, подільський парубок у вовняній чузі і в постолах. Тепер мав на своїх плечах боярський каптан і вузькі ноговки із синьої вольниці, і чоботиська із волової шкіри. Не такі, звісно, як у князя чи в боярина, а все ж чоботи — не шкураки. А вже про шапку — і не здумати, яку тепер мав.

Верхне денце золотилось брачиною, а обідок — із пишної куниці. Від легкого подуву вітру так і ворухнуться, немов живий. "Агей, дівчино-красо, виглянь-но у віконце на доброго молодця! Чи не здогадаєшся, задля кого ото вигарцьовує конем молодий чорновусий сокольничий? Не сокольничий — княжич із материної казки!"

Отакі химерні думки про себе жужмом крутилися у голові Щербила. Дослухався до свого серця, якось дивно тенькало воно від споглядання того високого теремного віконця. Незчувся, як наздогнали його мечники витязя Свенельда. Сам він, здавалось, ніби боком сидів у сідлі, був розхристаний, обличчя усміхнене, погордливе. Піднявся у стременах і гукнув до воїв:

— Гей ви, чули? Син у мене народився — Свенельдич! Маю уже нащадка. Го-го! — і зареготав.

Мечники загукали йому славу, піднявши догори мечі. Хоч дивно трохи — немолодий витязь, а радіє, як дитина. Таким його ще не бачили.

— Котра ж із жон тебе ошасливила, витязю? У тебе ж їх три чи чотири.

— Веселинка ота.

— А як сина наречеш?

— Мстиславом! — гордо випинав груди.

Щербило чомусь остовпів. Відчув, як у його тілі почала зникати теплінь. Віднялися руки, ноги, ніби крижана хвиля підступила йому до горла.

Вороже споглядав, як мечники обступили витязя, як тягли до нього руки. Все раптом стало йому чужим. Чого він тут? На що сподівається? Кому приніс свою силу і чисту, незаплямовану душу?... А сіль пам'яті роз'їдала його спогадами й прозріннями. Любистковий погляд Веселинки пронизував його наскрізь, переміряв його душу і його життя...

Погнав коня в зарості бору. Випустив без потреби сокола, що тримав на плечі. Мчав, продирався у нікуди, бо від себе ще жодна людина не втекла.

Незчувся, як опинився чомусь на Горі. Стрепенувся душею, коли хтось ухопив його за стремено. Тонка, біла рука,

тремтлива й тендітна. Лиш один раз бачив таку, знав, чия вона. Гордина дивилась на нього з подивом. Теплились її великі карі очі. Довгі тіні від вій ворухнулись на блідих щоках.

— А я тебе впізнала, — сказала весело, ніби знала його все життя. Він мовчав, і тоді Гордина додала: — Ти став сокольничим у князя?

— Ага, — нарешті спромігся на голос. Сум'яття душі не давало ні про що думати. Він натягнув оброть.

— Ти поспішаєш? А казав... захистиш!

Щербило нічого не пригадав... Пристрожив коня і виїхав на дорогу, де вже летіли, обганяючи один одного, княжі ловці. Лови!.. Лови!..

Пронизливо верещали ріжки й перегудниці, іржали коні. Кипіла дорога. І він завернув на неї коня і потонув у цьому вирі життя. Тепер він належить не собі, тепер він має служити володареві, служити ревно й чесно! Щосили мчав подалі від свого минулого і від цього дня свого покарання й осрами...

Дні нещасливців біжать швидше вітрильників. Щербило втрачав ім'я, а його пририта душа втрачала упевненість в собі. Що б не робив, куди б не йшов — все було байдужим. Не гріла його похвальба Олега за спритність у ловах, не веселили пісні ловців, що всю зиму виходили в окольні бори й пущі на полювання. Примарний лик боярині Гордини, задля якої він зламав своє життя, раптом втратив принаду. Став якимось нестерпно відразливим, як і терем боярина Бодця. Як і вся ця Княжа Гора з її володарем, льстивими боярами, тіунами, витязями, отроками, челяддю...

І тому, коли перед ним знову постала боярична Гордина й легеньким помахом руки спинила його коня, він різко осмикнув оброть й люто пристрожив коня. Той здибився. Боярична сахнулася вбік. На щастя, не чула, які вітання посилала їй його люта душа. Тільки й кинула навздогін:

— А казав — захистиш!

— Не в того шукаєш захисту! — почувла дівчина чийсь слова. І завмерла: перед нею стояв вершник. Дивився трохи глузливо, але доброзичливо. Спинив свого вогнисто-рудого коника перед нею.

Очі Гордини заіскрились цікавістю, на чоло вив'юнились тонкі бровенята. І зовсім не страшний цей грізний повелитель Княжої Гори. І посміхається привітно.

— Що, злякалась? — Олег сплигнув на землю, підійшов ближче. — А сама ганяєш на трійці, як ошаліла. — В його словах вчувалась стримана похвальба, а може, й захоплення.

Її білі, ніби крейда, щоки поїнялись рожевістю. Очі ще ширше розчахнулись.

— Ну й оченята! — Давно, давно ніхто не дивився на нього таким захопленим, гарячим поглядом. Та й чи дивились коли щиро? Він брав жінок, не питаючи їх згоди, брав, коли хотів, бо муж не мусить питати згоди у жон і дівциць. А тут — ніби жаром обсипають його... І душа його плавиться якомсь, тепліє... Йому хтось щиро радіє, хтось щиро схиляється!..

— Тебе зовуть Гордина, — сказав Олег і взявся в боки.

— Звідки знаєш? — голос її дзвенів, як золотий дзвіночок.

— Го, звідти! — ткнув пальцем у небо. — Де ж твої вороні?

— Батій забрав. Не дозволяє їздити. Каже, що вб'юся.

— А хочеш мати свої коні?

— Але ж батій...

— Ходімо. — Він поклав на плече дівчини свою велику, важку руку. Вона зачаровано рушила з ним. Вони дивились один одному в вічі і не бачили, як розступались перед ними люди, як вибігали на ганки бояри і боярині, челядь і служки і в німому подиві проводжали їх.

Болярична Гордина впіймала Олега у свої сіді! Слава богам, може, вона на добро наверне його серце. Все-таки своя болярична, київська, а не якась урманська зміюка.

— Матимеш і терем свій, як захочеш, і двір, — провадив далі Олег, — і ніхто тебе не обидить.

— А твої варяги?

Олег насупив брови. О, ціі варяги!.. Якби вона знала, де вони сидять у нього...

— Вони не мої, Гордино. Я гадаю, що скоро ізійдуть геть із Києва.

— Ти їх проженеш?

— Ні, я їм дам землю. Багато землі — по Ужу в деревах і по Стугні. Вони сядуть на своїх землях. А інших відправлю до Царгорода.

— А ти мудрий!

Олег притиснув злегка її до свого плеча. Ним так ніхто щиро не захоплювався, ніхто його так відразу не розумів. Гордина чула себе з ним затишно.

— Мені добре з тобою.

Дивні думки закружляли в голові владного Олега. Він помолодів поряд із цією гарною дівчиною, але не став меншим у власних очах. Навпаки, відчув себе впевненіше. Якомсь ніби відпочивав від своєї владності й жорстокості. Від

своєї величі, яку часом дуже важко нести на своїх плечах самому. Він став звичайною людиною.

— А цей сокольничий... Ти його знаєш?

— Колись мене врятував од смерті. Спинив перепуджених коней.

— А тепер?

— Обіцяв тоді захищати мене від твоїх вар'ятів.

— Не треба, щоб він тебе захищав. Я буду тебе захищати, якщо захочеш. Завжди.

Гордина ще ні про що не думала. Але відчула, що віднині у неї щось важливе з'явилося в житті. Тепер ніхто не буде над нею збиткуватись. І ні в кого не проситиме вона помочі. Сам владний Олег своєю твердою рукою перепинить до неї біду.

— А не обманеш?

Він знову притиснув до плеча її чорнокосу голівку...

* * *

Житяна затулила вікна й двері, щільно засунула заслонку в печі. Над містом гудів шалений вітер і рвав коси верб. Здригались київські кручі над Дніпром. Останнім часом такі вітри все частіше шаленіли над Києвом, і тепер вона почала вірити, що то не вітри, то злітається на Лису гору плем'я відьм, відьмаків та їхніх родичів, щоб влаштувати свої весілля. З тих пір як Змій Горинич постав на Перуновому требищі, недобрі сили все більше оволодівали градом, все більше зла вселялось у людські душі, все частішали м'ятежі, ворожба, здирства. Прокляття перетворювали людське серце в пустелю, й людина гнула людину, принижувала добротність і глузд, нищій возвеличувався, ставав возносливим і вершив долями чесних.

Коли ще був отець Местивой живий, він говорив, що рано чи пізно прийде до людей очищення. Праведні очистяться від поглуму й понуди, грішники будуть зметені з лиця землі, як і вся ця нечисть. Житяна вірила в слова цього пророка, бо ті слова його були здобуті ним тяжким життям і власною кров'ю. А що лишає сліди в цьому нетривкому світі? Лише біль і кров. І вистраждані праведні слова.

Вона прислухалась до завивання в димарі, яке то вилло вовком, то реготало, як лісова мавка, що аж луною віддавало в небесах. І тихенько хрестилась, щоби Великий Господь Бог пробачив її гріх, бо вона вірила усім серцем і розумом

Йому, та душею вірила і в тих добрих і злих істот, які жили в її роді і народі і серед яких вона виросла. Несила їй відірватись від того світу, бо той світ виповнював кожну клітинку її тіла, кожен звук її думки. Вона колись зізналась священику у цьому своєму гріху і просила дати їй повну і чисту віру в Ісуса Христа. Священик же тоді сказав, що це може дати їй лише Великий Господь Бог. Шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам!

З тих пір як десь шез із Києва Местивой, Житяна сама собі творила проповіді — свої розмови з Богом. В її молитвах не було високих, священних слів, які понаписували всевидящі мудрі пророки, але були її слова від душі і від того світу, який наповнював її з дитинства. Все в ньому було щире й чисте. Отак і жило в ній дві віри, яким вона віддавала себе, як святому, очисному вогню. І цю щирість і чистоту своєї душі вона переливала у слова до Бога, який був найбільший і наймогутніший і в якого вона нічого для себе не просила, а просила лише за людей і за свого сина — Степка.

Змалечку його навчала своїй вірі і своїм молитвам. А коли підріс, зробила так, як радив їй священик Оскольдового храму, — послала вчитися письму й мудрості до Болгарії. Там світився великий вогонь християнської вченості, який принесли колись слов'янству великі вчителі їхні — Кирило і Мефодій. Отак і минуло п'ять літ. Час би й додому, хоч і страшно Житяні думати про повернення в Київ — непевні часи нині настали в Києві. Зник священик, лютий Олег спалив Оскольдів храм, київські християни десь зачались по закутках, бояться кари нового володаря. Хто заступиться за сина, що принесе в Київ таку страшну для цього находника християнську мудрість.

Вітця свого Степко не знав. Житяна була ізгоєм із свого уличського роду. Коли оселилась у Києві, набрела на церкву — і слова Местивого приворожили її. Чула в них велику гірку правду й утіху. Сина свого спрямувала до тої правди. Тепер чекала день і ніч його повернення з Болгарії.

Загубився Степко десь в дунайських землях, додому не поспішав. Мабуть, розуму набирається. Дивись, ще купцем стане. Чого б і ні? Він у неї до всього кмітливий і роботящий. Ще отроком був, а й стріху сам клав на хату і крокви міцнів, бо їм дісталась стара пустка на київському Подолі, що стояла геть аж під бором. Ніякої роботи не боявся її хлопець, то хіба така людина може згинуть?

Або ще навчиться син писати й читати священні пергамени. Як те умів отець-священик. Усе древо життя володаря

випише — і про кривду, і про ганьбу, і про славу — як воно є в житті. Шанованим став би тоді її син в усьому Києві. Хай тоді її рід гризе свою душу, що послухав волхва і вигнав з дому її лада і її саму з дитиною.

Але те все давно відійшло в минуле, стерлося роками. Якби тільки Степко повертався швидше! Хурчало колесо прядки, безкінечно смикалась із куделі на гребені тонка сирова нитка — має надбати полотно на сорочку для себе і для сина.

Хтось стукнув клямкою на сінешніх дверях. В хатину зайшла Крушка. Мовчки вклонилась, витягла з-під поли сіряка буханець хліба і заплакала:

— Житяно, сестро, допоможи... Ти, кажуть, знаєш чарзілля... Веселинка наша... як у полоні в того Свенельда клятого! Як павучище, її заплутав у свої сіті! Верни її додому, поможи їй...

Жилава рука Житяни завмерла на гребені. Знає вона біду Веселинки! Та чи зуміє їй допомогти? Чи вистачить у неї, у Житяни, стільки сил, щоб розірвати оті павучі тенета варяжина? Але відмовляти людям у біді не можна. Так учила колись мати, коли водила на луг і показувала цілющі трави — там квіть, там лист, там корінь взяти, а коли все разом — душі й тілу допомога...

— Сідай, сестро, — лагідно сказала Житяна. — Але тачого я не знаю, щоб вирвати дівчину... Це ж не болість тіла...

— А ти придумай щось, ти ж все умієш, я знаю.

— Ні, не все. Звідки це взяла?

— Як тобі сказати? Учора бачила сон. Ніби я йду і плачу за долю Веселинки, а чийсь голос мені так твердо мовить: проси Житяну, вона допоможе. Я не повірила. Але той голос повторив знову те саме. Каже: іди до Житяни, вона допоможе. Тільки добре проси, бо вона ще й сама не знає, що уміє те робити. Отаке прийшло у сні! І я прокинулась. Цілий день думала про це. І ось до тебе прийшла: ти можеш допомогти!.. Ти можеш, Житяно!.. Можеш!

Житяні від тих палких слів стало так м'яко, так жарко, ніби хтось війнув на неї гарячим, розпеченим вітром. Чий же це голос чула Крушка?

— Сестро, скажи, чий голос був — чоловіка чи жінки? Крушка на мить замислилась, розгублено глянула Житяні в обличчя, витерла кінчиком убруса пересохлі вуста.

— Не згадаю... Не знаю... Але голос був дуже лагідний і... добрий... Повір!

— Добре. Давай удвох сотворимо молитву до Всевишнього Бога і до Неба священного... Хай воно почує нашу мольбу...

Житяна стала на коліна, осінила себе хресним знаменням до східного кутка хатини і почала швидко і палко шепотіти свою молитву. Крушка й собі стала на коліна і простягла до Неба руки...

Невідомо, скільки минуло часу. Незчулася, як втома зів'ялила тіло Крушки. Чомусь було тихо-тихо.

Над дахом зникли завивання, стогін і регіт крилатих сил. Щось втихомирене й добре опустилось над градом. А Житяна все молилась, все хилила чоло до землі. Крушка хотіла сказати їй, що її моління втихомирили розбурханий вітер, що вона відігнала від Києва вільмацьке плем'я, яке зліталось звідусюди на буйні шлюбні. Але побачила бліде, вкрите росою чоло Житяни, її потемнілі, як глибокий колодязь, очі, зжовтілі вуста — і замерла. Не буде заважати добрій чарівниці творити людям захист і добро. І де вона бере ті сили? І скільки в ній ще тих сил у серці є, щоб перемогти зграї нечестивців, зловісних і підступних людських погубителів?

О Житяно, тобі недарма дане Небом таке ім'я — хай воздасться тобі за добро добром... Мабуть, у сні явилась велика Істина, яку людина про себе не знає і яка живе, може, в кожній людській душі.

* * *

Олег щойно повірив у те, що переміг світ. Та бодай не бачив того підлого світу! Світ несподівано розставив йому свої тенета. Правдивіше, не світ, а Свенельд. Думав-гадав, що приборкав свого варяжина, наситив його честолюбні надії. Може, так воно й було відразу. Та раптом те багатство й шана від Олега розбудили у Свенельда нові забаганки. Може, розбудили їх сини, що один за одним з'являлись у нього від київських красунь.

І вийшло, що Олег власними руками виплекав ще більшу возносливність і захланність варязького витязя. Той повірив у своє покликання — Доля привела його в цю країну, щоб владарювати! Спочатку гадав, що владарюватиме разом з Ефандою. Та Олег осліпив йому очі багатими землями і юними подолянками, які дарували йому синів. Тепер сини росли і чекали від нього багатств і влади. Таки міцно вкорінився варяжин у країну Руси. Сподівався, що тепер воскопить за оброть і кермо влади. Хіба він менше вдач-

ливий, аніж Олег? Хто він, цей київський володар? Пройди-світ, гультіпака, блудодій, убивця, користолобець, наповнений заздрістю, лжею, страхом, злим умислом! Чим же Олег краший від нього, Свенельда?

Певна річ, боги урманські й боги слов'янські не дарма потіпили серце витязя — вірний знак, що ця багата і щедра земля прийняла його як свого. Тож має стати і законним володарем на ній. За нього — його дружина і сини від синьбоких слов'янок — Мстислав, Лют, Святослав... Олег же не має собі спадкоємців — ні слов'янських, ні урманських, ні свейських. Чужим лишився для цієї землі — приходень та й годі.

Тож не даремно провадив якісь розмови з тими зайшлими болгарами — з царівною Оленкою та її людьми. Що хоче від них Олег — переманити отроковицю-царівну? Для себе — надто вже старий, геть сивим зробився, як білий лунь. Для молодого Рюриковича — Ігоря, у якого забрав насильно кермо влади у Києві й іменем якого владарює? Але ж і його вигнав з Києва. Щось лукаве замислив цей крутий.

А потім Свенельд довідався, що Олег відпустив болгар. Від подиву аж захлинувся власним диханням: безрозсудець! Що робить? Хоче підсилити свого ворога — Маломира іскоростенського союзом із Болгарією!

Того ж дня Свенельд вихопився зі своєю дружиною навадогін болгарським повозам. Потрібно було будь-що перейняти царівну — вона не може добутись до Іскоростеня. Бо Маломир поверне проти Києва свій меч і меч Болгарії. В Києві ж має сісти він, Свенельд!

Олег дізнався про свавільний виступ Свенельда лише наступного дня. І сторопів: отаке самоуправство! Він, володар київський, не просив його бігти навадогін болгарській сольбі. Свенельд сам своєю волею це зробив. Без Олега... Сам! Значить, він щось умислив потаємне від Олега. І не для його, Олега, користі.

Ні, не думкою, а відчуттям Олег вгадував, що Свенельд жадає зіпхнути його з київських гір. Таємно, віроломно й настійно жадає! Був же такий самий злодіюка-тать, як він сам. Свій свояка чує здалека.

І ось тоді чорною гадюкою із душі Олега виповз тривожний здогад: Свенельд — зрадник. І він, Олег, вигодував і вигрів його на своїх грудях, у своїх обіймах, своїми щедротами. Гадав, що усім тим купив навіки його вдячність. Забув за себе. Хіба у віроломців буває вдячність до тих, хто возносить їх? Хіба пригадує коли-небудь свого першого благодійника, новгородського посадника Гостромисла? Аж

тепер оце згадав. І — дивина! — не чує перед ним ані вини, ані вдячності.

Отож і Свенельд нічого такого не відчуває. Тепер доводиться мізкувати — у нього, Олега, ще не згас розум. Мусить придумати, як вивернутись із тенет Свенельдових. Спокійно, розмислимо...

Свенельд погнався за болгарською царівною. Навіщо вона йому? Може, хоче взяти з нею шлюб? Тьху, старий оборотень! Це ой як вознесло би урманського витязя, у котрого за плечима постала б велика Болгарія, яка сперечається за першість із самим Царгородом! Коли честолюбець хоче вивищитись, він може вивищитись над кимось. А хто у київській країні вищий від витязя Свенельда? Ніхто, окрім нього, Олега. Тобто Свенельд хоче вивищитись над Олегом.

Але цьому не бувати!

Де його, Олегові, люди? Де найспритніші, найвдатніші його вої, ловці, мисливці, котрі вміють птаха на льоту перехопити, швидконогого звіра перегнати, уперту дику силу спритністю зламати?

Олег кинувся до дверей своєї ложниці, схопився за кінець очкура і почав несамовито смикати. По всьому княжому терему розляглись сполохані дзвінки калатання калатала. За мить палати огласились тупанням, зойканням, вигуками. До ложниці ввалився череватий боярин — постельничий Дудко. Муж досить поважний, одним оберемком не обіймеш в череслах.

— Де Свенельд? — грізно рикнув Олег до нього. Той аж присів од несподіванки. Кліпав короткими віями, ніби змащував переляк з лица.

— Мовлять, погнався за царівною.

— Хто мовить? — Олега вже трясло. Хтось про все це знає, а він дізнається про все не від своїх челядинів і лакуз, що юрмляться біля нього в гридниці на безкінечних учтах, а від чужака, від дурнуватою варяжина Карла. Учора обпився медами, і Свенельд його не взяв із собою. Від розпачу Карло плакав п'яними сльозами, проклинаючи свою долю, котра й цього разу забула за нього. Тим часом він знав, що його содруги-варяги готували великі гамані для великої мзди від деревлянського князя або ж від царя болгарського. Свенельд бо хоче її захопити і тримати доти, доки не дістане викуп. Тепер Карла не взяли, і він на похміллі лютував. Жадоба помсти Свенельдові сколихнула його душу, коли ненароком він побачив Олега. Свою обиду виповів київському володареві до кінця.

А челядь двірська — анічирк! Олегові ніхто про це не сказав.

— Хто мовить, хто знав? — допитувався Олег у Дудка.

— Усі у дворі мовлять... — Його грубе, брезкле обличчя почало восковіти й мокріти. Та що візьмеш від цього кабанюри? В його мозку ворухиться лише страх бути вигнаним із княжих покоїв. Чоловік служить за страх, то яка ж вірність від нього? Олег знав, що на таких не можна ні в чому покладатись. Але інших не мав.

— Скликай радців. Та на одній нозі!

— А... к-кого? — Дудко аж заїкався від переляку. У Олега не було вірних радців, та ще й таких, щоб не чварились між собою. Кого ж кликати? Або таких, як Дудко, або пролазливих і лукавих, які чого доброго допоможуть зіпхнути Олега, щоб і біля нового владці бути першими... Ні, Олег має покладатись лише на самого себе. І сам усе вирішувати.

— Клич двірських людей. Спритних і сильних. Щоби могли гнати, яко вітер.

— Ага... — охоче погодився постельничий. Олег бажає влаштувати погоню за Свенельдом. Але він хотів ще уточнити. — А Щербила, сокольник, також?

— І його, і таких, як він...

Довго на самоті київський володар обмізковував, як покарати зрадливого Свенельда. Невідомо, якою стежиною бігла думка витязя, але він так само, певно, прийшов до висновку: болгарська наречена — то коштовний камінь на грудях владці — хто ним володітиме, той і возвеличиться.

Тепер прийшла черга йому картати самого себе. Пощо не вистояв перед упертістю дівчати-отрочати? Хотів через неї підбити деревлянського князя і здобути спільника у поході на Царгород? Вже надто складно все це мало виходити, а такі справи потрібно вирішувати одним ударом. Хто ж винен, що випустив золоту пташечку із своїх рук? Його, зсивілого в мудрощах і лукавствах державця, обійшла щира простота невідомої нікому князівни.

Ця похибка може коштувати йому життя. Та знову впевненість повернулася до нього: гадає, що спохопився вчасно. І цього разу зуміє обскакати лукаву Долю, наздожене іншу, щасливішу, везучу, що винесе його на вершину визнання багатьох земель і народів.

Не спалось Олегові у його просторій ложниці. Час від часу підходив до віконця, вдивлявся в світлу каламуть ночі, ніби хотів углядіти стежки, якими летять його люди на вадомі Свенельдові. Ніби бачив освітлене зсередини обличчя

сокольного Щербила, який крадеться, як барс, крізь гушавину лісу, щоб зненацька зависнути на спині у Свенельда. Гидотний варяжин! Мав усе, що жадав, і все те дістав даром із рук Олега, а він, Олег, все те здобував своїм невтомним мечем, своїми ратними трудами і лукавством, і великою кров'ю!.. Не вгледів, що викохав сам собі убивцю. Але не вгледів ще й іншого — немає у нього вірного спадкоємця, хто підпер би його во дні незгод і борінь. Ігор! І більше нікого. Але він далеко. Вороги Олегові, мабуть, уже зробили з нього ще одного ворога на його шию... Знову помилка! На відшибі той Рюрикович був небезпечніший, аніж тут, перед очима щоденно. Чому немає вістей із Новгороду? Що робить Єфанда? Кого переминає своїми кам'яними щелепами? Що намислює супроти нього? Авжеж, тільки супроти нього, бо забрав у свої міцні руки владу і вигнав їх із Києва...

Нове прозріння його настрашило ще більше. Можливо, у Новгороді вже визріла змова проти нього, можливо, Ігор набрав уже велику дружину варягів — і піщців, і кінних... А він тут сидить, винижується з боляричною Гординою. Треба негайно слати гінців до свеїв, до данів, до ободритів — треба набрати велику дружину супроти цих старих, розжирілих варяжинів. Це добре, що він сьогодні набрів на Карла. Його він і пошле, хай ще когось візьме.

Де він, той Карло?

Рано-вранці варяжин стояв перед його очима. Сонно кліпав заспаними очима на свічки, що потріскували у срібних підсвічниках, на шкури оленів та ведмедів, що висіли на стінах, на блиск коштовних каменів у черенах мечів, що вряд висіли на чільному місці.

Київський володар, певно, й спати не лягав. Був у тій же сорочці багряного шовку, що і звечора, у тих же червоних хзових чоботях. Добрі чоботи — просторі, м'які, ступають скрадливо й м'яко, як рись. Але пощо так рано Карло потрібен володареві?

Олег теж розглядав його за спане, зім'яте лице і враз лагідно, навіть весело спитав:

— Хочеш мати багато земель і багато хутра? І золота, і срібла також?— Бувалий воїн зливано розвів брками — хто ж не хоче цього? Коб не хотів, хіба б оце тинявся по світах?!

— А дорогу до Новгороду знаєш?

— Знаю, мій фюрште*...

— А до свеїв добутись зміг би?

* Фюрште — правитель, володар (швед.).

— Чому ні?— Хіба можна не здобутись додому!
— Тоді ось тримай,— Олег простяг йому шкіряний мішечок з роздутими боками, по саму зав'язку він був набитий золотом-сріблом... Не вірив, але бачив це.— Тримай же. Це на дорогу. Збери собі якусь дружину, візьми добрих крігаре*. І йди у заморські землі. Набери велику ватагу крігаре. А йтимеш назад — зайди в Новгород і візьми Ігоря, сина Рюрикового. Приведи його в Київ. Тільки, щоб ніхто нічого! Анічирк! Будеш мені першим воєводою, будеш перший вен** для фюрште...

— А Свенельд?— Карло не вірив своїм вухам. Його руді, волохаті брови полізли на лоба.

— Кажу тобі я, що ти будеш мені тверджею тут. Будеш братом — брур***! Ну, коли не згоден — скажи...

— Згоден... Буду... Я не якийсь там зрадливець. Я з великого роду ярла Еріксона. Честь свою не зраджу. Ось! — Карло вихопив з-за халяви чоботиська тонколезого ножа, блиснув ним перед очима Олега і торкнув своєї руки вище зап'ястя.— Бери мою кров! Присягаю тобі на крові...

— Я... вірю тобі, Карле. Тому й довірив тобі велику таємницю.— Бачив, що цей бідний варяжин з високого роду служитиме йому вірно супроти Свенельда і супроти всіх!

— Чи маєш тут вірних содругів?

— О, багато. Стемид, Велемуд...

— Багато не треба. Візьми трьох. І нікому ні слова — втямив?— Олег приклав долоню до рота.

— О, мій слект, мій рід тобі допоможе. Буде в тебе багато крігаре!..

Отже, Олегові потрібно дочекатись підмоги. Він уже не бачив, як варяжин задкував, чомно кланявся, прикладаючи широкі долоні до грудей. Знав, що за вірну службу тепер матиме все.

Думки витали над Новгородом. Скоро впадуть сніги, встановиться санний шлях. Що роблять нині там Єфанда і Ігорця? А куди... куди подіти Єфанду? Ігоря він триматиме в Києві перед своїми очима. Ігор буде слухняним — чекатиме влади з його рук! Чекатиме, коли Олег випустить ту владу. А випустить, коли захоче. Один Ігор йому не страшний. Удвох з Єфандою — небезпечний. І в Новгороді її лишати також небезпечно. Якись родаки з'являться, підмовлятимуть її взяти свою правду і відібрати владу в Олега...

* Крігаре — воїн (швед.).

** Вен — друг (швед.).

*** Брур — брат (швед.).

Думай, Вольже, думай. Маєш нині вирішити і долю Єфанди — завтра уже буде пізно. Завтра вона може з'явитись у Києві з дружинами варягів, щоб захищати свого Змія-Горинича!

Олегові передуми були тяжкими. Один вихід бачив — допомогти Єфанді переселитись у царство Пека. Але Карло із роду ярла Еріксона не буде піднімати руки проти урманської королівни. Новгородські бояри також цього не зроблять — беретьмуть Єфанду, щоб тримати на прив'язі у страху самого Олега.

Та й тих бояр новгородських він уже не знав — там постало нове їх коліно. Нові птахи співають і нових пісень. Звідки може бути йому допомога? Ізборськ, Ладога, Білоозеро, Смоленськ... Київ... Степ печенізький.

Таки ж — печеніги! Він у дружбі з ханом Рогдаєм, котрий утік від хозар і від угрів. І хан Сухан так само ладен йому прислужитись, як і раніше. Певно ж, мають вони влучних стрільців, що з одної стріли вцілюють в голову людини. Рогдай і Сухан! До них послати довіреного гінця. О Єфандо, не сховаєшся за високими стінами новгородського терема.

Пізній осінній брезг м'яко стелився над київськими горами. Олег вийшов на ганок. Росяний туман зчорнив безлисті старі липи і клени, що обступили терем. Лиш дуби стояли в кожухах зжухлого листя, високо сягнувши гіллям неба — вривень з мислю. Синіми повісками туман крутився над подільськими вуличками, котрі сонно ворухилися під крутими прямовиссями Княжої Гори. Ні, не збагнути йому, Олегові, цього світу — пощо він з'явився в ньому? Мабуть, не для того, щоб зрозуміти, а для того, щоб завоювати.

Стояв на ганку заспокоєний і величний. І ніхто б не здогадався, дивлячись на нього, що за його просвітленим лицем і хвилястим сивим волоссям, яке спадало до пліч, що за його крутими плечима і впевненістю стояли кладовища людських доль...

* * *

Єфанда не любила говорити. За все життя сказала, либонь, два десятки слів. Але вона вміла розмірковувати і чинити вперто за своїм розмислом. Поки що її вчинки не принесли їй добра. З Києва приїхала до Новгорода ні з чим. А тут вирішила надолужити втрачене. Докупи збирала свій досвід, щоб із минаючих днів зіткати своє майбутнє.

Прозріння набувається у втратах, а розум зростає в безумстві. Єфанда збагнула, що своїм викликом Олегові викрила свої потаємні жадання перед Києвом. Тепер Київ знав, що вона, чужинка, хоче панувати над ним, забрати його предковичних богів-покровителів і зруйнувати його силу, душу й віру. Київ цього не захотів і через те дав підтримку Олегові. Олег зумів прикинутися, що він — свій, що буде все робити, як захочуть київські владці — бояри, і він переміг.

В тиші, як у глибокій криниці, жила тепер Єфанда у Новгороді. Але з тієї глибини краще бачити зірки і вдень. Вони їй вказували дорогу, якою мала тепер іти. А йти могла тепер лише разом з сином — Ігорем.

Єфанда знала одну силу на світі — владу. А ця влада була у владців — королів та царів. Тож Ігорові потрібно було, аби стати володарем, обіпертись на королівську владу. Краще було б, звичайно, обіпертись на ромейського царя. Але він далеко. Та й чи захоче допомагати незнатному, невідомому князьку, що жадає десь здобути владу, який не має навіть хоч якогось свого гнізда!

Через те Єфанда почала пригадувати свейських, урманських, датських королів. Котрі з них могли б дати її синові вяречену? А разом — і добру рать. Без неї Ігор не вирве владу у свого доброго вихователя — дядька Олега.

Єфанда неодмінно хотіла повернутись у Київ переможницею і зробити з Олегом так, як то він зробив із нею. Це жадання її було таким великим, що воно наповнило її безлике, безшелесне життя жагою дій.

Але не так легко було звершити надумане. Кого послати за море, кому довіритись у Новгороді, якого вона боялась від часу смерті Рюрика...

Вирішила чекати. І дочекалась свейських купчин. Вони стали табором своїми лодіями на березі Волхова. І Єфанда покликала їх до себе на вечерю.

Ігор переходжував час женихання. Зростав під пильною увагою няньок, дядьків, конюхів, соцьких, мечників, бояр і дітей боярських, які завжди дивилися на нього як на майбутнього свого гнобителя або як на суперника. Одні вганували його нащадком померлого князя, котрого закликали віче у Новгород, інші вбачали в ньому свого ворога, ще інші прагнули його іменем розквитатись зі своїми недоброзичливцями. Усі боялися, усі ненавиділи. Рано спостеріг хлопець лукавство свого оточення. А коли збагнув, що в нього украв державну владу навіть найліпший, найближчий йому муж — Олег, збагнув, що йому не судилося

владарювати. Домагання влади принесе йому смерть. Боявся Олега і в Новгороді будучи. Не мав довіри нікому — ні челяді, ні боярам. Таївся зі своїми прозріннями і від матері.

Віддавав себе лиш одній пристрасті — полюванню. Там він міг іти на лютото звіра відкрито, мірятися силою чесно, брести через болота спокійно, спритно керувати човном на бистрині повноводних річок. Залежав сам від себе.

На лови Ігор брав лише свого мовчазного челядина Ловеля, що душею приліпився до нього ще в Києві. Ловель був спритним стрільцем, мав велику силу в плечах і велику світлу бороду, а найпаче мав добрий мисливський нюх. Довкіл Новгорода, як і довкіл Києва колись, швидко умів винюхувати стежки вепрів та оленів, знайти, де ліпше підсидіти ведмедя, як обійти вовче лігво. Коли Олег вигнав Ігоря з матір'ю з Києва, один Ловель і лишився при ньому, був по-хлоп'ячому вірним содругом йому. Легко було ходити з ним по мовчазних лісових стежках і безпечно — зграя мисливських псів, яку водив за собою Ловель, оберігала їх від несподіванок.

Одного дня Ловель з Ігорем дійшли аж до Ізборського городка. А там зустріли ватагу місцевих ловців. Мужі зібралися йти вгору по річці Шексні. Мовили знаючі, що в тих лісах великі стойбища ситих олениць товчуться. Веселились, сміялись, метушилися ізборські мужі. Ігор довго спостерігав за ними, дивувався, з якою легкістю вони стягують човни до води, з якою безхмарністю вони роблять найтяжчу справу. Яке привабно спокійне життя дароване людям простим.

Вони весело припрошували з собою і прибульців. Ловель мовчав, давав Ігореві вирішити цю справу. Ігор довго дивувався простоті і звабності цих людей, які так легко й щиро сміялись над собою, кпинили один над одним. Було з ними легко дихати одним повітрям, бо ці люди не знали неволі душі.

Йому так захотілось хоч день прожити їхнім життям. Сіли з Ловелем в останню довбанку і погребли слідом за іншими.

Тільки через тиждень Ігор повернувся до Новгорода. Матінка стрічала його настороженим радісним поглядом. В її широко поставлених очах мінилися темні й світлі тіні. Раніше Ігор ніколи не бачив таких очей у матері. Він знав, що ті очі були завжди заглиблені в себе, якісь потойбічні, вони не знали ні сміху, ні сліз. Тепер від них ішло якість сяяння, лице було зрожевілим, круті щелепи гостріше випинались з-під шкіри. Чимось нагадувала тої миті стара Єфанда свого щелепастого Змія, якого ото колись поставила на Київській Горі.

Ігор стовпував перед нею, очікував слів. Вона ж не поспішала. Якимось новим, прискіпливим поглядом ковзала по обличчю, по статурі свого сина. Він знітився, втягнув голову в плечі, сховав руки за спиною, ніби ховав якусь свою вину.

Раптом Єфанда заусміхалась. Все обличчя її узялося дрібними, сухими зморшками. Її син був цієї миті дуже схожим на того Рюрика, який колись став її мужем. Такий же кремезний в плечах, присадкуватий, з великими долонями. А ще отой розкуйовджений рудий чуб!.. Оті острішкуваті руді вусики!.. Ну чисто тобі молодий Рюрик.

Вона сьогодні принесла своєму синові радість. Хай знає, що мати не забуває, якого він роду. Її віра в будучину сина — винагороджена. Доля, яку послав їй її бог Один, милостива до них!.. Від свеїв повернулися її купці й принесли добру вість: свейський король згоден дати Ігореві свою племінницю в жони! А це значить — і свою прихильність, і ратну поміч.

Ігор хитнувся од несподіванки: усі ці роки він тікав од влади, а влада ця женеться за ним!.. Єфанда здивовано дивилась на сина — чому не радіє? Ніби не її кров, не кров Рюрика тече в його жилах. Не радіє, не рветься до влади. Вона бачить у нього тільки страх перед Олегом і байдужість до величі... Надто проста, безкрила душа Ігорева... Думкою не рветься у височінь, шукає щастя в земних забавах. Ні, не володар він по натурі, хоч має владарювати по роду.

Єфанда так стиснула щелепи, що аж скреготнули її зуби. — Ніби не радієш? — задихнулась від образи, і через те її голос був захриплий і тихий.

— Пощо радіти?

— Час тобі відібрати владу у того крука. Олег твоїм княжим іменем забрав Київ до твого повноліття. Але вже давно настало твоя змужніння, а він і не думав віддавати тобі Києва.

— Не хочу влади. Маю всі блага земні...

— А влада?.. Влада — це вище усіх благ! Це... це владарювання над людьми! Це володіння ними! — Йй аж в очах стемніло від образи. Її син, її кривний син не хоче влади, яка мусить по закону йому належати. Бо його вітець здобув княжу владу мечем! — Король свейський тобі жону дає... — додала з надією. — І поміч...

— Нічого не відповів. Похнюплено пішов до своєї горниці. За ним тінню майнув Ловель.

Єфанда хвилювалась. Лихоманково роздумувала: королівського роду жона увілле нову снагу в тіло її сина. Хоч і не дочка це, а сестринниця, все ж королівський рід. Її син не буде чутися в цій землі ізгоєм. У Новгороді він був сином лютого вовчиська Рюрика, чужака, у Києві — приходнем, також чужаком. Король свейський тепер буде їхнім родичем. Швидше, швидше слати сватів до нього, доки Венедське море грає теплою хвилею. До осені треба привезти наречену — і весілля, весілля!..

Тільки цими прагненнями тепер жила Єфанда і весь її невеличкий терем.

Ігор не виходив зі своєї горниці, ніби сам себе замкнув у кліть. Прислухався до своїх спогадів і жадань, що вирували в душі. Він був уже в зрілих літах, міг зважити декотрі цінності життя. На його очах відбулося надто багато кривавиць, щоб збагнути: де влада, там неодмінно і зло. Але виходило, що його Доля визначена — влада і зло біжать поперед нього; руками матері вклала йому в долоні меч.

— Ловеле, ти віриш у Долю? — спитав свого вірного челядина.

— А хто ж не вірить, господине? — одказав той.

— А можна втекти від Долі?

— Можна, коли дуже хочеться...

— А ту дівчину пам'ятаєш, що нас перевозила через болото?

— Чому ж — пам'ятаю...

— У неї тихі очі, як у Долі. Може, то моя Доля?

— Може, господине... — Навіщо його господареві гарні дівчата-простолюдинки, коли у нього вже є королівна, думав Ловель і не здогадувався, що його володар тої миті чув лише свій біль. І бачив ту усміхнену й затишну дівчину, яка вутлим човником перевозила їх через велике болото. Це коли вони вже повертались по Шексні.

— А де вона живе, чи сказала? — чомусь Ігор почав настирно думати про ту дівчинку-перевізницю.

— Казала, ніби десь за річкою... — Ловелю не хотілося говорити з Ігорем про ту дівчину. Він сам думав про неї від того дня — думав тихо і потаємно. Було чомусь боляче від спогадання, що його князь, ніби такий собі вайляк простий, а на човнику, коли вони перепливали через те болітце, підсів до дівчини й почав заглядати їй за пазуху, де подзенькувало бурштинове намисто, срібними дзвіночками перенизане. Ще й рукою туди поліз...

І як же зрадив Ловель, коли перевізниця раптом поклала своє весло і вліпила зухвальцю дзвінкого ляпаса...

— А не заглядай, куди не слід! — Якби знала вона, що це був князь. Ігор не розсердився. Здивувався, а потім схопив її в обійми.

— Як зовуть тебе? — А човник хитнувся — і всі вони попадали в воду.

— Як зовуть, так і кличуть. Геть від мене!

Потім вибрались на берег, витягли човна, викручували одяг. Коли трохи обсушилися, сердита дівчина стала лагіднішою. Показала стежину, якою вони могли вибратись на дорогу.

— То яке ім'я носиш? — перепитав уже на прощання Ловель. Вона подивилась на нього, усміхнулась очима:

— Прекраса...

Хтось наврочив дівчині красу з коліски. Але чи наврочив долю? Не сподівався, що Ігор згадає ту зустріч. І навіщо йому та дівчина тепер, коли має наречену-королівну? Либонь, уже десь збирається, зі своїм приданим скоро прибуде для весілля.

— А ти знайдеш туди дорогу? — не вгаває Ігор. Своїми жовтаво-горіховими очима, як у рисі, пильно дивиться на свого вірного служку.

— Ти про що?

— А про ту дівчину-перевізницю... Як її ім'я — не знаєш? Здається, вона тобі тоді сказала.

— Прекраса... — мовив сухо Ловель.

— О, яке чудове ім'я!.. Пре-кра-са!.. То знайдеш?

— Коли треба — знайду.

— Тоді іди і знайди її. Зараз! — Ігор, може, вперше в житті прийняв таке важливе рішення.

Таки був у нього твердий характер.

* * *

Гарячі осінні зливи обмивали пам'ять, і вона ставала ніткішою, прозорішою, як те небо в суху сонячну пору. Оленчине тіло втомилось від довгої дороги, а ще більше втомилась думка, які вже не вмщались в голову і заплутували всі її наміри.

Нещодавно вона була полонянкою київського Олега, а потім — його шанованою гостею. Як тільки вона виїхала з Києва, за Ірпенем її наздогнала якась дружина варягів і її повозку узяла в мечі. Ватаг говорив їй льстиві слова: він, урманський витязь Свенельд, бере її під свій захист. А коли захоче, візьме її в жони і здобуде для неї і для себе королівську корону. Царівна болгарська стане королевою в Києві — в найбільшому граді країни русів-полян.

Оленка від подиву лише мовчки розглядала свого нового володаря. Цей старий, сивий лицар хоче брати її в жони? І чому так старається? Заради того, щоб вона стала королевою? Огледілась до свого священника, котрий зійшов зі свого повоза і підійшов до вершника, що розмовляв з дівчиною. Отець Гавриїл, хоч і молодий, але, здавалось, знав таємниці усіх велможців. Яка ж таїна ховається в діях і словах цього мужнього і вже старого лицаря?

Отець Гавриїл від тих його слів аж присів, ніби йому за спину лили з бочки крижану воду. Певно, і йому невтямки Свенельдова хитрість. І тоді Оленка здивовано спитала його:

— Хіба добрий лицар Свенельд хоче стати супроти свого володаря, хоче в нього забрати владу і стати королем? Але ж це — зрада! — Вона дивується по-справжньому: скрізь, де не ступає нога велможців, скрізь вив'юнюється чорною гадюкою зрада... зрада!..

— Володар Олег — підступний убивця, добра царівно. Він сів на київський стіл неправдою — убив законного князя.

— То навіщо ж іще один підступ?

— Хіба не хочеш стати королевою? — Свенельдові не збагнути простоти і щирості її слів, бо великий тать ніколи не розумів мудрості.

— Але ж це від Бога гріх — силою забирати владу!

— На цій землі, царівно, всі люди гріховні.

— Але я — не царівна. Навіщо так мене величаєш? — дівчинка з цікавістю все ще розглядала Свенельда.

— Не царівна? Усі кажуть — царівна ж!..

— Таки ж не царівна! — сміється вже Оленка від того, що обличчя витязя Свенельда раптом зробилося таким переляканим, що леле!

Його очі враз погасли, повіддя в руках затремтіло. Таке розчарування. А йому треба царівна. Щоб стати у Києві королем...

— Але ж усі так говорять... — ще не вірив Свенельд.

— Скажи йому, отче. Ну скажи. — Оленка ледь не плакала від сміху.

— Вона мовить правду. Вона лиш онука Симеонова.

— Все рівно бути їй королевою! — зрадив Свенельд. — Ось тут мої намети — можемо переночувати. А завтра вранці на Київ...

Лише тепер усі збагнули, що над землею опустилась холодна осіння ніч. Дошові хмари розбігалися, де-не-де поміж ними зблискували зірки. Бралося на вітер... В їхньому

наметі було тепло — горіло вогнище. Сон був солодким і міцним — молодий сон перевтомлених людей.

А вранці — леле! — Свенельдів табір був оточений якоюсь раттю. Отець Гавриїл дізнався, що їх оточив київський соцький чи сокольничий Щербило. Олег велів повернути Оленку і її людей до Києва. Свенельд битися не зміг — надто зненацька опинились вони оточеними. Почав жорстоко торгуватись — скільки Олег дасть йому срібла, скільки паволок, коли він відпустить царівну. Її не питали ні про що. Вона ж була знову у полоні...

Лежала в своєму наметі і чомусь згадала свій дім. Ніби бачила його перед собою, чула голоси двірської челяді, чула материн плач. Служниця-повариха, товста і добра, теж витирала кулаками свої бляклі щоки, квиліла-примовляла, яко чайця, жалібні слова: "Забирають нашу квіточку, нашу дитиночку в далеку даль... Ой, куди ж це її віддають? Ой, кому ж її віддають? Пошли ж їй, Боже Ісусе Христе, добру Долю... Та пошли вже спокій і щастя її матері та заспокой її серце зболене!.. Та поможи нашій сиротиночці..."

Це вона, Оленка, сиротина. Бо вітець її — князь Михаїл десь давно вже сидить в монастирі, пішов у ченці, покинув жону Томилу з дітьми... Так звелів це зробити клятий Сурсубул. Тепер вона знає, що він, боярин Сурсубул, боявся її отця, боявся, що йому перейде престол царя Симеона по закону і звичаю держави. Симеон був постійно на війнах, а Сурсубул сидів у Преславі і керував державою. Його всі боялись. Боялась його і мати — обіцяв і її заточити в монастир.

Це він і наказав Томилі віддати доньку деревлянським послам. Обіцяв, що Оленка стане княгинєю, а Томила дістане вдячність від нього і прощення...

Тепер Оленка все думала про те, в чому ж вина її матері і яке прощення дасть їй всевладний і лукавий боярин...

Їй було шкода матір. І через те хотілось уже швидше стати жоною князя того, щоб втішити її, а може, й забрати до себе...

Через те вона радо покинула свій дім, і свій добрий старий град — Плесков, і свою школу, і сад... Але дуже довго видалась їй дорога до свого жениха. І ось знову, кажуть, уже треба їхати. Куди? Кажуть — до Києва...

До неї підходить молодий соцький. Це той Щербило! Гарний він, вдатний собою! Дивувалась йому. Вона всьому на світі щиро дивувалась, бо все було для неї відкриттям чи прозрінням — надто юною була, надто високо сиділа

— в своєму сімейному гнізді, яке оберігали пильні очі Сурсу була...

— Соцький, що скажеш?— сміється до нього.— Ти справді Щербило? Дивне слово...

— А так,— відповів їй весело. І засміявся: боявся було розкрити очі — усі мовили: царівна, царівна, а воно дівчисько! Біляве, синьооке... Либонь, трохи молодша від його Веселинки.

— А чого мене взяв у мечі?

— Не тебе, а Свенельда. Ізрадця він.

— Але ж він... казав, що хоче взяти мене в жони... І обіцяв, що я буду королевою, а він — королем.

Щербило аж за боки взявся від сміху.

— Отаке брехав?

— Хто ж він насправжки?

— Заброда... Варяжин — Змій Горинич.

— Київський князь це знає?

— Не відаю. Розкажеш — знатиме. Бережися!

Оленка відчувала ширість у словах Щербила. А кого їй треба берегтися? Але питати вже не стала. Думала, чого б це всі ганялися за нею, коли вона не царівна. Коли вітець її заточений в підземелля монастиря, коли мати конас від сліз... Мабуть, тому, що вважають її таки царівною... Через діда, великого Симеона, їй ця шана... О так, вона тепер це знає... Через діда...

— Соцький, скажи, а який князь деревлянський? Що він хоче?

— О, то великий тать, царівно. Малко хоче під себе Київ підгорнути. Він супроти Олега йде.

— А ти за Олега?

— Я? А так — він мене взяв до себе в двір. І ось я вже воєвода.

— Але чому Маломира називасш татем? Він же править у своїй землі.

— Усі на Горі так кажуть. І я так кажу... Хоча кияни-подоляни за Малка стоять. Але тобі краще бути в Києві. Будеш вільною, яко орлиця!

— Я — наречена Маломира. Мушу їхати до нього.

— Го, наречена! Он він собі вже другу жону привів від уличів, мовлять.

— Як так?— аж підскочила Оленка.— Це ж гріх мати кількох жон?

— У вас гріх. Ваш Бог Ісус Христос дозволяє мати мужу одну жону, а нашим князям не гріх. Бо наші боги щедріші. Скільки хочеш, стільки й май... Аби зумів прогодувати!

— Я... тоді я буду вже третьою жоною Маломира?

— Атож. Третьою або ще якою... Хіба знаю?

— Отче, чуєш? Чуєш, що каже воєвода?— звернулась вона до священника. Жах розширив їй очі — так от куди жбурнув її підступний Сурсубул! От чого ридала мати і вся челядь...

— Я не поїду до Малка! — крикнула вона — Додому! Я хочу додому!..

— Заспокойся, Оленко... У нас з тобою немає дому. Поїдемо у Київ, дитинко... На все Божа воля... Перебудемо до морозів. А санна дорога встановиться — тоді й поїдемо...— Священик не знав, чим заспокоїти дівчину. Бо не знав і сам, що робити їм усім віднині...

— Воєводо, вези нас до Києва...— сказала Оленка.— у нас... у нас справді немає дому...

Його душа ворухнулась жалістю. Бідне дівча, отаке почути від Свенельда... а потім — за Маломира... От тобі і царівна — усі тягнуть до своїх ліжок, аби її іменем себе звеличити. Кому потрібна доля її?... А доля його Веселинки? О, кляті находники, як він їх усіх ненавидить!

Оленка мовчала всю дорогу. Он який цей добрий Олег... Лукавець, убивця... І цей Маломир — уже дві жони має!..

— Що ж робити їй, пташині, яку викинули з рідного гнізда? — Що нам робити, отче?— тихо спитала священника, який вже попрямував було до свого повоза.— Що робити?

— Молитися, доню... Молитися...

* * *

Свенельдові не було нині вороття до Києва. І не було тепер йому місця ні в київській, ні в деревлянській землі. Куди податися? Тільки в Новгород. Там Сфанда з Ігорем, там бродять варязькі дружини — завжди можна знайти їхню підтримку. Бо Свенельд не хоче забути свого програшу — у Київ має неодмінно повернутись у великій силі й відібрати кермо державне в Олега. У Свенельда ростуть сини тут — їм і передасть владу над усією країною. Сфанда з Ігорем будуть його спільниками — куди ж їм дітись? Він поб'є Олега його ж зброєю: іменем Ігоря, як те зробив колись Олег!

Скочив хвацько на коня, гукнув на повні груди до воїв: — Боржій на коней, витязі мої! На нас чекає вдача у Новгороді! Чи забули, що там Ігор з королівною-матір'ю? Либонь, чекає нашої помочі. Не будемо гаятись! Бо скоро Олег-вовчисько пошле своїх псів по наших слідах!..

Його воям не треба було багато слів. Витязі удачі знали, що найліпше від небезпеки їх рятують швидкі коні. Але коні за довгий перехід з Києва в деревську землю добре притомилися. Тому Свенельд, окинувши поглядом місцевість, ткнув убік пугою:

— Ондечки якесь оселище. Там і поміняємо своїх коней.— Під копитами верхівців чвакнула розгрузла чорна земля. Немовби хотіла проковтнути у свої надра цих зайд. Але верхівці періщили коней межі очі, підколювали ребра острогами стрепен і гнали, гнали коней. Ті здивовано мотали гривами, крутили люто очиськами — чому їхні вершники такі немилосердні? Де вже було їм знати, що найбільший погонич для татей — страх...

По перших зимових днях дружина Свенельдова ступила на мостини великого града на Ільмені.

Широке сіре небо розкинуло над містом свої прозорі шати. З усіх домів тяглися вгору сірі струмочки димів. У повітрі пахло живицею й морозом. Чорнів, утаємничено притихнувши, батечко Волхов. Не хотів піддаватися морозам, які ночами вже кували для нього крижані кайдани.

Біля мосту, що ніби двома ручищами уп'явся у два береги ріки, на торжищі юрмилось велелюддя. Тут при березі стояли змієвошіі варязькі лодії, сани, вози. Зимові торги найбагатші і у Новгороді. По легких снігових дорогах і путівцях звозили свій товар народи і племена від північної карели, воді й іжори, югри до південніших кривичів, мерів, мерів, муромів. Звідусюди збирався тут люд торговий. Та й не лише торговий, а й сівачі та ремісники. Чи себе показати, чи свою долю відшукати. Недарма ж мовили, що й для сироти боги притримують долю. Отож, на велелюддя легше і знайти її. Тільки не гайтесь, ловці щастя й удачі, чимскоріше прибувайте на новгородське торговище!..

Свенельдова дружина, проте, обминула торгову площу, подалась до дитинця, де височіли старі тереми. Для них удача й щастя ховались десь тут, в цих багатих повалушах і палатах.

Коні, чуючи кінець путі, прискорили крок, вище підняли голови. Поспішають комонники, нуртує їхня бентега — їх тут має чекати успіх. Метеляється окрил із куніць за спиною Свенельда, підстрибує заплетена туго сива косиця. Ось і терем Єфанди.

Зистрибує з коня, квапливо біжить до воріт. На грюкніт біла по воротях, проте, ніхто не обізвався. Ніби вимерли всі оті челядини ледачі! Знову грюкає. Відчиняйте ворота пошвидше, витязь Свенельд прийшов, вдатний ловець чу-

жого щастя, приніс Єфанді тривогу далеких доріг й оманливу надію на велич. Го, прокидайтеся, двірські челядини, накривайте столи дубові, гостей стрічайте... Кричало усе Свенельдове ество од нетерплячки.

Нарешті через хвіртку вийшла стара, згорблена служниця. З-під сивих повісом волосся дивились на прибульців віркі, колючі очі.

Обіперлась об ворітницю, нарешті обізвалась скрипучим голосом:

— Пощо лемент здійняв? Немає вже Єфанди. Туди переселилась. У Вирай! — ткнула скрученим пальцем у небо.

— Як? Коли? — злякався Свенельд.

— Нині вночі. Ножем хтось... Тяжку смерть прийняла.

Свенельд оглянув мовчазний зчорнілий терем. Якесь мнучість і непевність майнули від його перехняблених, осілих стін. Із маленьких чорних віконць вив'юювались порослі мохом страх і підозра. Занедбаний двір, всюди — суцця порожнеча. Де ж люди — челядь, вої?

— А Ігор де? — спитав у стариці. Чомусь здалося, що його голос гримів у порожній тиші двору надто гучно.

— Покинув матір ще влітку. Перебрався десь під Ізборськ-городок. Жону собі якусь узяв.

— Звідки жона?

— Не знаю. Мовили, на ім'я вона — Прекраса.

— А ти ж хто тут будеш, стара?

— Я тут одвіку. Живу в оборі, з коровами. А колись ступувала у боярина Гостромисла. А потім у Рюрика. І ще й Єфанді дісталась. Іншої челяді тут немає — від переляку розбіглась. Одна я ходжу біля покійниці. Комусь же треба її спорядити у Вирай...

— Веди... до неї... — Свенельдова душа зіскулилась й похорніла. Ні про що не міг думати. Надії, надії, як швидко обламаються ваші крила...

Єфанда лежала на своєму високому й розлогіму ложі. З голови до ніг накрита білим рядном. Довге сиве волосся розметалось на подушці. Очі, жахно розчехнуті, каламутно дивились в стелю. Usta, трохи відкриті, немовби посилали прокляття цьому світові, який відганяв її від себе. Може, цей світ не любив її за возносливність, за жадання вивичуватись над іншими, щоб вершити чужими долями. І ось чиясь рука вгомонила її відчаєне борсання.

Поруч лежав тонколезий кривий меч. Свенельд тільки зиркнув на нього — степовик! Хто приніс його сюди із кочових степів? Стариця перелякалась:

— Це я витягла його з-поміж ребер. Стримів же...

— Це печенізький меч... А хтось приїздив до неї з Києва?
— Не відаю, голубе. Тут багато люду товклося. То варяги, то купчини, то свейські свати.

— Які ще свати?

— А Єфанда ж заручила сина зі свейською королівною. Та Єгорка не захотів королівни, взяв собі простолюдинку... Ой, що було тутка!..— стариця втомлено присіла на лавицю. Важко їй довго стояти перед цим знатним мужем. Он які хутра в нього — поли по землі пилюку метуть... Видати відразу — можновладець. Либонь, і цей не так просто забіг на гостину. Із якоюсь хитрістю прибув до цієї потасмної гадюки. Та ба, запізнівся! Хтось перетяв йому дорогу...

Свенельд розглядав в руках печенізький меч. Великим пальцем водив по тонкому і гострому лезу. Криця озивалась тонким, високом шепотом. Якщо це трапилось вночі, потайний гість не встиг утекти сьогодні. Можливо, десь тут поряд відсипається. Або на торгу серед люду різноязикового і різноокого. Піди розбери, де він. Хіба що, може, хто бачив...

— А тут, у теремі, не бачила якого гостя жовтолицього? Купчину чи воя степового?

Стариця хитала головою. Нікого не видно їй в тій оборі, окрім корови... Та й очі вже ослабли, більше бачать мінуще, що вереміється в колі днів і років верем'яних... А коли б і бачила стариця кого, то не сказала б цьому чужакові-варяжину. Літали тут уже такі круки, та гнізда не звили!..

Свенельд зрозумів, що йому вкрай треба знайти Ігоря. Тільки удвох вони зможуть вирвати владу в Києві із рук Олега. Чи ж бачено таке — ні тобі цар, ані князь, а сам себе возвеличив і кермує від Києва до Новгороду! Пора стягти його з престолу...

Не скоро розшукав Ігоря. Молодий Рюрикович уже знав про смерть матері. Але не дуже переймався — у кожного свій вік і своя смерть... Був ситий і вдоволений собою.

Свенельда казила його легковажність. Цей рудовусий здо- ровило, якому Доля вділила княжу честь, безпечно кпинить над долею матері! Не бачить віщого знаку — меч печенізький!..

Ігор насупив брови. І яка нечиста сила пригнала сюди цього блазня, що каламутить його спокій. Він же сховався тут від пристрастей владолюбців, потонув у простих і за- тишних житейських буднях. Здавалося, догнав-таки своє.

щастя. Але Біда скрізь чатує на щасливу людину. І ось пригнала цього каламутника аж з Києва. Печенізький меч... Чи не все одно, яким убивають людину — двосічним руським чи кривим печенізьким... Попхнув ногою пса, що лащився до нього. Не до пестоців нині. Хотів, щоб Свенельд пошвидше зник з його очей!..

— Не відаю того знаку, Свенельде.

Збіглий варяжин аж підскочив:

— То ж рука Олега!

Ігор збрижив чоло. Не хотів згадувати Олега, від себе гнав його образ... А все ж таки він постав перед ним. Мати все життя лютилась на Олега, все збиралась помститись. Чуло її серце, що Олег її не забував... Але він, Ігор, нічого не хоче від Олега.

— То й що?— стенив плечима.

— А те, що другий меч буде встромлений у твої груди, княже! І уже скоро. Може, й сьогодні...

Обличчя Ігоря стало прозористим, жовтавим.

— Гадаєш? Навіщо я йому?

— Та він же тебе боїться. Страх змушує його вбивати. Ти єсть князь від роду. По роду мусиш мати і владу. І по закону. А він ні по роду, ні по закону не може мати влади. Він — протизаконник і злодій.

Ігор сторожко присів на краєчок лавиці. О, він знав того гордеця й захланного задрісника. Такі люди завжди за- здрять вищим, бо не прощають їх вищості в чомусь. А особливо — в шляхетності!..

Певно, і до нього прикотились злії літа. Як не хотів утекти від Долі, а вона його розшукала ось тут...

— Що радиш, витязю Свенельде? За чим прийшов?— втомлено подивився на гостя. Збагнув, що найкращі дні його людського життя стали вже безповоротно минулими...

— Облиш оце тарганяче гніздище. На тебе чекає Київ.

— Але ж там... Олег...

— Ти прийдеш туди з мечами.

Холодним, мокрим рядом накрили Ігореві спину... Не було мислей — постала раптова впевненість, що іншого шляху йому вже нема.

Раптом йому здалося, що всі прожиті літа його були несправжніми, що жив якимось чужим життям і чужою волею, що змарновані дні нічому його не навчили, а сподівання виявились марними. Дрібне замінювало йому велике, і все потонуло в сум'ятті сірих буднів...

Свенельд пружно звівся на ноги. Його безпощадні, хо- лодні, немов крижини, очі пронизували тіло й скроні Ігореві.

Він уже відчував, що ті очі ведуть його за собою, що це тарганяче щастя уже розтоптане і він переступає поріг свого нового життя...

* * *

Уже під ранок їй приснився сон. Ніби вона знову у своєму домі, в Плескові. Навколо знайомі кам'яні палати колишніх царів і велможців Дунайської держави слов'ян. Навколо виноградні лози з сонячними гронами винограду. І їхній старий дім теж увесь обвитий виноградними вітами... Але ніби чує, як тривожно грюкають двері в стравниці, як тупотить ногами чорнобородий боярин Георгій Сурсубул, як щось лепече крізь сльози її матінка... Оленка зірвалась на ноги — вона сама вижене цього клятого боярина, п'явку її роду! Скільки зла творить він довкола!.. Як ненавидить він слов'янський її рід, як возноситься, що він — болгарин, покоритель цієї слов'янської землі...

Схопилась на ноги, розплющила очі. В її ложниці було тихо й тепло. Десь під мостинами шаруділи миші — глибокої осені вони шукають рятунку в оселях людей. На Княжій Горі їх всюди було повно.

Знову лягла в ліжку, але вже не спалось. Згадувався рідний дім і недоля її роду.

Відколи боярин Сурсубул почав заходити до них, в їхньому затишному домі зник спокій, завмерли голосні бачки челяді в людській, дивна насторожена тиша залягла в усій садибі, ніби в якійсь із кімнат постійно лежав покійник. Мати її — Томила боялась твердо ступати ногою по мостинах, ставила ногу в сріблом розшитому черевичку обережно і, коли дошки скрипіли від сухості, здригалась, бігла в якийсь закуток, щоб заховатись від усього світу.

Георгія Сурсубула боялись усі, і не тільки в Плескові, куди він часто наїжджав, а й у столиці — в Преславі. Свідущі потай мовили, що це саме він доніс у монастир перестарілому цареві — хрестителю Болгарії Борису, який на старості літ пішов у ченці, про негідне царювання його старшого сина Володимира. Про те, що цей пересмець Борисового престолу ніби грабує скарбницю, влаштовує бешкету, насміхається над християнами, пропиває з повіями честь своєї царської родини... Престарий цар — чернець Борис-Радівой злютився, скинув із себе чернечу рясу, переодягся у царські шати, які ледве не зітліли в його келії, підперезався мечем і разом із Сурсубулом і його людьми схопив п'яного Володимира. Батько-цар наказав виколоти

негідному синові очі. Ніхто не наважувався виконати цей наказ — мовчки стояли над зв'язаним Володимиром. Тоді сплигнув зі свого коня боярин Сурсубул. Витяг з-за халяви довгий мисливський ніж і заніс над поверженим... Володимир, згорда споглядаючи за боярами, кинув Сурсубулу:

— Хочеш помститись, що я не взяв у жони твоєї сестри? Негідник! — і плюнув в його бік. — Не візьму!.. — Сурсубул стрибнув тому на груди... Цієї ж миті дикий, нелюдський крик огласив галявину. Усі здригнулися. Лише батько-цар спокійно, здавалося, чекав кінця. Над Родопами довго котилася й затихала в долинах луна від крику поверженого болгарського царя Володимира...

— Відвезіть його до монастиря... В довічне заточення, — рішуче наказав цар Борис. — А ти, Георгію, скачи до Царгорода, забери Симеона: хай візьме мій царський стіл...

Сурсубул шодуху помчав до Константинополя. Його час встав!.. Він довго і вперто йшов до нього...

Сурсубул повернув Симеона до Болгарії і посадив на царський трон. Сам же став вірним охоронцем нового царя, бо лукаві ромеї ждали позбутися розумного й освіченого Симеона. Це вони спокували перед тим Володимира, підсипали тому дурманного зілля, яке перетворювало царя в жалюгідну потвору... І Царгород уже бачив, як молода й сильна Болгарія, що відібрала в імперії всі слов'янські землі Балканського півострова, ось-ось упаде на лоно ромейських кесарів, й імперія нарешті проковтне цю войовничу свою сусідку... Тепер Симеон, одягши вінець свого славного вітця, став Царгороду ніби кістка в горлі... Ромеї не могли його дістати руками. А втім — була вже у Симеона молода жона, звичайно ж, грекиня. І Сурсубул змусив нового царя подивитися на владну жону-ромейку очима болгарина. І змусив його, царя, глянути на свою сестру, сестру болгарина Георгія Сурсубула, також очима болгарина. І скоро молодий болгарський цар залишив грекиню-ромейку, взяв у жони сестру Сурсубула... Ту, від котрої відмовився Володимир. Скільки радості було серед болгарського народу!.. Уся Болгарія святкувала весілля Симеонів!.. І це стало початком Сурсубулового вознесіння...

Він, Сурсубул, знав, чого хотів у житті, і робив тільки те, що треба було робити, а не те, чого, може, хотів. Він одружив і свого старшого брата на сестрі царя-ченця Томили, коли посадив у підземелля монастиря її мужа Михаїла. Це він і змусив Томилу відправити свою доньку-сиротину в далеку невідому країну слов'ян деревлянських. Мабуть, щоб ніхто із ближчих можців не поріднився з царською

родиною. О, боярин Сурсубул був надто прозірливим!.. Скоро його сестра народила сина Петра цареві Симеону... Сурсубул тихо й вперто розчищав навколо нього болгарський престол. Готувався разом з племінничком кермувати країною і царювати...

А тим часом Симеон, як молодий барс, кинувся з піднятим мечем проти вселенської імперії. З тією одержимістю, з якою він юнаком впивався її високістю — наукою, блиском мистецтва, мовою її мудрих вчених і філософів, з тією ж солодкою мукою радості, з якою колись гордився, що він навчається у самого знаменитого Фотія разом з дітьми імператора Михаїла Третього і перевершує їх в знаннях, що він — майже грек! — з такою ж одержимістю й послідовністю тепер жадав розтрошити цього лукавого, підступного змія, що пожирав слабші сусідні народи, що жадав зітерти з лиця землі його країну Болгарію, проковтнути її землі, гради, храми, багатства...

Тепер Симеон, цей напівгрек, як називав його сам Фотій, відрікся від усього грецького, але, відрікаючись, не відкидав мудрості вселюдської, яку увібрав з тією грецькою наукою. Тепер кинувся ту мудрість сіяти на своїй землі, для свого народу, його рідною мовою. Хотів Болгарію вознести над світом і на руїнах закланної імперії поставити свою державу, освітлену світлом знань, наповнену власною силою і гідністю. Боярин Сурсубул знав, чого хотів Симеон, і кидав в благодатний палаючий вогонь честолюбного серця царя зерна владолубства. З нього виростали примари величчі, які туманили Симеонові світлий, зіркий погляд у майбуття.

Симеон відкривав при монастирях і церквах школи, збирав слов'янських переписувачів з усіх країн, засаджував їх за переклади філософських і християнських книг, пригортав до себе видатних людей, які своєю працею підносили його державу і його. Отоді й з'являються в Болгарії знаменитий учень святого Мефодія Костянтин, що переклав Афанасія Великого; пресвітер Григорій, що переклав Хроніку Малала; невтомний просвітник і подвижник Климент Охридський; знаменитий Іоанн Екзарх... Свої ліпші труди вони присвячують "цареві великому" — Симеонові... І сам "цар великий", який любив читати книги в перервах між походами й тривогами управління, створює своєю рідною ж мовою (цей "напівгрек"!) збірник творів знаного проповідника Златоуста — "Златоструй".

Болгарський цар жадав бути — і був! — геніальним керманічем і великим просвітником свого народу. Не кожен

державець і нині здатен возвестися так, поєднавши в собі важкоти державницьких буднів і труди просвітництва!..

Симеон шанував і дорожив ревністю учнів слов'янських проповідників Кирила і Мефодія, які були колись вигнані із Моравії і які з усім запалом своїх великих чесних намірів стали слугувати іншій слов'янській країні — Болгарії... Юний державницький болгарський народ бачив у своєму цареві-книголюбцеві приклад духовного вдосконалення і рвався до науки...

Неподалік від давніх царських палаців у першій древній столиці болгарській Плескові стояв дім, де виросла Оленка. А на розі вулиці, у невеличкій церквці, мудрий пресвітер Григорій перекладав на слов'янську мову нові грецькі книжки. У церкві була й школа, де пресвітер навчав грамоті всіх, хто бажав учитися. Навчав безплатно. Щоранку до церкви бігли, блискаючи рожевими п'ятами, отроки. Торби через плечі, по коліна сорочечки, штанці вище щиколоток... Швидко росли хлоп'ята, батьки не встигали надбати полотна на нові штанці... Оленка й собі пішла з ними до науки. Ніхто її не спиняв, а пресвітер Григорій погладив по голівці широкою долонею...

Вона була одна серед хлопчаків і з дитячої гордості поставила собі стати в науках кращою від них! Догнала в умінні швидко читати і найліпшого виучня пресвітера — Русича з Києва Степка. Той хлопак на неї ніколи не дивився чи, може, не помічав серед хлопчачого товариства. Та чи може таке бути? Ні, просто він не зважав на неї через свою гординю. Обірванець... Чужак... Навіть чобіт на зиму не мав, а возносився. "Як будеш взимку через калюжі стрибати?" — думала вона.

Чекала морозів з нетерпінням. Їй хотілось вивищитись над ним хоч чим-небудь. Зраділа, побачивши іній на деревах і на травах. Ось тепер вона взується в хутрові чобітки, які й теплі оленячі чобітки, а халяви гаптовані золотом. Подивиться, чи він помітить її тоді, цей босоногий гордець.

Хлопець прийшов у якихось дірявих постільцях. Лице його було сірим, очі глибоко запали, посиніли від холоду руки. Душа її стрепенулась. Вона — багатична, яка не знає, як взувачки одягти, радіє, що в цього обідранця немає чобіт, що він забився за тридев'ять земель по науку і терпеливо зносить холод, а може, й голод. Чому ж їй радіти? Це не по-християнськи! Як говорив Христос: блаженні плачучі, бо вони знайдуть утіху! Блаженні жадібні правди, бо вони наситяться. А ще: блаженні милостиві, бо вони будуть помилувані... Отож гріх їй радіти з біди ближнього. І мусить бути милосердною, щоб здобути прощення за цей гріх...

Господи, Боже Великий, прости її прогрішення в помислах!
Прости!

Гаряча хвиля сліз ніби зринула з самого серця і затулила їй світ. Саме тоді Степко злякано скинув на неї очі.

— Що тобі? — негнучкими, замерзлими пальцями торкнув її плече... Ці пальці!.. Вони були ніби опухлі, червонясті й порепані... Побачив її запитливий погляд і спокійно додав: — Це я, коней пантрую купчинам на гостинному дворі. Того й руки такі. Від гною.

— Навіщо це тобі? — склипнула дівчинка.

— Заробляю на шмат хліба. Інколи перепадає й кусок якоїсь копченини. Якщо хтось розщедриться.

— То ти голодний? — Серце її стиснулось від жалощів.

— Не дуже. Але все буває.

— А додому не хочеш вертати?

— Хочу. Та не можу. Доки не одолію премудрості письма. Маю завершити справу священника нашого. Мстивоя. Йому руки обрубали, що славив наших старих князів.

Уже пізніше Оленка довідалась і про пожежу, і про посічений пергамен... Отакі там люди живуть, в далекій подніпровській слов'янщині. Не згинають хребта перед властоїмцями і лакузами. У них — своя дорога до розп'яття...

Може, тому так легко погодилась покинути рідний дім і полетіти в цей далекий Ірій... Їхала до князя слов'янського, щоб стати йому жоною. Їхала з молодістю, доброю вірою в серці, що її чекає велика земля, де зростає лише добро й відвага. Як у того русича Степка.

І ось нині вона в Києві. Її надії зламані — Маломир її обдурив. Тут же вона нікому не потрібна. Християн тут немає — поховались від лютого Олега. А сам він для чогось її тримає на Княжій Горі та все бесідує із її священником... Інколи згадувала Степка, і переляк холодив серце: а що коли і йому Олег відрубає руки, як тому Оскольдовому літописцю?..

Невідома й жакна у своїй невідомості ця велика подніпровська слов'янщина. В ній є все, як у казці. І як у казці, тут все звершується, добре й страшно.

Що ж приготувала тут їй Доля?

* * *

Злі слова сильніше від меча нищать людину. Бо з'дають її душу. Прокляття великого волхва висіло над родиною подільського теслі Златорука. Як утечеш від його чорних слів і мислей? Острах, підозри, недовіря, плітки — усякий

бруд — крутилися навколо імені Златорука і його родини. Люди почали остерігатися їх, обходили стороною. Скоро пішов з дому Вратко. Другий син — Щербило зв'язвся на Княжу Гору, в дружину Олегову найнявся. Вірно служив тому клятому находнику. Тихо, мов свіча, станула і згасла жона майстра. На похоронах люди у хату на заходили, стояли оддалік на вулиці.

Златорук довго жив один. І ось раптом об'явився Вратко. Якийсь дивний, мовчкватий. Ні про що не оповідав — що було з ним, де бродив. Нічого не говорив, як гадає далі жити. Сидить днями на лавиці, за столом, обхопивши голову руками, і щось перемелює в собі. Батько не чіпав сина — зранене серце мас відпочити. Ось тільки додалось клопоту — потрібно платити Княжій Горі з ще одного пожильця гривну на варягів. Важче стало господарювати людям.

Нові тягла без кінця падають на киян: і мостове, і переїзне, і за коня, і за корову. Мовлять, бояриня Гордина своїми білими ручками скрутила Олегові голову, і сивий крук дуріс на старості літ, виконує всі її забаганки. У Вишгороді, в гирлі Ірпеня-ріки, звів для неї такий теремисько, що любо глянути!

Щоденно скачуть звіди верхівці, розносять по оселищах і по Києву накази й устави Олегові: киянам заборонено валити ліс за Перевісищем; заборонено ловити дичину, що в довкіллі кишить по озерах і річках; заборонено випасати худобу на оболонських левадах — за все те кара! Кара! Кара! Бо те все належить Горі, все прибрала до рук веселючка чорнобрива Гордина.

Часто вона з'являється і в Києві. Стиснувши вуста, гасає трійцею лискучих чорних коней вулицями града. З-під копит її коней випурхують зграї курей, качок, гусей, голубів. А бояриня видивляється, де ще можна здобути якоїсь поживи, зідрати якийсь тягло.

Мстивий, шалений вогонь зачаївся в її карих оченятах. Тверді вуста сміливо вигинаються у зневажливій посмішці: моя нині воля над вами! Що хочу, те й заберу!.. Від неї ховались люди, як від нежитовиці. І навіть київські бояри позачинялись у своїх теремах, не лізуть на очі Олегові, бояться. Хто знає, що скаже про них Олегові ця божевільна болярчина...

Златорук журився: день і ніч товчється і біля коня, і біля корови. Гадав, повернеться син, приведе в дім невістку — вона перебере ті клопоти на себе. Але Вратислав мовчав про невістку.

Старий тесля і бондар чекав, доки син його сам щось оповість. Краєм ока стежив за ним: нелегко було у цьому суворому, грізному мужеві впізнати колишнього Вратка. Рокки доневірянь геть змели з його лица посмішку й веселість. Постійна зневіра і втрати вигранили в ньому якусь свою жорстоку і справедливу мудрість. Певно, душа його знала мало любові й милосердя. Але стала терпеливою і безстрашною. Словами не кидався, беріг їх, ніби власну душу. Не дивувався вже, що світ зненавидів за щось їхній рід. Хіба цей світ знав, що робив?

Наближались жнива. Златорук узявся за косу, став мантачити. Хлібороб мусить зібрати кожен колосочок! Вратислав звівся з лавиці:

— А ще одна коса є?

— У клуні під дахом... — зрадів отець. Мабуть, син переміг у собі важкоти душі. Либонь, налагодиться його життя. Як-не-як нині в рідній хаті, а тут і дух прашурів, і навіть стіни допомагають людині.

Йшли до поля. Їхня нива збігала широкою золотистою смугою з пагорба. По межі червоніли буйні степові маки. З-під ніг випурхували важкі перепела й падали десь поряд — стерегли свої гнізда, своє майбутнє.

— Скоро будемо косити, — примружив око Златорук. — Доки не задощило.

Так почалося нове життя у Златорука і Вратка. Спочатку разом косили, потім молотили, віяли, ховали збіжжя у міхи, зносили в комору. Вратко все робив спритно, жадібно, ніби скучив за цією хліборобською працею на своїй ниві. Але щось муляло йому на душі — він поспішав. Поглядав на свою ниву, на той кінець, де починалась діброва і простягалась до самої Почайни. Там, при березі, на пласкому горбі, була матеріна могила. Коли стати на тому узвишші й огледітись, видно, як спішать до ріки дубки й підлісок, як далі відступають ошатні дуби, ніби мудро споглядають на молодняк. Отут би й поставити дивний високий хором навколо могилки, такий, який привидівся йому давно чи уві сні, чи наяву. Материна душа, згублена людською несправедливістю, знайшла б собі втіху й затишок. Вратко чувся винним за смерть матері — коли б не його дитиняча зухвалість щодо волхва!..

Тепер треба подбати, аби матері було спокійніше там, у Вираю, витати. Він хоче спокутувати перед ненькою свій гріх...

Літо було гарячим. З хлібом удвох справились швидко. Вратко сказав батькові про хоромину над могилкою матері.

Златорук засумнівався: усе життя він ставив доми й терени людям, ставив клуні, комори, городив кліті для фортечних валів, ставив заборолу. А щоб отаку хоромину поставити — не вмів зроду.

Але коли вже такий сон привидівся Воротиславу, то, певно, треба вволити жадання сина. Бо то — жадання померлої душі. На те Златорук згоден, віддасть навіть заготовлені зруби, що придбав колись для синові хати.

І почали. День за днем спливало літо. І знову прийшла у Київ осінь, і розпрозорилась у золотистих барвах гаїв і дібров. Над Почайною і над скошеними нивами потяглися тумани. На леваді ж цюкали й цюкали сокири Златоруків. Зі своїх городів сусіди позирали на теслів. Дивись, уже вивели стіни, уже крокви ставлять. Ген, які високі!

Одного дня узріли дивну храмину під височенним крутобоким дахом, з видовженими, як у бриля, краями, котрі підпирали різьблені дерев'яні стовпці. Під тим дахом у два ряди йшли піддашки, навколо храмини — чотири ганки на чотири сторони світу, і все те трималося таки ж стовпцями. І все те світилося й тепліло під сонячними променями, як здорове людське тіло. Сусіди сторопіли від такої краси. Дивилися здаля, щоб не сполохати рукотворне диво своїм голосним словом чи диханням.

Майстри вбралися в свої нові сорочки, підперезалися шкіряними пасками й поважно, гордо попрямували до храмини. Зняли шапки, вклонилися, низько вклонилися, до самої землі, ніби просили у когось прощення за свої гріхи. Уже повернулися назад і враз побачили, що й люди, які стояли на віддалі, познімали свої шапки і кланяються доземно чи їм, золоторуким здателям-творцям, чи їхньому творінню.

Вратко проковтнув сухі сльози. Ось, мамо, люди тобі віддають, нарешті, шану, якої ти гідна була ще за життя. І нехай добрі боги поселяться в цій оселі і легше буде твоїй душі на тім світі, ніж було на цім...

У нього з пліч звалилась якась важкість провини. Але ще один людський борг мав за собою Вратко. Житяна!.. Раніше чомусь боявся навіть згадувати її ім'я. Віднині ж минув той страх. Може, тому, що не боявся зазирати в свою душу і вимітати з неї гріхи. Тож налаштував себе на дорогу. Доки немає дощів, доки лодії ковзають вниз і вгору по Дніпру, легше добратися до Пересічена. Адже він стоїть в улучині ріки — за два дні плаву вниз.

І раптом прибігас з Гори якийсь отрок з тяжкою вістю: великий волхв надсилас на Поділ мечників Олега, щоб

спалити той бісівський хоромець, котрий постав над Почайною. Ніяких інших храмів і капищ не може бути, лишень ті, що на Перуновому горбі. Інакше люди забудуть свого захисника і забудуть віддавати шану і мзду його служителя — волхву, забудуть і свого єдиного володаря. Або спалити, або віддати п'ятдесят гривен на Княжу Гору і п'ятдесят — на волхва.

Вратко розгніввся: великий волхв жадає весь світ перетворити у свою вотчину! Наставляє мечі на тих, хто спромігся піднятися духом і не став холопом його волі...

— Тикай, сину... — сказав батько. — Клятий волхв знову наздожене нас своїм прокляттям. А я... — підняв з долу сокиру, заткнув за пояс, — піду розберу храмець...

Щойно вони вийшли з хати, як побачили, що вулицею вже неслися верхівці, збиваючи хмари пилюги. Попереду мчав соцький Дерев'яка, розмахуючи перед собою мечем. Вратко відскочив убік, сховався за якийсь тин.

— Гей, старий, чи приготував гривни за храмець? Пощо возносишся гординою над нашими звичаями? Пощо не йдеш за покаанням до волхва? Грішиш, майстре. То й плати кару!

— Творити красу хіба гріх? Це руйнувати гріх!

— Го, хто тебе просив щось творити?

— Красу хіба творять по наказу чи просьбі?

Дерев'яка вже його не слухав — кивнув двом верхівцям, вони зійшли з коней, підхопили старого теслю під руки і бігцем потягли слідом за всіма мечниками до хоромини.

Вратислав не зразу втямив, що там робиться. А невдовзі побачив, що мечники прив'язали старого батька до одного стовпця, що підпирав дашок, почали згрібати сухий бур'ян і хмиз, і вже падає, гуконить вогнище. З усіх боків полум'я враз охопило храмець. Старого теслю вже й не видно!.. Але — ні крику, ні стогону... Горів старий майстер Златорук разом зі своїм храмом...

Буйне, тріскуче полум'я веселило Олегових пройдисвітів. Гірше чужих, гірше варяжинів навчились слугувати зайдам свої кийські лакузи. І то все — за шмат сухої перепечі і квартиру брата, що часом перепадає зі столу їхнього володаря-тата.

Раптом дим опустився на землю, і сива голова Златорука ніби випірнула з пекла. Дерев'яка до нього:

— І пощо, старий, не взяв дозволу у волхва на цей храмець?

— Щоб творити красу, дозвіл не треба! — відкашлюється Златорук димом.

— А хто підказав тобі робити цю хramину?
— Боги підказали!.. Від небес повеління прийшло.
— Але ж чому волхву не сказав? Брешеш усе! Віддати всеочисному вогню! — крикнув баском Дерев'яка.
— Не дам! Не смієте! Це моє! — закричав старий майстер.

— Га-га-га! Лише боги знають, чиє воно! Пали! — реготали мечники...

Вратислав перескочив тин, вихопився на вулицю — тут було уже повно люду.

— То воля богів... — кинув хтось безнадійно.
— Яких? То воля зрадливого волхва! Окаянного зрадника! — крикнув старий Білокіз, що й собі виповз із хатини.

— Еге ж... і ошалілої боярині Гордини! Це вона, відьма, крутить тут нечистою силою! — заверещала якась молодичка.

Натовп побільшувався, сповнював Вратка відвагою, ненавистю, безтямністю, рішучістю.

— Горе нам, німим холопам...

— Немає милосердя ні бідному, ні мудрому...

— Усі кують кайдани на наші руки і душі!..

— Пощо ж терпимо? Пощо не захистимо себе? — раптом скинувся Вратко. — Люди, рятуйте себе і наші храми... і наші могили... Там же могила матері моєї!.. — і кинувся до паркана. Вирвав кілок, підніс над головою і побіг до палаючої хramини...

— А-а-а! Батьку-у! — Летів, наче сліпий, на товпище мечників, які реготали й пританцьовували біля вогнища. Людська кров завжди пахне жадобою ще більше насолодитись нею... ще більше бурунить веселощі в душах катів!.. Знуцання над подібними собі дає нищим глибоку насолоду власного вивищення, власної значимості і переваги над іншими. О, немає гірше лакуз, як ті, котрі піднялись із людського дна з жадобою владарювати над подібними собі... Немає гірше, бо для них найбільшим щастям є стоптати чеснішого, талановитого, вищого від себе!.. Тої миті він сам собі здається ще сильнішим і недоступнішим для розплати...

Не боялись розлюченого Вратка мечники, реготали над ним. Перекидали його, ніби колоду, по колу один до одного, потім звалили й почали бити ногами. Як смів підняти проти них кілок? І так солодко били в обличчя, в живіт, в груди, що не помітили, коли на них налетіли ошалілі люди з кідлям, з кулаками і почали гамселити їх з дикими криками й прокляттями. Мечники збилися до купи, намагались витягти свої мечі з піхов, але їм не давали й миті для цього. На їхні голови летіло каміння, земля, палаючий хмиз,

кілки... Хто з мечників зумів викопитись з того місва озвірілого товпниська, біг до лісу...

Уже потім Вратко витягнув з погасаючого вогнища обвуглене тіло батька. В очах і в грудях його пекло пекельним вогнем... І цей вогонь здійняв у ньому холодну рішучість помсти. Помсти за своє знівечене життя, за передчасну смерть матері, за батька, за знищений храм своєї мрії. Помсти до того світу, який сидів там, на Горі, чаїв у собі злобу й захланність до всього чистого й чесного...

Уже ні про що не міг думати. Тільки й чув, як нездоланна, люта сила помсти, що вибухнула в ньому, тягла його туди, на Княжу Гору.

— До Гори-и! — щосили крикнув до своїх однокінчан, що вже майже розігнали всіх мечників Дерев'яки. — Палити їх!.. Бити-и!..

Біг туди несамовито, розкидаючи все, що траплялось дорогою. — каміння, огорожі, копички сіна. Сліпо летів до обиталища кривди, заздрощів і злоби. Чув, як за ним важко тупотіли сотні ніг. Їх ставало все більше, сотні грудей вже дихало йому в спину. Це підганяло, несло, п'янило... О, страшна лють скривдженої людини, немає сили її спинити в мить її спалаху. Бережіться її, владці й захланники!

Уже не пам'ятав, як було потім. Не пригадав, як зламали паркани, як натовп кинувся до княжого двору й порозбивав двері в коморах, медушах, стайнях. Десь горіли курники, сажі... Десь гримкотіли бочки з медами...

Опам'ятався Вратко у якійсь невеличкій світлиці, затишній і тихій. До нього кинулась невисока світлокоса дівчина. В її голубих очах стояли сльози.

— Це правда? Його спалили живцем? — Не міг втямити, про що вона питає. — А в тебе он кров на грудях... Боже мій милосердний, порятуй його... — Вона схопила молодого бунтівника за руку й потягла в розчинені двері. Тільки тоді почув, як до тієї ж світлиці увірвались, брязкаючи мечами, варяги.

— Де він? Кажуть, сюди побіг... — Дівчина зачинила двері комірчини, в якій сховала Вратка, вискочила до прибульців.

— Тут нікого не було. Щойно пробігли якісь люди. Ондечки-о, отією стежкою подалися. Сама бачила. — І показала на стежку, яка вела невідь куди.

— Це ж до Гончарної вони побігли... Біжімо, швидко... — гукнули варяги і понеслися туди.

— Смілко, у нього кров на грудях. Принеси полотна. Двоє дівчат покликали Вратка до світлиці, туго перетягли

шматком полотна груди. Вратко потроху вичахав. Його руки тремтіли — чорні, у сажі і в запеченій крові...

— Змиє руки, — сказала Смілка.

— Це від мого батька... — вперше обізвався. І цієї миті відчув спасенний біль рани. Він заглушив у ньому нестерпність від такої наглої батькової смерті... Ні за що! Яюсь непевно хитнувся, хлипнув ротом повітря й упав...

Хто зна, скільки минуло від тієї миті, яку він ще пам'ятав. Очуняв на якомусь твердому ложі, під ряднами. Низька стеля хатинки. На комині — в'язанки трав. Над віконцями вишивані рушники, калина і пучки трав. У хатині стояв паморочливий дух цілющого сухостою. Гуділо колесо прялки. Гугонів у печі вогонь... Було тепло й затишно.

Ворухнувся — хотів підвестись, біль резонув у грудях. Він застогнав. Прялка перестала хурчати. Над ним схилилась якась тепла тінь.

— Болить? — співчутливо спитав знайомий жіночий голос. Вратко розліпив повіки. Зустрівся з тихими зболеними очима жінки. Густі сіточки зморщок розповзлися від очей до перенісся, сплелися навколо прив'ялених вуст. Високий білий рантух спускався до розкрилених темних брів. Під темними віями світилися великі сірі очі... Ой очі, очі... Тільки ті очі могли так дивитися в його душу...

— Це ти, Житяно? Це ти?... Де ти взялася? Де я?

— У мене ти. Уже, бач, видужувати будеш... царівна тебе сюди переправила.

— Царівна? Яка? — Йому здалося, що все те йому світиться... якась казка, де є і Житяна, і царівна...

— Ота, що на Горі живе, що Олег завернув...

— Нічого не відаю... А ти? Звідки ти в Києві?

— Звідти ж... — махнула рукою кудись вбік, і очі її сповнились журбою... — Тебе все шукала. І ось... знайшла... Через літа, через роки... Знайшла!

— А царівна та справжня? Звідки вона?

— Кажуть, з болгарської землі прибула. А нині там мій Степко! Наш Степко... Син.

— У мене є син, Житяно?

— Долонею змахнула над очима чи сльозину, чи спогад. — додала:

— Уже скоро має повернутись. Хотів навчитись читати й писати. А купчини наші переказують, що бачили Степка, що він буде священником. І що в Києві він поставить християнський храм.

Вратко застогнав. Як люди всі жадають полишити на землі свої храми. Он і в нього є свої храми. І ось уже

одні спалили... Разом з могилкою матері і батьком... Але він знайшов її... свою ладу, довгождану і кохану ладу... І знайшов свого сина... Його зовуть так гарно — Степко. Аж степом пахне від того імені. Полиновим вітром п'янить Степко! Сину! Він тепер і для тебе поставить храм! Щоб і твоя душа злітала у високість мрій... ближче до небес і богів...

— Як прийде Степко, він, мабуть, стане таким, як був у нас колись священик у Оскольдовому храмі... Такий мудрий був!

— Я йому поставлю найліпший храм, Житяно. А ти знала того Местивоя? Ти вже була тоді в Києві, як він був?

— Та відразу ж за тобою і пішла з дому. До Києва. Гадала, знайду тебе. Стільки доріг пройшла...

— А я й не знав... Як же ти вижила, Житяно?

— Не знаю... — Вона бачила ті безкінечні, тяжкі й болючі свої дороги... Хто постиг їх, хто звідав їхні тяжкоти, той постиг повноту великого життя, переповнився вірою в нього, дістав наснагу вистояти. Так і вижила. Так і вистояла. Але що йому скаже? Краще промовчить. Бо он по Києву шугають темними тінями Олегові лакузи. Винюхують ворохобників, щоб усіх спалити на вогнищах. А лютий волхв насилає на їхні голови прокляття й біди. Над Києвом навис караючий меч варягів-приходнів...

Тривожні, непевні часи вереміяться над київськими горами... А вона знайшла свого Вратислава. Йй тепер треба зберегти його!..

* * *

Після погрому Княжої Гори великий Олег відчув себе в небезпеці. Раптом зневіра упала в його серце, витіснила впевненість і почуття недосяжності, які до цього владно водили його державною десницею. А виною всьому був головний київський волхв Славута, якого він сам і возніс колись. Згадав, як недавно цей віщун зухвало розмовляв із ним, натякав, що він, Олег, сіє чуже зерно в країні і збере від того жорстокий скорб...

За клопатами, походами, зрадами й підступами своїх ближчих бояр Олег забув ті погрозливі натяки. Але тепер камінь, кинутий Славутою-волхвом, почав гнітити страхом.

Нині в Києві не було Свенельда і його варягів. Щоправда, лишився Карло з невеличкою дружиною, але то не Свенельд. Ще була невеличка дружина у молодого воєводи

Щербила з подільських простолоднів. Але хіба простолоднів брат багатичу, щоб захищати його честь і добра? Київські бояри осмілилися, знахабніли — на раду не приходили, а коли приходили — вимагали нових земель і оселищ. Тож і Славута підняв голову. Осмілів. На очі Олегові не показувався, на поклик його не йшов, особливо після ворохоби. Може, боявся. Піймати м'ятежників не вдалося, погромили двори й розтанули в граді. Де хто — спробуй розпізнати!

Це була велика пересторога для Олега. Відчував, що мине час і кияни згадають-таки йому і вбитого Оскольда, і варягів. А волхв може спрямувати і проти нього градян. Як проти Щербилового батька. За що спалив Златорука-майстра? Либонь, за те, що Олег возніс при дворі його меншого сина. А старший син — дотепний тесля, дивну хоромину з вітцем поставив. Супроти волхва, значить, підніс той храмець. От і помстився їм обом — і Златоруку, і Олегу...

Але Олег не буде тепер йти до волхва. Сидів і думав, що зробити, щоб уменшити лукаву силу віщуна. Сидів у різьбленому дерев'яному кріслі, в якому, мабуть, сидів ще Кий і всі Києвичі. Ось тепер він, Олег, захопив їхню країну і їхню славу. А чи зуміє сам вознестись в ній? Що в нього лишилось в житті?..

Позаду — велика дорога трудів і походів, і ратних битв, і зрад, і підступів, і відваги. Досяг свого — вознісся на вершину в державі, яку забрав хитрістю і став у ній володарем. Має любов найліпшої жінки — відважної і честолюбної, її краса вінчає його чоло. Але щасливим себе не почував. Новгород від нього відрікся, його не визнавав, жив сам по собі, як і раніше. Полочани і смоляни, яких він повоював, також забули платити йому данину. І тут, у Києві, не чує себе всевладцем — не має визнання ні серед бояр, ні серед простого люду.

Знас, що володарів не люблять, що їхній уділ — не любов, а заздрість і ненависть. Тоді чого ж не вистачає його збуреній, захланній душі? Пекло те, що він ні від кого не має щирого співчуття, доброти. Що надбав багато — а кому те залишить? Нікого немає в нього. Один рудий Сторця, Рюрикович. Він має бути йому вдячним за Київський стіл, який йому він і передасть, як те сказав колись. І саме Сторця має продовжити його ім'я і його справу — утримати Київську країну русів-полян. Щоб навечно лишилась хоч тут про нього пам'ять у народі. Щоб хоч хтось коли-небудь сказав: великий то був владця, — мудрий і відважний, підняв до землю, яку взяв підступом, але возніс її над світом.

Бо продовжив гідно справу Києвичів і возсіяв у славі поряд з ними. О, він мусить задля цього бути твердим і не блукати в сум'яттях душі, а бути непохитним у своїх діях...

Гукнув до постельничого. Дудко тихо вкотився до грідниці, вичікувальню кліпав на нього червонястими повіками. Цього лакузу ніяке сум'яття не гризе — товстіє та й годі!..

— Пошли Карла до Новгороду. Хай приведе Ігоря. А Щербило нехай побільшить свою дружину. Чи братця, його здателя, знаєш?

— Вратка? Десь подівся, хто зна. Мо, переховується.

— Знайди. Дай оглас по всьому Києву: я велю знайти його!

— Е-е, хто ж на це відгукнеться? Побоятся, аби не вбили. Як вітця його Златорука.

— Скажи, що я бажаю поставити на Горі велику хоромину. Щоб видно було з усіх околних земель, щоб до небес сягала і щоб усі боги знайшли в ній своє обиталище.

— Е-е... — чухав потилицю Дудко. — Наш волхв не дозволить того.

— Славута? Але я вищий волхва. Я дозволяю! Я велю!.. — Усі колять йому очі тим віщуном, ніби він, великий Олег, волостель цієї держави, має менше сили й ваги, аніж волхв... Настав кінець жадібності жадібного — Славута тепер має прийняти покарання за свої гріхи... Тихо, але твердо сказав Дудкові:

— Клич Дерев'яку...

Дудко стрепенувся. Ніколи не бачив такої тихої люті в очах свого володаря... Нечутно вислизнув за двері. Якесь лихо знову прокотиться над Кисвом, коли хоче послугуватись отим бриднем...

Скоро від Княжої Горі помчали в усі кінці биричевими шляхами огласителі-биричі. Гукали на торгах, навелелюдних почайнівських пристанищах, увозах ім'я здателя-хитреця Вратислава, сина Златорукового. Бо київський володар кличе його до себе! Хочє поставити на Княжій Горі великий хором, який був би видним в усі околні землі!.. А доки збудований Київ роздумував і розгадував, чого б то Олегові забаглося ставити такий храм, мечники сотника Дерев'яки розкидали свої сіті довкола боярських дворів і вивуджували самого волхва, який розгнівив богів небесних і самого Перуна. Бо залишив його святе требище, згасло вічне його вогнище біля кумира, захисника полянського руського роду і народу, замовкли моління за спокій і благо градян і краю. Через те ізійшла милість Перуна-Громовержця з полян-

ської землі, і боги уготовили кару волхву. Доки його душа не постане на їхній небесний суд.

Тож київський володар кличе волхва перед свої очі відповідь держати: пощо залишив свій град і свій народ без моління і без слова захисту?

Від цих чуток ще більше збурився Київ. Усі бачили, що їхній володар Олег за них зболює своє серце, печеться за простолоудинів. Давно такого не чули від володарів!.. А коли дізналися, що Олегові мечники таки ввіймали чаклуна, посадили на сани й вивезли кудись із града, і зовсім розгубилися... Хай боги простять їм лихослів'я і недовіру до цього Олега, бо не знали, що він отак побивається за їхній спокій...

Але кінець Олеговим дивам не настав. Мовили, що став якимось іншим, потаємнішим, добрішим. До себе нікого не кличе, радців-бояр забув зовсім.

Уже й зима снігами лягла. Раніше оце гукнув би до сокольного, ловчих і псарів — і на лови! На вєпрові сліди, на ведмежі барлоги, на оленячі табуни... Нині ж лише інколи кличе до себе оту болгарську царівну, чи хто вона, та її священника. Наслуховує їхні оповідки. Щось, певне, нове задумав їхній владця. Може, його манять далекі теплі краї, велика ріка Дунай, білокам'яні слов'янські гради на ній, їхні велелюдні торжища, де співи дів слов'янських в'ються аж через Руське море. А там близько й могутній Царгород, краса землі, з золотими храмами й палатами, сповитий паволокою, бархатами і золотим узороччям. Знав бо Олег, що за Києвичів той град схилив свою голову перед їхньою землею. платив данину і злотом, і бархатом, і узороччям. Він, Олег, переміг непереможного київського князя. То чи не переможе він і Царгород, який Олега не визнає і більше не шле Кисву своєї данини...

Двірська челядь розповідала про того Олега дивні оповідки, знала все, чула все, бо десятками очей спідтишка заглядала в усі закутки княжих палат, стежила за кожним кроком, за кожним словом свого володаря-пана.

Кияни й собі робили згоди.

— А може, він хоче одружитись із тою болгарською царівною, через те кличе її на бесіди.

— Тю на вас! Старий, сивий крук, а держить он яку бояричню — як вогонь, тая Гордина! А це дитя, отроковиця це. Він все більше з її священником бесідує — той усе знає, княжний чоловік. Говорить, що треба знайти якісь давні пергаменти, де записані угоди Києва і Царгорода... Усі ларці перерили — не знайшли...

І справді. Олег наказав челяді знести до грідниці всі скрині, ларці, пергамені, які були в інших світлицях, і священик Гавриїл шукав якихось пергаменів. Їх не було.

Відтоді як Олег сів у Києві, Ромея і справді хоч трохи передихнула — перестала посилати Києву свої багаті дари. Олег знав, що мусить нині робити — мусить повернути Києву цю давню його славу і той струмочок, яким пливло ромейське золото в цю країну русів. Він мусить іти на Царгород!

Зраділа Оленка, ледь не танцювала, як дитина.

— Я тоді зможу повернутись додому!

— Як можеш повернутись? — заперечив Гавриїл. — Не змиєш із себе ганьби! Їхала нареченою князя, а повернешся ізгоєм...

— Вона повернеться жоною київського князя — Ігоря Рюриковича, — заперечив Олег. — Він скоро буде в Києві.

— А він... дуже старий? — перепитала Оленка перестрашено. Вона бачила тільки старих і підстаркуватих володарів і вже звикла до думки, що всі женихи-князі неодмінно мають бути старими... Але вона згодна й на такого, бо й справді повернутись назад із ганьбою уже не зможе... Уже й тут її позаочі двірська челядь зневажливо кличе — по-ловнянка Ольга... "царівна" Ольга...

Відтоді вона почала ночами довго роздумувати про себе і свого нового нареченого. Довгі зимові ночі дають багато простору для роздумів. Олег-володар також не спав ночами до пізнього світання. Перебирав у пам'яті слова Гавриїла про царя Симеона, про Сурсубула, про давню Оскольдову славу і його договір із Царгородом. О, коли б він узяв на щит цей гордий град, київські бояри вмить об'явилися б тут, біля його ніг, і простягли б пригорщі для здобутого золота-срібла! І ніякі волхви не каркали б і не врочили б йому передчасної жорстокої смерті...

Оглавок третій

ХРАМИ ЛЮБОВІ

Легкий на згадку той Свенельд! Не дочекався і весни, а вже в Києві. Прибув санною дорогою та ще й Ігоря привіз. А де ж подівся Карло? Спитає потім.

Свенельд влетів на Княжу Гору, здійнявши саньми снігову хурделицю. Перед Олеговим ганком кинув шкіряний міх. Гупнув ним об землю, але міх заворушився і підкотився

до Олега. Свенельд стояв віддалік, зловтішно посміхався. Поряд з ним, вилізши з саней, став Ігор. Ледве можна було впізнати в ньому давнього княжича — кремезний в плечах, руді вуса до пліч.

— Вітання тобі, Ольже, від Новгорода! І ось від нас даруночок! — ткнув пальцем в шкіряний міх.

Олег з острахом дивився, як міх знову заворушився і ще ближче підкотився до нього. Розлючено зиркнув на Свенельда: з ким жартує лукавий варяжин? Проте Свенельд збив на очі з сріблито-чорної лисиці шапку й зухвало ошкірив зуби.

— Не здогадався? Це твій посланець, Ольже. Твій печеніжин, який убив його матір Ефанду. Бач, прийшов тобі поклонитися — за мздою великою прийшов! — Свенельд уже відверто знущався над всевладцем Києва.

Олег стиснув щелепи, колов очима варяжина. Он як! Упіймав його посланця до Ефанди... Прийшов у Київ з Егорцем. Хочє побити його його ж зброєю? Далєбі, не відаєш, з ким зв'язуєшся! Його час ще не вийшов...

Ступив крок уперед, привітно простяг руку до Ігоря. Авжеж — це його спадкоємець. І хто такий Свенельд? І за яким правом він так говорить з великим віщим Олегом?

— Вітаю тебе, синку, у твоєму стольному граді, матері городів руських. Давно на тебе очікую. Але де ж Карло? Я послав давно до тебе Карла. Він залишився в Новгороді?

Ігор не встиг відійти від першої хвилі подиву — виявляється, його тут чекали яко спадкоємця! — як вдруге здивувався: за ним ще й послали Карла! А як же Свенельд? Розгублено дивився то на витязя, то на Олега. Але Свенельд від такої несподіваної мови Олега тільки рота роззявив.

— Я не бачив Карла. Мене взяв з собою Свенельд, — баском обізвався Ігор Рюрикович.

— Мабуть, Карло ще не повернувся від свейського кополя. Він має набрати там дружину. Але добре, що прийшов швидше — ти тут дуже потрібен. На тебе чекає царівна... Але як матінка?

Ігор геть зовсім розгубився. Виходило, що Олег не знає про її смерть... Але печеніжин визнав, що він його послав до Ефанди, щоб її вбили...

— Її вбив оцей печеніжин, що в міху ото... — оговтався уже і Свенельд. Від люті в нього побігли очі. Блазень! Скроморох! Удас, що чекав тут Ігоря... Царівною приманює...

— Я послав Карла за Ігорем і Єфандою. Навіщо мені її вбивати? — обурено проговорив Олег. Знав, що за кожним його словом пильнує Ігор. Та не тільки він!..

— Нехай скаже ось цей печеніжин! — крикнув Свенельд.

— Печеніжин? — ще дужче розлютився Олег. — Дудко, Дерев'яко, а візьміть-но цього брехуна, витрусіть його з міха і — на стайню!

Дерев'яка знав, що коли на стайню, то вже повороту назад не може бути. Дерев'яка і мечники схопили міх і потягли до нижнього двору, до стаєнь.

— Дудко, чою стовпуеш? Запрошуй дорогих гостей до стравниці. Чи медів у твоїх медушах немає? Заходь, дорогий Ігоре, з приїздом тебе додому! — Олег щедро припрошував одного Ігоря. Той не знав, що робити, невпевнено озирався на Свенельда. Ловель, вірний його Ловель, що стояв за його спиною, штовхнув його межі плечі — й Ігор рушив за Олегом. За ними пішов і Свенельд, він ще не договорив своїх погроз Олегові. Він мусить відібрати в того його зброю — Ігоря Рюриковича!

— І царівну приведіть, — неголосно кинув служкам Олег. Двірська челядь зашуміла, заметушилась... Гостей не чекали, а тут ніби на заручини чи на весілля береться. Але як воно буде? Ні жених, ні наречена ще не бачили один одного. Як вони зустрінуться? Пристаркуватий оцей рудий женишок для царівни, полонянки Олегової... Але де їй подітись, гірка Доленько ізгоя?

З того дня й почали готуватися до весілля. А Олег умедливо баяв Ігореві, що навесні піде до Царгорода, супроти ромейського царя. Адже двадцять три роки він не дає країні Руси данини — не сплачує за рядом з Києвом. Олег не може далі чекати і терпіти це приниження. Ігор лишилось в Києві — має взяти державне кермо і призвичаюватись кермувати — час його настав. І ще має остерігатись льстивого Свенельда і його дружини. Либонь, сам убив Єфанду, а на нього, Олега, слід пускас. Печеніжин той і помер, а не визнавав, що когось убивав. Дерев'яка і всі, що були тоді на стайні, про це засвідчать, коли він, Ігор, захоче...

Ігор жив у палатах Олега. Із Свенельдом не бачився, бо витязя до двору більше не пускали, хоч і не виганяли з Києва, певно, щоб не дражнити його варягів. Ігор вірив і не вірив Олеговим словам. А крім того оте цікаве синьооке дівча, яке Олег називав царівною, дивилось на нього захоплено, довірливо, віддано... Її безгласна віра в нього виповнювала його душу впевненістю в собі. Хіба знає муж,

що його найбільша неволя у скореній волі жінки... Її невидима царська корона інколи сяяла йому в очі і сліпила душу... Дивною була царівна князя Олега — Оленка. Ігореві було втішно і добре у палатах київського володаря, добре було думати, що всі пережиті страхиття не вернуться. Він інколи думав, що їх і не було, що те все приснилось колись йому... Свенельдові слова швидко втратили для нього вагу й довіру...

Олег захоплював його майбутністю походу. Тепер він ділився з Ігорем своїми думками. Ігор має триматись своєї молодої жони — царівни болгарської. В тому й буде сила країни Руси і Болгарії. Ромеї боятимуться їхньої єдності, тож платитимуть за мир золотом. Від тих розмов в Ігоря голова йшла обертом. Ішов до своєї жони. Дівчинка ляжливо щулилась — цей грубий здоровило з рудою борідкою і бусами її відлякував. Від нього завжди пахло потом і брагою. Вона бігла до отця Гавриїла, тремтячим голосом сповідувалась — не хоче бути жоною цього князя! Священик грізно дивився на неї: а що вона хоче — ізгосм, у ганьбі повернутись додому? Там її ніхто не чекає... Чекає лиш сором. Роздягнуть, розплетуть косу, нагу прив'яжуть до осла і поведуть вулицями. Кожен буде плювати на неї, кидати каміння і клясти її і її матір. Сурсубулу цього тільки й треба, щоб знищити її віття в монастирі... Він тоді помре... Цього хоче Оленка? Пощо думати, яким духом тхне від жениха? Треба думати про інше — яким він стане, коли сяде на київський стіл. Олег хоче віддати йому повністю владу. Соболиний окрил надасть йому краси й багатства. Боброва чи сріблито-чорна лисяча шапка заховає його руді кучері. А зеленіці київські викупають молодого князя у пахучих зелах. Го! Яким привабним мужем увійде він у світлицю до неї!..

Оленка посміхалась і вірила. І чекала весілля. Але інколи вдягала кожух і бігла протоптаню стежиною на Поділ. Серед тісних вуличок повертала на гончарний кінець, до хати Житяни. Ця лагідна і добра жінка пригощала її гарячими пиріжками чи коржиками з маком і медом. А Оленка оповідала їй про те, як була нареченою Малка, а він узяв шлюб з уличанкою, як опинилась тут. І тепер ось має стати жоною Ігоря. Але не милий він їй...

— Е-е, серце мос, про тес забудь, — говорила Житяна довірливо й тихо. — Маєш таку долю. Поберетесь — полюбитесь, усе ще прийде до тебе, доню...

— Чому ж маю брати шлюб з нелюбом?

— Бо ти — князівського роду. Доля вділила тобі таке життя — від цього не втечеш. От і готуйся до цього... Як добре серце у владців, у добрі і народ. Як чорне, зле — горе людям. Будеш князувати справедливо — люди тебе й любитимуть...

Ішла на свою Гору. Металась душею. Немає таки іншої дороги їй. Добрий її опікун — Олег уже й забув за неї. Тільки із Гавриїлом і бесідує, все до походу готується. Помирився із Свенельдом — усе через той похід, а ще Олег скликав подільських здателів і теслю Вратка, мужа Житяни. Ставлять вони великий храм, як того Олег захотів. І Гавриїл їм підказує, щоб він був схожий на ті, що є в Царгороді і в Болгарії... Вратко слухає Гавриїла, але робить по-своєму...

Усім немає діла до маленької дівчинки. І вона знову залишається дома зі своїми думками. Коли вже і Житяна каже так, треба змиритись. І вже думала так, як велів їй думати Гавриїл. Бачила себе у короні, у багрецевих шатах, а поряд із собою — Ігоря-князя: на ньому висока боброва шапка; на широких раменах — соболинний окрил; шовкова біла сорочка його вишита золотом і перлами; білі ногавки також розмірежані золотою ниткою. У руках він тримав золотий жезл, і в його очах — гордість, а на устах — таємничість. Ба, він справді був гарним, цей золотобородий, золотовусий Ігор! Від нього віяло владою!.. О так, вона зробить його таким.

Коли одного разу Ігор зайшов до її світлички, Оленка лагідно посміхнулась йому і простягла йому для поцілунку руку. Він радів — нарешті переміг її серце! Раділа й Оленка: вона також перемогла себе. Але щоб владарювати, їм обом ще треба було перемогти серця киян.

* * *

Невесело тепер жилося Свенельдові в Києві. Влада, яку він розділяв колись із Олегом, повністю вислизнула з його рук. Тепер він став у Києві ніби ізгоєм, чужинцем. У нього в руках нещодавно був найбільший меч, яким він міг забрати у Олега владу, — це Ігор. Але його несподівано легко вирвав із його рук Олег, підсунувши Ігореві оту царівну. Ніякі умовляння не діяли на Ігоря. Тож хіба молодий Рюрикovich був нещасливий із своєю Прекрасою? Звичайно, Прекраса далеко, а ця полонянка Ольга тут і, певно, заповонила душу легковажного молодця, осліпила блиском корони, якої не мала.

Але в Новгороді мовили, що Прекраса — падчериця Олега. Отож Олег проміняв падчерицю-простолюдинку на царівну, хоч і не справжню, а все ж високого князівського роду. Вона давала йому ключ до союзу з Дунайською Болгарією.

І все ж треба викликати сюди Прекрасу. Можливо, вона поверне Ігоря у своє ложе. Тоді розум і голова молодого князя будуть у руках Свенельда.

Витязь із жалем пригадував часи, коли Олег запобігав перед ним, купував його силу землями і жонами. Він тоді не розгадав цього хитреця. Але все ж завдяки Олегу Свенельд закоринився в цій землі. Олег не так давно подарував йому всю деревлянську землю, яку, шоправда, треба було ще завоювати. Але в нього, у Свенельда, є син Мстишлав, ще завоювати. Але в нього, у Свенельда, є син Мстишлав, Мстиша Свенельдич, і він мусить завоювати цю землю заради нього. Мстиша буде спадкоємцем його слави і його земель. Заради нього Свенельд до кінця битиметься тут за владу! Виросте Мстиша — відомстити за зневагу свого вітця...

Отож зараз потрібно будь-що вирвати Олегову згоду взяти його в похід на Царгород. Бо якщо Свенельд лишиться в Кисві, він не дістане багато злата і різного узороччя. Більше того, молодий восвода Щербило, якого Олег залишав в Кисві, підніме проти нього меч і киян. Буде мстити йому за Веселинку! Го, Веселинка подарувала йому доброго сина, хоч виявилась невдячною блудницею: вона втекла з його дому, але сина взяти не змогла, він його ростив при собі й міцно оберігав.

Тепер восвода Щербило заважав йому жити і вільно дихати в Кисві. Сам на сам страшно лишатись варяжину.

Один вихід у Свенельда — повернути Олегову довіру. Зараз київський владця в Кисві не жив, перебрався у вишгородський терем до боярині Гордини. Звідти розсилає по всій землі своїх тіунів і биричів, які розносять нові й нові накази про потяги і платежі, які придумує бояриня. Розум у неї гнучкий і невичерпний на придумання нових задирств. Народство Києва стогнало від різних виплат — за козу, за лебедя, за kota... І навіщо красуням боги дають стільки жадібності і ні краплі розуму? Бояриня вконець збунтує киян своєю захланністю... Народ гудів невдоволено, на град напочувалась нова підземна гроза — нова ворожба. Простолюдини нікого не пошкодують, коли розігнуть свої спини і візьмуть у руки кіля!..

Проте Олег сидить у Вишгороді й нічого того не знає. Свенельд почне з того, що попередить володаря. І нехай-но

швидше набирає мужів-піщів у свою рать, аби вивести із града молодих і запальних ворохобників. Їхні обиди нехай виляються на гречинів-romeїв та на здобичливість. Кожному треба пообіцяти багатств і злата!

Свенельд гукнув подати сани. Він зараз розкриє Олегові очі. Якщо у волостеля є хоч трохи здорового глузду в голові, він поцінує Свенельдову послугу.

Попереду саней мчали на конях верхівці-осторожники із варязької дружини. Позаду — також ватага осторожників. Поряд із саньми бігли зграї псів-вовкодавів. Дзеленчали дзвоники під шиями сірих, у білих яблуках коней. Гавкання псів, покрик і свист погоничів, хурчання полоззя по снігу і тупіт кінських копит — все це наповнювало душі святостістю і піднесенням. Сонце вже вище підбилося над обрієм, починало новий колобіг по небосхилу, новий рік. Новий клопіт з'явився і в хатах господарів — телились корови, котились вівці, поросились свині. Багатство цієї землі знову починало множитись. Куди ж він піде звідси, Свенельд? Де знайде таку землю і таких довірливих людей, у котрих все те можна безборонно відібрати?

Уже поблизу Вишгорода назустріч ватазі варяжинів вискочили сани з дівчатами й парубками. Коні прикрашені барвистими стрічками, молодь виспівувала пісні навколо вбраної в одяг колоди. Це і було свято колодки, яку прикрашали вінками і шовками. Простолюдини просили у своїх бовів доброго врожаю і багатого приплоду. Свенельдові здалося, що серед тих співунів сидить і князь Ігор зі своєю Ольгою. Якось тіль підозри затьмарила його душу.

Довго достукувались у ворота, доки їх пустили у двір. Нарешті, Свенельд у світлиці боярині. Затишно, гарно прибрано. І килими, і срібло-злато поблискує в ларцях.

Уже вечоріло. Синіли сніги, сутеніло в кольорових шибках вікон. Хтось тінню шаснув під стінами, і один за одним спалахнуло з десяток воскових свічок. Олег не виходив.

Свенельд стояв посеред світлиці, прислухався до тиші. Принюхувався до заспокійливо-солодкавого запаху плавленого воску. А в грудях скімлила тривога: як зустріне його Олег?

Звідкись потягло сирістю. Раптом Свенельда охопило почуття небезпеки. Поряд з ним стояла бояриня Гордина. Разом з нею вкотився у світлицю Олег. Розм'який, ледачий і не страшний. Жорсткі зморшки на обличчі його розправились — він адавався молодшим, ніж завжди. В постійно напружених, сторожких зіницях тепер стояла байдуність. Віщий Олег тут заспокоювався душею і був

уже не владцею, а звичайним собі мужем. Привітався просто, наче ніякої сварки між ними й не було. Свенельд відразу ж і почав.

— У Кисві зріс бунт, Ольже. Хочу застерегти.

Олег підняв брови й опустив повіки. Ніби сказав: знаю.

— То що з того? У Кисві щодня щось діється...

— Я візьму на себе все. Я хочу, щоб ти мені повірив. Як те було колись.

Олег хмикнув, мовляв, що хочеш за це?

— Я не хочу багато. Хочу лиш твоєї довіри. — Свенельд говорив щиро, пальці його бігали по широкому паскові, що туго перетягував його ще міцні чересла. Олег прискалив до нього око: він ще сильний, цей витязь, і небезпечний. Він мав добру дружину й умів воювати, умів хитрувати. Але тут він не хитрує — сам боїться ворохби. У нього землі, оселища, полюддя... Олег нічого у нього не відібрав — не хотів мати вньому ворога. І тепер справді Свенельд може придатися йому.

— Важко мені тобі довіряти, Свенельде.

— Я присягаю тобі на крові! — вихопив меч, хотів ударити себе по руці, та Олег блискавично перехопив його. Старий володар мав добре мисливське око.

— Гарзд... Я й так повірю. Але встанне. Я йду в похід, а ти залишайся з Ігорем тут.

— У Кисві Ігор сам управиться, Ольже.

— Він мало тямить ще... У тебе — міцний меч. Гордина порядкуватиме тиunami, а ти міцно бережи Київ. Он як! Йому в Кисві довіряють лише тримати меч! Щоб підпірати боярину Гордину...

— А з ким ти підеш? Царгород легко не взяти. Бери з собою усіх молодих мужів, менше буде ворохобників, а тобі воїнів треба чимало.

— Скоро скресне Дніпро. Прийде Карло з воями. А на Дунаї цар Симеон підпре...

Свенельд слухняно опустив голову. Нічого не вийшло в нього, Олег його в похід не бере. Бояриня Гордина гірше за самого Олега!.. І він мусить слухати її... Яке нещастя, коли захланні жони беруть в полон своїх мужів-владців... Пагуба для землі!..

Свенельд витер долонею зрошене потом чоло. Скинув очима на обважніле, грузьке тіло Олега. Низько вклонився, торкнувся правицею долу. Втомився київський владця тягти ярмо керма.

— Дякую, володарю. Я свою провину замію перемогою над усіма твоїми ворогами...

— Я так і думав... Гей, хлопці!.. Меду нам.— Два отроки на тацях піднесли їм келихи з медом. Пригубила келих і боярина. Її карі іскристі очі з цікавістю оглядали його; посміхалися йому і дві ямки на щічках, і вологі рожеві уста... тільки щось було ніби хиже в її дрібних білих зубах, що відкривалися в посмішці.

— Здоров'я тобі, боярино Гордино! І довговічної краси.

— Хочеш лишитися зі мною в Києві чи піти в Новгород?— довірливо заглянула йому в очі.

— Чому в Новгород?— аж підскачів Свенельд.

— Ігор та його Ольга цього хочуть!— Знову посмінулась приязно, показавши з-під високої верхньої губи дрібні зубчики. Олег важко зиркнув на неї.

Свенельдові щось гуділо в голові — чи від меду, чи від Ігоревої підступності. Князь Рюрикович, либонь, боїться його! Хто зна, чи повернеться Олег з походу... Він хоче сидіти в Києві спокійно. Йому Свенельд не потрібен. Потрібен таки тільки для Гордини.

Тихо зайшла молода служниця, принесла окіст копченої вепрятини. Це була... Веселинка! Свенельд зціпив зуби. Ось де вона заховалась, невдячна блудниця!.. У боярині Гордини...

Олег розламав окіст на шматки, зосереджено вгризався в соковите, пахуче м'ясо. Свенельд не їв, стежив, як Олег перетирає те м'ясо міцними жовтими зубами, як смакує маслаччям... Ще не втратив Олег відчуття насолоди в житті!..

І ось ця боярина з блискучими карими очима, яка тримає в служницях його Веселинку... Дивиться на нього і посміхається, ніби не знає, що Веселинка — жона Свенельдова... О люта красуне, боярине, ти даремно наступила йому на серце!..

* * *

Спочатку Гавриїл зрадив, коли Олег сказав, що хоче послати його разом із своїми мужами в сольбі до Преслава. Та і як не зрадити — знову повернутись додому, у золоту столицю царя Симеона, слава про якого котилась по світах.

Тепер про Болгарію знали в усіх краях. Цар Симеон поставив на коліна горду Ромею, яка наважилась забрати у болгар їхні давні торговельні переваги. Симеон добре знав імператора Лева Філософа — навчався з ним колись у Фотія державної премудрості. Знав Симеон і про слабосилля Лева: син знаменитого кесаря Василія Македонянина згубив славу свого вітця, мабуть, за смертний гріх того (Василій був

конюхом в імператора Михаїла і вбив свого володаря!). Лев Філософ більше здобував собі славу в ліжку з повіями, аніж на полі брані. Але дуже вже хотів мати звання мудреця, через те й видав такий собі збірничок давніх грецьких філософів — "Базиліки". Зібрав чужі думки, а придворні лакузи такий елейний лемент підняли та такі високі осанни понаписували! Ще й прозвали Філософом...

Та всяк знає про його жорстокість. Сирі підземелля столичних палаців стогнали від в'язнів. Цей мудрець терпіти не міг ні поетів, ні філософів, не вірив щирості їхніх слів — бо всі вони жили під страхом заточення. А від того і хор славословів гучав сильніше. В чадному диму гарячого вина, церковного елею і поетичних вознесінь жорстокий кесар проводив дні і ночі. Справляв одне весілля за іншим, примушуючи християнських владик вінчати його і разом з тим випрошувати прощення у Бога за блуд.

А тим часом придворні лакузи, які підсовували йому для втіх нових жінок, прибирали до рук усі прибуткові торги. Євнух Мусік, тихий, улесливий, бритоголовий царедворець, що завжди ходив зігнутих у шанобливому поклоні та з приязною посмішкою на синюватих вузьких устах, потай від інших придворних — разом з купцями Ставракієм і Космою — відібрав у болгарських купчин усю торгівлю в Константинополі, заборонив болгарам навіть жити в столиці, дозволив прибувати лише в Солунь, столицю словенів. Та наклали на них такі податі, що болгарі оніміли! І всі покинули й Солунь. Завмерли торговельні шляхи до Ромей Моравії й Германії. Болгарія бідніла без торгівлі.

Симеон послав до Лева Філософа один лист за другим — той викидав їх, не читаючи... Був певен своєї сили: ромейські легіони, хозарські найманці, печеніги й інші орди діставали від нього надто багато золота!..

Але чужими руками не загребти для себе жару. Розлючений Симеон напав на ромейські легіони в Македонії й розстропив їхню залізну міць. Тисячі легіонерів опинились в полоні. Безжальний Симеон наказав усім їм відрізати носи й відіслати їх назад — до імператора...

Лев жахнувся. І це зробив гордий варвар Симеон? Цей дикий болгарин, вискочка, який ще у Фотія намагався їх усіх перевершити (і перевершив-таки!) в знаннях. Фотій чомусь завжди підхвалював Симеона, ставив його в приклад... І тепер знову Симеон хоче показати свою зверхність!..

Кесар кинувся до радців. Ті радили здобути нових спільників, радили найняти нових найманців. В Причорномор'ї

і Подунав'ї з'явилась нова жорстока орда — мадяри Купи-її, імператоре, і вона тобі широко послужить...

Син Альмоша — Арпад, вождь мадярської орди, узяв багато золота, і ромейські галери перевезли орду на болгарський берег Дунаю. Симеон був розгромлений. Але скоро жорстоко відомстив ординцям мадярським. Як мишей, передувив їх в задунайських кочів'ях. Орда угрів-мадяр залишила Дунайську рівнину і з'явилась на схилах Карпат. Перед ними відкрились простори Моравії і північних болгарських князівств... Отоді-то перелякався по-справжньому кесар Лев і запросив миру в Симеона... Скоро Симеон знову успішно громить легіонерів. У 892 році дощенту їх розбив в Андріанополі і змусив уступити землі на Балканах, повернути привілеї торгівцям...

Тепер Симеон згадав зрадливих угрів-мадяр. Саме в цей час германський король Арнульф закликав їх повоювати Моравію, яку він сам не зміг подолати. Моравію стиснули з двох боків — германці й мадяри. Великий князь Святополк відбивався успішно — ось-ось мав перемоги! І раптом він зник. Це був 894-й рік. Отоді-то шулки германські та мадярські розтерзали тіло слов'янської держави!..

І саме в цей час Симеон разом зі своїми спільниками увірвався в кочів'я угрів-мадяр і винищив усіх, хто не пішов у похід проти моравів. Рештки цих ординців-кочівників тоді відійшли до Бодрога й Тиси, потіснили слов'ян біля Унгвара і Мункача... Симеон відкинув орду від своїх рубежів і заспокоївся. Він тепер обернувся до своїх давніх ворогів — до греків, не здогадуючись, якого підступного змія лишив у серці слов'янських земель...

Лев Філософ боявся Симеона тепер найбільше в світі. І коли в 904 році болгарський цар зі своїми ратниками підійшов до стін Константинополя, Лев одразу ж погодився на вимоги болгар — віддати їм всі землі на Балканах — до самої своєї столиці...

Та Симеон присягнув сїсти на імператорський трон в самому Константинополі! Хіба на ньому гідні сидіти неукі, блудодії й кати?

Царський град був переполошений, коли Симеон заявив: "Я, Симеон, повинен, яко Мойсей, позбавити мій народ рабства ромейів і приведу його в землю обітовану..."

Патріарх Ніколай Містик — у розпачі. Лев Мудрий — в неприємності. Під самісінькими мурованими стінами вселенської імперії та її столиці розправляла могутні плечі зухвала держава, кипіла молодими силами, і не було змоги пере-

пінити їй цей шлях! Її цар уже приміряв до свого чола імператорську корону...

Коли Гавриїл з'явився у Преславі, відразу ж ніби потонув у хмільному вині. Гуділи церковні дзвони, в променях сонця сяяли розшиті золотом корогви і священницькі ризи; під склепіннями християнських храмів гриміли священні гімни. А над ними возносились урочисті проповіді єпископів:

— Перемагаючому дам вкусити від древа життя, яке посередині раю Божого... Перемагаючий облачиться в білі одяганки... не згладиться ім'я його із книги життя!..

Гавриїл, роздумуючи про всі перемоги і марення Симеона, тільки зітхав. Він хоч і молодий ще, а трохи побачив світу, слово його важить, як на розумного державця, багато. Та хто ж те слово його вислухає? Хто прислухається до нього, коли він такий молодий, що немає ще жодної сивої волосинки ні в бороді, ні на скронях. Та й хто пустить його до царя?.. І справді, відбірні осторожники, котрі стоять на чатах біля царського палацу й виблискують золотими й срібними латами, навіть не підпустили його до себе. Прийняли за бродячого жebraка. А коли Симеон під'їхав до палацу, оточили його залізною стіною і почали голосними вигуками вітати його. Не відразу втямив, що вони кричали. Лишень згодом збагнув, що вони... вітали його по-ромейськи!.. Готувалися вже разом із Симеоном кермувати в столиці Ромейської держави.

Кинувся було Гавриїл до свого царя, та де! Ті осяяні катарі відкинули і його, і народ, що зібрався було тут вітати Симеона, підхопили його на руки і внесли до палацу...

Тож Гавриїл потупцював по столиці та й подався до свого навчителя єпископа Климента до Плескова. Без його помічі йому не дістати високого Симеона зі словами про країну Русь. Без поради владики не домовитись і про союз русів і болгар. Болгари всі нині дивляться на полудень — на ромейів-гречинів, про них тільки й говорять. Що робиться у них за спиною, тим не переймаються, ніби осліпли. Педоможці завжди сліпнуть!..

Дива...
Влади́ка Климент зустрів його у своєму монастирі, в саду, який колись сам посадив. А сад цей був дивовижний. Раніше на болгарській землі росли тільки дикі дерева й кущі. Тож Климент багато трудився, щоб виростити в монастирі й в докільлі дерева, яких раніше тут не було, — яблуні, айву, мандарини, персики, груші, сливи, виноград. Він хотів довести, що болгарська земля не гірша грецької, що і тут можуть рости ті самі райські сади, якими славилась

Ромея. Тепер сад в монастирі важко зігнувся від великого врожаю. Глухо гупали об землю жовтаво-рожеві яблука, персики, переспілі груші. Золотились на гіллі айва й мандарини. Поміж деревами ходив у чорній рясі без клобука Климент з великими садовими ножицями. Кроки його були легкі, погляд світлих очей чіпкий, як і колись. Десяток літ змайнуло відтоді, коли Гавриїл навчався в нього, але владика не змінився. Навіть плечі не зігнулись. Хіба що колись сива борода стала зовсім білою, як і волосся на голові.

Так само, як і колись, Климент усе робив власними руками — і садив сад, і збирав плоди. А ночами писав книги, вдень ще навчав паству або виучнів. Цей невсипущий, невтомний, вірний учень святого Кирила-Костянтина знайшов на болгарській землі свою батьківщину і дім після того, як латиняни-єпископи взяли верх у Моравії. Тепер він невтомно орав болгарське цілинне поле, а за ним поставала благодатна пресвітницька нива. Болгарському народові дав цей Климент його рідною мовою усі церковні книжки, якими прославлявся Бог і його Апостоли і якими смиряються людські душі. На всі свята написав прості й доступні для болгарського народу слова, які навчали таїнству віри, оповів про дива Богородиці, житія і діяння пророків, мучеників християнської віри. Цей великий трудівник ставив монастирі, возводив церкви. Не було йому ні втоми, ні розчарування. В кожному приході у нього були відібрані учні, а всього до чотирьох тисяч отроків переймали в нього уміння і високість слова...

Зустрів Гавриїла привітно. Слухав уважно.

— Русичі? Що за народ? Яка у них держава?..

— Великий народ. Земля їхня — незмірима. А живуть у поганстві. У граді стольному є трохи християн. За старого князя було більше. Мали храм і літописання. Нині не мають. Володар їхній веле возносливий. Збирається на ромей. Просить у нашого царя згоди на те, щоб пропустив через свою землю. І хоче мати з ним союз міцний. Онуку його Оленку хоче зробити жоною свого пересмця. Чи дасть на те згоду Симеон?

— О звичайно! Гадаю, наш цар буде радий, аби цю Ромею, цю велику блудницю, побільше тіпали. Таки піднімаються проти неї всі народи. Прийде для неї горе, як і для Вавилона колись прийшло...

— Яку ж дорогу Симеон відкриє русичам? Як знати? — Климент на хвилю замислився.

— Нехай той Олег вибирає зручну для себе дорогу. А Симеонові я про те так і скажу.

Гавриїлу хотілося, щоб сам цар Симеон йому таке сказав. Але відчув: до Симеона йому не дістатися, владика навіть не обіцяв зустрічі.

— А коли Оленка стане княгинею — дай знати. Я пошлю до неї вченого пресвітера Григорія, з тобою ж учився. Він уже закінчив перекладати хроніку Амартілі, разом станете віру Христову ширити, церкви й монастирі закладати... Народ слов'янський не може лишатись у п'яті незнання. За ці труди будете ввіки ним уславлені. Чи маєш там своїх учнів?

Гавриїл почервонів — про це він і не подумав!

— Скоро... матиму, — согришив на слові, але подумки твердо вирішив набрати собі отроків до навчання.

Климент пильно глянув у його обличчя. Гавриїл ще більше почервонів, але промовчав... Чув себе винним... мізерним... Отаким, як його навчитель, і він має стати — невтомним, всюдисущим пастирем, пророком для народу, серед якого живе.

— Може, поговорити зараз із отцем Григорієм?

— Добре зробиш. Хай готується в дорогу.

Не доходячи до церкви отця Григорія, Гавриїл побачив дім княгині Томили. Тепер навколо нього зіп'ялась висока огорожа, ніби люди хотіли заховати його від людського ока. З розчинених воріт почала виходити жалобна юрба. Над головами, з високо піднятої домовини, Томила востаннє оглядала свій двір.

— Що сталося? — спитав Гавриїл у жінок, що тихо спинились побіля паркану.

— Не відаємо... Мовлять, що Сурсубулів братець забрав у неї цей дім. І ніхто не захистив її. От і знайшла собі спокій...

— Сама?

— Хто зна...

Знову Сурсубули!.. Диявол вловлює душі цих бояр у свої здобичливі сіті...

Пресвітер Григорій зустрів Гавриїла поштиво. Розпитував про Оленку. Бути їй княгинею в країні Руси! Яка радість... який жаль — мати не дочекалась...

— А де той киянин Степко? — пригадав Гавриїл найліпшого учня пресвітера.

— Ще навесні пішов додому із своїми купчинами. Владика Климент мовив... що й тобі було б добре... туди, до нас. Нести слово Боже народові слов'янському... Ставити церкви й монастирі... — невпевнено лепетав Гавриїл, боячись образити свого приятеля.

— Я сам хотів проситись у владики до тої роботи. А тепер наша юна княжна відчиняє нам двері!..

— Не шкода залишати Болгарію? Тут нині витає світова слава.

— Тут і слава, і пристанище гордині й марнослав'я... І жорстокість немилосердних... Тут черево своє перетворюють в бога! А славу шукають лиш в золоті... Лукавий сучасний вік! Ниспаде ж вогонь з неба і пожере їх... а разом і справу наших рук... Тяжко дивитись мені на це, Гавриїле. Я прозріваю тяжку будучину нашої держави... Хочу душею відпочити...

* * *

Тієї весни рано скрес Дніпро. Теплі полудневі вітри пригнали завчасно журавлині ключі. Зазеленіли круті схили бурхливої річечки Киянки і Славуті-Дніпра. Загуркотили дерев'яні мостини пристанищ на подільських увозах. Тихе плесо розлогої Почайни густо вкривалось все новими лодіями, мов лебединими зграями. Ті лодії прибували з багатьох рік слов'янських і надовго ставали щільними рядами навколо Рибальського острова посеред Почайни. Теслі, ковалі, плотогони, волочайники оснащували їх міцнішими уключинами, смолили днища, піднімали високі реї, натягували полотнища — ціліснькими днями ремесники не розгинали спини, їхні руки невтомно щось робили. Тільки язика вільні. Чого не перемелюють за день! Тут відомі всі новини, якими жили подільські вулиці чи княжі та боярські дворища.

До тих балачок прислухався час від часу і тесля Вратко. Хоч сам помовчує — не до розмов, думає про той недобудований храмець над Киянкою — трохи лишилось доробити, думає про те, що й собі хатину треба нову поставити — скоро, либонь, син повернеться. За мовчазну вдачу подольняни посміювались над ним і більше називали Гомоном. Мовляв, такий муж, що тільки і гомонить... Не сердився на те. Гомін то й Гомін. Як їм краще так величати його, хай буде по-їхньому...

А тут уже язиками плескають про його брата Щербилу. Нагинається нижче над днищем човна, вдає, що не чує. Мовлять свідущі, ніби Щербило став сотником, збирав по люддя для Олега — притягнув до Києва гори звірячих шкур, бочок із воском і медом, берковців із зерном пшениці, жита, проса, ячменю. А скільки кожухів, сувоїв полотна — не злічити. А копченої риби й окістів! А всіляких витворів

дивних ремесників! Усе те осіло на Горі, в княжих коморах. Та й себе не забув. Тепер хоче собі ставити великий терем, у батьковій хаті, котра на Подолі, йому затісно. Порнеться ближче до багатичів. А який красень став!

Кажуть, бояричні й молоді боярині в усі вікна заглядають, коли він іде повз них. Найбільше заграє до нього Боярина Гордина.

Він почав їздити до Вишгорода — там його лада, Веселинка, прислуговує в боярському теремі Гордини. Та що б ви думали? Та Гордина поперек дороги стала їм: безсоромно підставляє йому під очі свою тугу пазуху, то дивиться на нього своїми іскристими очима, а в них так ніби бісенята шаленіють. А то ще тонкою бровою отак поведе — ну відьма-чаклунка та й годі!.. Щербило почав від її чар тілом танути. І Веселинку свою облишив...

— А що ж Олег?

— У великій печалі — помер від довгих літ його старий кінь Лебідь. Поник головою київський володар — велів конюху закопати в землю поблизу Гори. Понудив світ, та й поринув у клопоти. Розсилає гінців в усі землі — кличе мужів до Царгорода, у похід. Каже, треба застояти давню руську правду. Чуєте? Ніби згадав нашого Кисвича...

— Авжеж, на старості літ пригадуються мужеві давні рідки. Хотів знищити пам'ять про минуле, а його народ нагадав. Бачили, який храм воздвиг біля Киянки? Ще кращий, ніж ото був у Оскольда, котрий він спалив.

— Хіба то він воздвиг? Тож наш здатель — тесля Гомін Вратко! Ондечки він, поблизу від нас човна конопатить.

— Гомоне, то правда, що твій братець з тобою добром не поділився? — Вратко мовчав.

— Пощо питаєте?

— Хіба не знаєте, що він так гомонить, що аж за вухами лящить!

Сміються довкола.

— Та коли б мав добра — хіба оце ліз би в киплячу смолу, — відповіли сусіди за Вратка-Гомона.

— Е-е, таке питаєте. Я й сам відмовився б, коли б він щось захотів дати, — нарешті обізвася Вратко-тесля. — Спокійніше жити по честі!

— Ниньки честь по світу голою ходить, — кинув хтось. — А коли вона ходила неголою?

— Осується той братець — землю кігтить. А другий — в небеса рветься...

— А що ті небеса дають? Ані хліба, ані кістки якої, — гомоніли старші.

— Дивіться, скільки люду там в'юниться. Кілки в землю забивають. То вже свято сьогоднішнє розпочинається!

— Яке свято?

— Ото! Сьогодні ж Урай небо одімкнє... Біля храму Урая і свято.

Мужі випростались, приклали долоні дашком над очима — від сонця, дивилися в сторону нового храму. Гомін і собі став дивитися, до болю в зінцях. Йому здавалося, що його храм завис над кручами Дніпра-Славути, відірвавшись від землі, ніби хотів поплисти в сріблесте сяння глибоких весняних небес.

— Сьогодні вранці вже худобу на святу росу виганяли. Хіба не знаєш? — повчав якийсь лодійщик іншого.

— Не знаю. Худоби не маю.

— Піди побалакай із Щербилом. У нього — повно!

— Еге, побалакай, як свиня з гускою...

— Орав чорт вовком та й хліб його з'їв!.. — реготали сусіди від тієї поради.

Сонце вже повернуло на обід. Хтось із лодійщиків цюкнув сокирою.

— Всієї роботи не переробиш, Ходімо й ми до храму. Будемо Лялю-весну вітати.

Загомоніли парубки й мужі, хто ж не захоче разом з усіма потовктися на гульбищі?! Ляля — богиня кохання у полян-русів, як і Лада. Свято її завжди веселе й барвисте. З-поміж усіх дівчат вибирають найліпшу, перев'язують вінками із зела й квітів, лаштують із дерна горбок, садовлять і кидають їй до ніг свої вінки. А поряд молодіці й дівчата ставлять глеки з молоком, сиром, маслом і починають вести хоровод. Парубки-женихи, тільки встигайте розгледіти, котра із дівць найгарніша, найвправніша, найголосистіша. Бо коли Ляля почне роздавати їм молоко, сир і масло, зразу видно, котра жадібна, а котра щедра. А коли почне розкидати вінки, дівчата так бігають за ними, щоб хоч один упіймати! Перехопиш — щастя вловиш, тільки лиш збережи до наступної весни. В тій грі людина як на долоні — і хто кому ніжку підставить, за косу поцупить чи руку подасть... Гарне свято для молодих, бо вибрати жону — на все життя союзницю — діло не просте. Мовлять же, яка господиня, така й родина.

Лодійщики засунули сокири за паски і побрели до храму. Небо щедро дарувало біле сяння, снагу і силу життя... Гомін і собі прийшов — це вперше біля його храму в Києві стільки людей збирається. Чувся, ніби це його свято. І справді, рукою подільського теслі водили і любов, і щедрість, і надії.

Хороводниць вела розпашіла зеленоока Веселинка. Певно, втекла від боярини до Києва... От і добре! Між людьми легше свою долю забути. Дзвінко виводили пісні навколо Лялі:

А кривого танцю да не видно кінця.
Треба його виводити, кінець ладу знаходити...

Гомін став собі осібно, щоб не заважати молодшим споглядати хороводниць. Став оглядати храм — ще треба підбити дошками піддаштя, ще над дверима прилаштувати різьблене коло сонця Ярила... На мить завмер в спогляданні — гарний храм. І раптом йому здалося, що найвища вежа його трохи захиталась, ніби його привітала. І нижні круглоголові вежіці з довгими віконцями ніби товпились одна поперед одної, щоб подивитись на нього, на свого творця. Ніби говорили безмовно поміж собою: осьдечки він! Це той самий!..

У високості глибокого неба шугали соколи. Кружляли над храмом, розсипали з-під крил бризки білого сліпучого сонця. Може, і вони розглядали його, а може, дарували йому свою високість...

Ой вінку, мій вінку, я тебе ізвила,
Ще й учора та із вечора...

Люди щільніше збивалися до купи, було всім весняно й погідно на душі. І не було нікому ніякого діла до самотнього теслі Гомона-Вратка, що тихо сидів під старою грушею, обхопивши коліна великими натрудженими руками. І ніхто не здогадувався, що цей зчорнілий від праці муж возніс у небо свою душу і щедре серце цим творінням краси, бо так рано втомився від надмірностей бруду і кривд у житті. А разом із своєю душею він возніс і душі їхні — своєю любов'ю і красою...

Ой вінку, мій вінку, та повісила тебе
Ой у теремі та на дереві,
Та на золотому кілку, та на шовковому шnurку...

Раптом пісня обірвалась — поряд почувлися чоловічі вигукки, чи то від нової пісні збурилися всі:

Славний наш тесленко терем будував нам.
Віконця вставляв.. Щоб не видетів соколонько,
Щоб не викрадав та дівочої краси
Бо дівоча краса, як літня роса...

Тоді збагнув, що це вже співали йому. Люди повернулись до нього, посміхалися... Але навіщо це? Він не встиг нічого сказати людям, як усі почули чіткий оклик:

— Обходьте їх з того боку!
Мечники і варяги обступали людей з усіх сторін. А з ними — Свенельд і Дерев'яка.

— Де вона? Тут була Веселинка? — грізно гукнув Свенельд.

— Он там, веде кривий танець, — пугою ткнув до дівочого гурту Дерев'яка. — Зараз упіймасмо пташечку! Заберіть її... — кинув мечникам. Ті вмить схопили молодицю і перекинули через сідло Свенельду.

Все вчинилось так швидко, що люди й не опам'ятались першої миті, а другої — Гомін зірвався з ніг, помчав до Гори. Там його брат, Щербило... Хай порятус Веселинку... Це ж колись була його лада!.. Хай вижене з Кисва цих пройдисвітів-варягів і нікчем Дерев'яки. Досить глумитися над людьми!..

Інакше він підніме киян на стань...

Щербило здивовано дивився на брата. З чим прибув? Чого такий збентежений?

— Горе... ладу твою... Веселинку Свенельд і Дерев'яка упіймали і кудись повезли... Рятуй!.. Згине молодиця. Прямо з гульбища забрали — при всіх...

Щербило мовчав, дивився на брата, про щось думав.

— Якщо треба, ми всі зараз піднімемось, брате. Май тверду надію! Виженемо тих чужаків!.. За тобою підніметься увесь Київ.

Нарешті, обличчя соцького набубнявіло рожевістю.

— А згинь звідси, щоб тебе земля не носила! Кличеш у град ворохбу? Чернь піднімаєш? Забув, чий хліб їси? Хто захищає нас? Хіба не варязькі лодії конопатити? Я не підніму меча. Не сподівайся!

— Я їм свій хліб... — застогнав Гомін. Він хитнувся... Ні, це не його брат... не його рід...

— Іди додому, брате, — Щербилів гнів вичахав. Обличчя набувало звичайної блідості. Але Гомін раптом затрясся, увібрав голову в плечі і з усього розмаху вліпив братові ляпаса по щоці з одного боку, а другою рукою — з другого...

— Я тобі не брат! — майже крикнув. І побіг назад... Ось який він, братець його Щербило. Переступив і через батькову смерть, і через свою любов, аби лишитися на Горі.

Несподівано для себе київський владця відчув, що його життя уже летіло поза часом. Що розтринькав його жагу багатства, влади і слави. Усе життя гнав за ними,

а вийшло — біг за біжучим часом. І не помічав ані днів, ані минаючих літ. Чим більше зусиль ішло в погоні за тими примарами життя, тим швидше роки перетворювались у дні, а дні — у миттєвості.

Олегу здавалося, що він ще й не жив, що смак справжнього життя лише зараз входить в його душу, а слава, яка найбільше непокоїла його, ця божевільна примара його долі, так і не звила вінця для його вже зовсім зсивлої голови.

Все брав силою і хитрістю — землі, владу, союзників, лакуз, жінок. Знаходив собі содругів, як і сам; вони допомагали йому, але другого дня, наситившись мздою від нього, ставали підступними ворогами. Ради на те не було. Знав, що за службу йому мусить щедро платити, бо ніхто не служитиме задарма. Служать лише за вигоду. Єдина душа, яка любила його щиро, — це була Ігорева жона Олена. Він дав їй усе — дав нове життя. І на весіллі дав їй своє ім'я за звичаєм свого далекого поморського народу: менших дітей там часто називали іменами знатніших у своєму роді. Тепер вона не була Олеговою бранкою, а була рівна з ним, була володаркою, жоною київського князя. Вона стала Ольгою — ніби переємницею його влади і його життя. Йй легко було брати це ім'я. Як істинна болгарка Олена не любила нічого ромейського, навіть імені, даного їй грецином-священником. Залобки прийняла нове ім'я. Воно чомусь пахло для неї волею і — владою... Ольга!..

Олег тепер дочекався і Карла з дружиною. В поході на Царгород вони йому будуть великою підмогою. А в Києві лишиться Ігор з жоною. І Свенельд — з Гординою. Крім них — Щербило. Ніхто з них не посміє захопити владу в Києві — один за одним будуть добре пильнувати!..

Вже час йому у похід за славою. Коли промчали літа, коли відчув, що сили його висотуються, а безсонні думні ночі навалюються важкою, черв'як славолюбства ще більше розточив його серце. Його щит має бути прибитим до воріт Царгорода!.. Русі, Києву нині треба данина злотом — і для варягів, і для угрів, які ще можуть повернутись з заходу за обіцяною мздою.

Злото йому було потрібне і для київських бояр. Чекав од своєї сольби вістей. Чи умовить Гавриіл великого Симеона увійти в союз з Києвом? Княжна — онука його Оленка тепер київська княгиня Ольга. Кому ж, як не болгарському цареві, що тепер поріднений з Києвом, підтримати похід Олегів на Царгород?!

Він усе продумав наперед. Від того був собою вдоволенний. Але не заспокоєний, ні. Він хотів знати все про

свого ворога. І знав. Гавриїл прислав своїх гінців, які оповіли все, про що дізналися. А було про що оповісти: сарацини тиснуть на Ромею, грабують її острови. Полководці царградські — Андронік Дука та Імерій безкінечно б'ються з тими нападами на суші і на морі. А що ж робить цар болгарський? Гонець розповідав: Симеон тепер забрав у ромеїв всю балканську землю, його вої вже недалеко від Царгорода. З ними ще угри й валахи, й серби. О великий цар Симеон! Уміє дбати про союзників.

Він справді був найбільшим, наймогутнішим царем Болгарської держави.

Розумний, допитливий Симеон швидко набирав у себе від патріарха Фотія премудрість знань і науку владарювання. О необачний Фотій, потім він так шкодував за ним! Якій же державі вигідно мати сусіда-правителя мудрішого, ніж має в себе?

Спохотився честолюбний Фотій, та було пізно. Почав умовляти хлющя постригтися в ченці. Богові потрібні розумні й роботящі слуги! І Симеон послухався — надто любив, надто вірив своєму мудрому, освіченому вчителю. Та коли помер його вітець, утік з монастиря... Прибув до столяного Преслава, одягнув на своє чоло царський вінець... Відтоді збагнув усе лукавство ромеїв, які хотіли вирвати владу з його рук, забрати землю і силу Болгарської держави.

Несамовито почав воювати з ними за балканський край і домігся свого. Ось-ось він скине в море з Балканського півострова легіони імператора. Костантинополь-Царгород, який хотів полонити Симеона, тепер сам відбивався від полону. На колінах просив у Симеона миру!..

Олег слухав оповіді Гавриїлового гінця, і в його душі розгоралось жадання й собі помірятися силдою з гордим Царгородом. Хіба він гірший за Симеона?

— А як же кесар Лев? — Олег згадав за імператора.

— Знову весілля справляв. Четвертий раз бере шлюб...

— А де його раті? Де легіонери Імерія?

— Пішли на сарацинів.. Б'єть Імерія разом із критськими корсарами...

— А як Андронік?

— Андронік Дука м'ятеж підняв супроти кесаря.

Обличчя Олега просвітліло.

— Мовлять, цей Андронік добре бив сарацинів?

— А так! Бив. А потім йому, мабуть, набридло, що він б'ється з нападами, а його кесар все жениться та вичається. Їхній патріарх зараз теж за Андроніка стоїть.

— Поспішати треба... — кинув Олег ні до кого.

— А так. Та краще поспійшай повільно. Гадаєш, деревляни сидітимуть тихо, коли ти зійдеш із Києва?

Олег спохмурнів. Усі це йому говорять.

— Що радиш? — звернувся до молодика, хоча знав, що треба.

— Бери з собою рать деревську. Хай візьмуть і собі добру здобич. А тобі принесуть славу. Києву тоді буде мир.

Олег заходив, закружляв по світлиці. Слушно! Слушно!.. Кого ще взяти? Треба нині сольбу до Іскоростеня слати. Хай візьмуть здобич свою у Царгороді разом з киянами. І сіверяни хай ідуть, й уличі... А ще й тиверці. Хай знають його ласку! А йому від того — слава і мир.

— Діло мовиш... А як ім'я твоє, хлопче? Щось не бачив тебе раніше.

— Претич я. Служу у боярина Олія, як і батько мій йому служив, — воджу лодії до Низу... Добре знаю цей шлях — і рікою, і степом...

Олег замислився: до всього здатний цей торговий люд, всі дороги їм знані, всі держави відомі... Отаких треба брати йому в провідники...

— Зі мною підеш на Царгород?

— Піду. Діло звичне, — погодився Претич. Олег тільки подивувався — ще зовсім юнак, ще не зійшов дитячий рум'янець із щік, хоч уже висіявся міцний вус, а вже дорога до Руського моря йому звичне діло...

Отож і рада його слухна: треба слати гінців до сусідів, треба йти разом данину брати від Царгорода. Нехай боярин Бодець зараз же шле гінців... Де він?

— Дудко! — гукнув до дверей. Постельничий тихо вкотився з-за дверей тої ж миті так швидко, що здалося, він стояв під тими дверима і в шпарини стежив за кожним рухом свого владця.

— Клич Бодця!

Доки боярин Бодець збирався до Олега, бояриня Гордина зайшла до київського володаря і тривожно спитала:

— А чого Свенельд послав сольбу до Новгороду, Ольже?

— Звідки це взяла?

— Соцький Щербило сказав, — відповіла спокійно. Взяла в миси два горішки, роздушила один об другий, почала вибирати зернятка.

Для Олега це була новина. Що умислив Свенельд? А похід відкладати не можна. Весняне сонце піднімалося все вище. З Прип'яті, Десни, Снова, Стугня, Росі — з усіх річок і допливів Дніпра збирались на Почайні великі

й малі доді. Воеводи, тисяцькі, соцькі, биричі — по градах і оселищах набирали охочих до походу.

Тепер Олегові здалося, що це та сама новина, яку він передчував, яка муляла йому під серцем, але не знав, звідки вона прийде. Він ще не вийшов із Києва, а тут уже зріє змова.

І знову — зрадливий варяжин. Ні, не купити чужаків-найманців ні за які добра. Чим більше їм дають, тим більше вони жадають і стають ще більшими ворогами. Бо стають багатими і через те — міцнішими.

— Я залишаю у Києві Щербила. Він ще не дуже розбагатів, тому буде гризтись зубами, щоб нікого іншого не допустити до столу. Він поб'є Свенельда, гадаю.

— Так, він його пильнуватиме добре... — додала боярinya Гордина. А сама до себе подумала: удвох з ним будемо пильнувати київський стіл, Ольже!.. Але! Не дає спокою Гордині те, що владця Олег так жалує Ігоря з Ольгою. І потім — чому передав їй своє ім'я? Чому не їй дав? Довго не могла наважитись запитати. Але зараз не витримала:

— Володарю мій любенький, мені здається, що ти не дуже довіряєш князеві Ігорю.

— Так, не дуже. Але іншого спадкоємця в мене немає. Отож колись дав слово князеві Рюрику, що Ігор його буде владарювати, де б я не був. Я його випестував. Він мій спадкоємець.

— А... жона його... Олена! — від досади гнівливо спалахнула рум'янями щоки у Гордини.

— Ольга тепер вона, зятя. Вона розумненьке і мудре дівча. На неї у мене великі надії. Вона буде спрямовувати Ігоря — удвох вони будуть і сидіти на столі.

— Але навіщо їй твоє ім'я? Я хотіла б сама взяти твоє ім'я, любий. Хіба я не гідна його?

Олег сумно посміхнувся.

— Але ти не можеш бути київською княгинею.

— Якби ти захотів!.. — спалахнула Гордина, аж сльози виступили в неї в очах.

— Я хотів. Але ти не змогла. Немає в нас з тобою спадкоємця... І потім вона високого роду, княжна...

Гордина сердито зіскочила з місця.

— Я знаю, я лише боярського роду! Але ж і ти! Ти також з нашої, боярської, кістки!..

— Кістка-то в мене боярська, це правда. Але розумом можу потягатись із царями! — засопів сердито. — Побачиш, як тремтітиме у мене гордий Царгород і його недолугий

кесар!.. Мені не потрібна корона — я вище усіх царів і кесарів. Захочу — всі вони стоятимуть у мене на колінах.

— І... цар Симеон?

Олег розсердився. Прискіплива ж боярinya Гордина. І чого вона хоче?

— Чого ти хочеш?

— Я хочу, щоб ти забрав у неї своє ім'я. Я гідна його носити! Хіба ні? Не визнаю ніякої Ольги!..

Олег розреготався. Ну й жіночка! Ну й гордині в ній — недарма ім'ям таким нарекли.

— Царівна болгарська — жона київського владці. Вона поєднає Русь і Болгарію своїм іменем. Тоді Ігор сидітиме в Києві міцно. І тобі ж буде спокійніше.

Гордина зі злістю тупнула ногою й задихнулась: в горлі у неї застряли слова, яких не мала сил видобути з себе... Про кого він дбає, цей дивний київський владця? Про якогось пройдисвіта, недолужця і цю його шльондру, що забрела невідь-чого і невідь-звідки... А вона, а її рід боярський чим гірші? Хіба вона, Гордина, не кермує усі ці роки київською державою? Хіба він цього не знає? Вона мріяла, що колись сяде на княжий стіл київський і одягне на свою голову княжий вінець... Хай би тоді поливувався світ: боярinya Гордина стала княгинею!.. А він її ніби й любить, а цієї нагороди не хоче дати. Чому?... Обида й не нависть пекли її душу... Отака вдячність! Вона віддала йому крапі літа, вкрила себе ганьбою — стала йому любаскою перед усім світом, вона берегла його і леліяла... І от! На схилі років цей старець її зневажив... Пошкодував її свого імені, яке б вознесло її над усіма. Віддав його чужинці... Але тепер, хай будуть свідками усі боги її роду, вона зробить усе, щоб ця заброда не дісталась до київського столу...

Гордина вискочила зі світлиці й хряснула дверима так, що аж здригнулися мостини...

Олег не встиг мовити й слова. Дивувався: такої жадоби влади у жінки він і не підозрював. Вона хотіла б узяти його ім'я, щоб стати тут володаркою? А знає вона, що владу легко взяти, та не кожному дано її утримати?! Що владда — це найтяжче ярмо, яке душить людину... яке висотує з неї все — і життя, і спокій, і сон — і потім кидає на смітник... Гай-гай, жоно, ти рвешся до владарювання, бо не знаєш важкоти й гіркоти його... Колись дякуватимеш, що я уберіг тебе від цієї недолі...

Чи збагнеш його доброту? Чи здатна збагнути?

Житяні снилося, що довкола її нової хати ходить сонце, а якась світла тінь його наздоганяє і затуляє, але воно знову когиться і знову навколо хати світло. Вона зіскочила з ложа; у віконці яскріло біле сонечко. Хто ж це затуляв його? Кинулась до дверей, на подвір'я — нікого нема біля хати. Либонь, це русалчина тінь була, сьогодні ж почався Русалчин тиждень. Ще звечора вона повісила над сінешніми дверима, над вікнами клечання із віт берестка, берези й дуба. Зі стріхи стирчали снопики полину. Те зело чарівне й не пустило русалку в хату — дуже вже не люблять ці водяні та польові дівчата терпкого духу полину.

Житяна увесь двір свій убезпечила від тих мавок — і над хвірткою, і над ворітьми, біля комори й обори — скрізь розтикала полин, м'яту, любисток, чебрець. І в світлиці, і в комірчині повно цілющого віття й листу. Ноги м'яко ступають по килиму із осоки і явора... Ото й сон був у неї такий міцний від пахощів зілля. Та ба! Русалка таки розбудила! Мабуть, треба бігти до корови.

Житяна схопила чеберку, обмела її зсередини пучком м'яти й любистка, щоб ніяка відьомська сила не пошкодила корові. Бо в Русалчин тиждень треба дуже пильнувати відьм! Вони прилітають на мітлах удосвітку, забираються до корів і геть видоюють все молоко із вимені.

Корова зустріла господиню привітно, ласкаво похитала крутими рогами й підставила їй тугі дійки. Між пальцями заструменіли теплі цівки молока. На душі в Житяні робилося радісно. Таки посміхнулася їй Доля. Бо заробив її Вратко-Гомон трохи срібла, ось і дім поставили, і корівку надбали. А найбільше щастя — син повернувся додому! Степко їхній... Не повірив, що все те вони надбали своїми трудами. Недарма ж люди кажуть: терпіння і труд — все перетруть. Перетерлося все лихе її терпінням і працею. Щастя догнало її. Тепер мають і господарку, і шану від людей. Золоті руки теслі Гомона всім помагають: тому дім, тому комору поставити. А що вже той храм біля Киянки воздвиг — усім на диво! Звідусюди на свята йдуть люди, щоб подивитися на це диво, де, напевно ж, витає дух богів небесних. Сьогодні, на Русалчин день, там, певно, теж народство збереться. Бо нині четвертий понеділок квітня місяця — всі русалки й мавки вийдуть із лісу, із води, із поля і будуть дивитися, як люди вшановують їх піснями. Якщо хто буде в цей день працювати і не прийде

на Русалчин Великдень — ці дівчата відмовляться стерегти ниву від гусені, тлі, від птаства чи від звіра.

Через те на гулянні люди розведуть великі вогнища просто неба, варитимуть куліш, затірку, різне м'ясиво. Питимуть квас і пиво, і кожен частуватиме другого. Бо так задобрюють мавок і русалок. За цілий тиждень дівчата й парубки вже наспіваються і натанцюються — на все літо. А може, хто й побачить тих чарівних красунь — в цей тиждень вони наближаються до людей, мавки ходять між ними, а русалки — ті лише при повному місяці спливають на поверхню води, розпускають свої довгі зелені коси й тихо хлюпають хвилею. Тільки ж підходити до них не можна — залоскочуть, капосні, або затягнуть у воду і втоплять!..

Житяна видоїла корову, почала з відра набирати мисочкою молоко і бризкати на стежку, якою корова іде на пасовисько. Мавки і русалки повинні бачити, що вона їм не шкодує молока. Хай бережуть її корівку! Ще й глек з молоком поставити біля ставка, де корова п'є воду. Не забути треба збігати до ниви і покласти хлібину на межі. Щоб мавки допомогли колоситись хлібам.

Лише по обіді Житяна впоралась з усіма клопотами, перебралась в святкову вишиванку, новий наверхник, білим убрусом зав'язала голову. Ще й намисто коралове із срібним давіночком одягла. Побігла до Киянки. Гомін ще звечора там був із своїми рукомесниками — до свята закінчили оздоблювати храм.

З тих пір як із Києва ізійшла Олегова рать, у граді настала якась легка, прозора тиша. Люди порали худобу, веснували на нивах — забули за свої кривди і кривдників. Обсялися, зустріли і перші сходи на своїх нивах. А тепер ішли справляти русалії, побачити один одного, почути якісь новини, в піснях і хороводах забути шоденний клопіт і возвестись душею над убогістю і сірістю будніх днів. Безпісні поляни — що риба без води!..

Біля храму уже вирували зграйки парубків і дівчат. Уже навкруг одного вогнища водили хоровод завітчані вінками Кюнки. Русальні пісні злетіли в небо дзвінко, молодо:

Та в святу неділю, та вставай раненько,
Та пряди тоненько, та біли біленько...

Гомін здаля побачив Житяну і зрадів. Але другої миті русальні пісні нагадали йому Оляну і її безкінечні клопоти на ниві і в дворі... І біля корови, яку вона поставила в храм.. Шкода було йому тих літ, що пройшли так даремно.

І жону ту щода стало, бо так і не піднялась її душа у небо краси... Несчасна Оляна!.. Він сьогодні ж розповість про неї Житяні. Вижене зі свого серця боягузтво і ось зараз, в цю святошну мить, зізнається, що була у нього така несчасна жона — Оляна... І що він покинув її напризволяще... Грішен єсть здатель подільський Гомін...

Проводили русалочок, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Та нашого житечка не ломили,
Та наших дівочок не ловили!..

Житяна прикрила очі долонею від сонця, стежила, як над дев'ятиглавим храмом її мужа кружляли зграї сизокрилих голубів, ніби срібло розбризували крильми. Обличчя її було переповнене тихою радістю... Гомін не захотів зараз їй нічого говорити. Сів на горбку — йому і свято не свято, гризе його совість якийсь хробак...

А рано, рано сонце заграло —
Ляйльо, ляйльо, ляйльо.
Ляйльо, ляйльо, ляйльо...

— виспівували вже разом парубки і дівчата.

Житяна повернула до нього обличчя — таке просвітлене, молоде.

— Чекай-но, ось я їм нашу уличанську русальну покажу. Такої вони ще не чували! — і побігла до гурту дівчат. Скоро звідти почувся її глибокий, низький голос:

Ой од неділі до місяця,
казали хлопці — повісяться!
Ходім, дівчата, дивитися,
як будуть хлопці казитися!

Ой од неділі до місяця
казали дівки — повісяться.
Ой ходім, хлопці, заглядати,
як будуть дівчат рятувати!..

І вже давнкі голоси підхоплюють смішну уличанську пісню. Не помітили, як сонце скотилось на дніпрові хвилі. На сході небо зсиніло, зблиснуло першими молодими зірочками. Уже потроху люди почали розходитись, як почувлись якісь зойки й вигуки. Скоро всі побачили, що по стежинці, яка спускалась до храму, ішла якась жінка. Зігнута, з розпуценим волоссям, в брудній, розірваній сорочці. До її спини був прив'язаний великий стовп з перекладиною. Руки, груди і живіт були туго перевиті вірьовкою разом із тим стовпом.

Обличчя її залипло волоссям, вона вгиналась від того берена так, що здавалося, ніби чутно було, як тріщала її хребтина від тої важкоти. Вона знемагала. Ішла повільно, обережно ступаючи босими ногами, щоб та колода не звалилась і не потягла її на землю. Вона робила кілька кроків і спинялась, дивилась на людей, ніби просила у них допомоги. А люди зацікавилися.

— Дивіться, у неї на шиї теж вірьовка... — почувся чийсь голос.

— Люди! Це ж наша Веселинка!..

— У кого є ніж? Дайте хоча б сокиру!..

Кілька мужів кинулося до Веселини, підхопили колоду, щоб легше було їй тримати, і почали розв'язувати, зубами розкушували кляту вірьовку. Нарешті, стовп той гепнувся на землю. А разом з ним безтямно упала й Веселина.

— Хто ж це її так? За що?

— Хто ж — хіба не знаєте, що Свенельд її тоді силою забрав?

— І красу змарновано, і долю зламано...

— То все бояриня Гордина! Відьма! То вона тоді Свенельда сюди наслала...

— За Щербила лютиться...

Веселинка вже очуняла, звелася на ноги. Зібрала в жменю волосся й закрутила на потилиці. На людей не дивилась. Хтось із жінок подав їй хустинку, хтось — зняв із себе хвартух. Руки її тремтіли. Терла долонями горло — від тугої вірьовки на шиї була зідрана до крові шкіра. Відповіла тихо усмі:

— Оце сім днів, як примучив мене Свенельд. У полі поставив цього стовпа, закопав його у землю та потім оце прив'язав мене до нього... Думала, вовки з'їдять... Ледве вирвалася...

— Леле! — жажнулись жінки.

Веселинка вклонилась людям і пішла. Скалічена душею, зніщена, знівечена, напівмертва. А може, і зовсім мертва... Ішла Веселина, і земля хиталась у неї під ногами. Зникала в срібних літніх сутінках, під молодими зорями. Розчинялась у вечірній імлі степу.

— Куди ж вона? — здивувався хтось, бо Веселина ішла не в град, а подалі від нього.

— Не цікайте... Куди боги кличуть...

Русалчин великдень закінчився сумно. Кияни понуро розходились...

Гомін подумки лютував на брата. Коли б він її тоді захистив!.. Зовсім згнідився чоловік. Убоявся впасти з височини, на яку видряпався з такими труднощами.

Думав, усе перебачив, усе пережив на світі бувалець-тєся. Але такого ще не чув у роді людському...

Біля воріт на Житяну і Гомона чекав челядин від Щербила. Ото наврочив!

— Велів Щербило тобі завтра прийти до нього.

— Чого він хоче?

— Не велів баяти про це.

— Хіба не відаєш, до кого прийшов? Я ж йому брат.

— Знаю. Тільки ж не кажіть, що знаєте... Соцький баче поставити собі великий терем над яром. А ти он який хором зробив, Гомоне. Тож він і хоче, аби ти йому терем ще ліпший поставив.

— Тоді передай: не прийду до нього. І терема ставити не буду!.. — розгнівався тєся.

— Ой навіщо ж я сказав!.. — забідкався челядин.

— А може... не відмовляйся. Брат же...

— Людожер!.. Не брат...

— Нам би ще до господарства треба придбати коня... і тєличку яку...

Гомін мовчав. Що вона хоче, аби він гнув хребта на цього ізрадою роду людського?!

Раптом він повернувся до неї.

— Житяно, я гришний перед тобою... У мене була жона... Я її залишив напризволяще...

Житяна заміла. Сіла на лавці край столу і мовчала. Нарешті спитала:

— Тоді... чого ж ти тут?

— Я тебе шукав.

— То, може, вернись до неї...

— Ніколи. Моє серце було тільки з тобою.

— А навіщо це мені сказав?

— Щоб ти знала. І щоб простала мені гріх.

— Хай... боги тобі прощають... І я теж...

Лукавий сучасний вік! Спочатку їй здалося, що, ставши київською княгинєю, усі клопоти й тяжкі передуми ізійдуть з її голови. Але ставши княгинєю, ставши Ольгою, прийнявши на себе частку владарювання на Княжій Горі, молода дівчина зіткнулась із незвичними справами. Вона бачила своїми зірками оченятами, що Олег, аби утриматись на княжому столі, запобігав перед київськими боярами, віддавав щедро їм не тільки землі, збирання вір, платежів, потягів, а й княжі бобріві гони і борті. Роздавав усе

з медуш і комор Княжої Гори — і хліб, і оружжа, і срібні чаші, і златі тарелі...

Що ж він лишить їм з Ігорем? Її світло-голубі очі темніли від думки, що доки Ігор прибере до своїх рук кормило Київської держави, на Княжій Горі нічого не залишиться для них.

Але з усього виходило, що Олег, хоча й назвав Ігоря своїм пересмцем, хоча і дарував його жоні своє ім'я як знак владарювання, який він передає їм у спадщину, — все ж той лукавий Олег не поспішав відходити від влади. Молодий Рюрикович залишився біля столу, а не возсідав на столі. Кермував державою, як і раніше, Олег.

І ось тепер, покинувши Київ, він повів свої раті на Царгород, а в граді нікому не сказав, кому ж він передає владу. Ігор та Ольга ніби не були законними владцями. Як і раніше, порядкувала у Києві і в усій землі бояриня Гордіна, що сиділа у Вишгороді. Бояриня пригорнула до себе молодого Щербила, до неї приліпився ще й боярин Радило, старий Олій і ще кілька бояр. А там, де ці лукаві бояри, там будуть і всі київські велеможді. Такі нині літа найомнічі — літа лукаві... Вивищуються жадібні честолюбці, возносяться над зрілими незрілі, возносяться простий умом над мудрим. Щербило забрав із Княжої Гори все, що можна було забрати, — коней, повози, сани, збіжжя. На почай-нівських пристанищах забрав до себе ліс, що приплив од смольнян і дреговичів. З нього збирається собі терем ставити над яром, де починається Боричів Тік. Уже туди зігнав різного люду повно — волочайників, тєслів, землекопів. Доки Олег ходитиме по чужих землях, сидітиме вже у своєму гнізді.

Нині ж Щербило сидить у Вишгороді, доки адателі-рукомесники ставлять терем. Бистроока, чіпка бояриня відає, що в Києві немає ні Ігоря-пересмця, ні його жони Ольги, а є тільки вона!..

Тоді Ольга випросила у ключниці-челядниці ключі від усіх комор на Княжій Горі. І щоранку на світанні видавала поварам, постельничим, конюхам все, що їм треба на день. Більше нікому нічого не давала.

І раптом все розлетілося в порох. Коли вже Олега не було в Києві, во град увірвався вихором цей невігамовний перелесник Свенельд зі своєю новою дружиною. Вічно голодні, обідрані, захланні його варяги увійшли на Гору і зайняли всі тереми і навіть Олегові палати. Почалися щоденні учти.

Спочатку молода княгиня терпляче видавала їм і м'ясо, і борошно, і меди. Далі — обурилась. Чи довго вони ще

тут сидітимуть? Гель усе спустошується, ніхто не поповнює засік, всі тіуни перебігли до Гордини!..

І раптом там опинився й Ігор...

Це було щось неймовірне. Терла своє чело тонкими пальчиками, супила брови. Бачила, як челядници при зустрічі з нею опускають очі, інші — стороняться. А боярині й бояричні заходяться мовчазним сміхом і одвертаються. За спиною кидають їй услід: "Царівна!.. Ольга, бач!.."

І не було при ній жодної служниці вірної, яка б щось могла їй розповісти і порадити. Виходить, даремно засуджують болгарських цариць і велеможниць, що вони тримають біля себе зграї вірної челяді... Воно ж і справді: коли хочеш високо сидіти, треба все на світі знати, все чути, все розуміти. Одними своїми вухами та розумом не осягти довкілля. Та вже було пізно їй думати про це.

Взяла в Олегового конюха, що доглядав старого Лебеда, повоз і сама поїхала до Вишгорода.

Терем боярині Гордини стояв на зеленому узвишші, над берегом Дніпра, поцід темним старим бором. Ще здаля запримітила, що на горішній його частині і у великій центральній вежі високі напівкруглі віконця висвічуються барвами веселки. Здивувалась — звідки тут, у цій глушині, ромейське скло? Довкола терема — високий паркан. За ним ховається дворище з господарськими будівлями. Біля воріт на розстеленій свиті сидів сліпий сопілкар. Мружив ямки очей до сонця, лінкувато награвав то на одній, то на другій сопелі.

Ольга спинилась поряд з ним, послухала хрипливату гру дудок. Музика наставив своє вухо в її бік і продовжував грати. Мабуть, відчув, що хтось тут є.

Вона підійшла до воріт і спинилась. Що скаже? Чого приїхала? Забирати свого мужа? Кланяється боярині Гордині? Її тут не чекають. Але як радітимуть приниженню царівни! Київська княгиня!.. Завтра ж реготатиме над нею увесь Київ...

— Ти постукай билом, бо вони там не чують, — почувла за спиною голос сліпого сопілдаря.

Княгиня поникла головою, підійшла до діда.

— Що там за гульбище? Ніби учта якась...

— Ага, для молодого князя привезли його жону Прекрасу... А ти хто? Чия челядница?

— Я?... Я від княгині... від Ольги...

Руки сопілдаря на мить спинились, потім він підхопив кілька сопілочок і одночасно почав награвати по черзі на кожній з них. Здалося, що біля нього на зеленому лужку

застрибали, загомоніли, задзвеніли якісь пташечки з дивними голосами, якісь зайченята, якісь мишенята...

Але Ольга отетеріло стояла і нічого того не чула. В Ігоря є жона? А хто ж тоді вона йому? Заблукала в цих лісах і лугах душа, чужа усім під цим широким сонячним небом... Їй не було місця на таких безмежних роздоллях цієї землі... Здогадалась: це Свенельд привіз йому жону. Цей хитрець хоче прибрати молодого Рюриковича до своїх рук... О Ігоре, простий душею і розумом муже!.. Бідна твоя голівонька!.. Але...

Вона — Ольга! Їй дано ім'я переємниці київського столу. Її рід — не худий боярський, а князівський рід! Царський!.. Хіба вона — незаконна жона спадкоємця київського столу? Щоправда, Ігор — язичник. Йому дозволено мати стільки жон, скільки він захоче. Це — не християнський володар, якому Бог посилає одну-єдину законну жону... Тож виходить, що вона буде однією з багатьох жон. Так, як і в Малка деревлянського.

Але чому він їй нічого не сказав? Чому опинився у Вишгороді, у боярині Гордині? Свенельд і Гордина — тепер заодно? Вони хочуть зробити Ігоря своїм слухняним князем, а її випхати з Княжої Гори? Молоду княгиню почала трусити пропасниця. Їй зробилось холодно серед гарячого літнього дня. Але тут вона багато що збагнула.

Бояриня Гордина, певно, відчула, що Ольга робиться справжньою господинею на Княжій Горі і що її, Гордини, веселі часи скоро скінчаться...

Боржій назад!.. Поможи, Боже, знайти праведну стежку заблукшій у нетрях людських підлот души...

Сьогодні перемогла бояриня Гордина. Але ж — від прабок починаються перемоги. І не може бути, щоб людина, яка вознеслась нечестиво, довго утрималась на тій висоті.

Щоб людина, яка довіряється льстивим, згорбленим у поклони лакузам, які усміхнено словоблудять і ховають меч за спиною, щоб ця людина стала надовго володарем. Бо все минає, лишається тільки честь...

На Княжій Горі було чомусь безлюдно. Уже побігли шури з лодії, котра починає тонути? Але вона, Ольга, не хоче втопитись! Упала на коліна перед іконою Богоматері у своїй світлиці. Та слів молитви не було. В голові кружляли, летіли вихори, як осінні вітри. Почекайте, не забивайте памороки, хіба вам не шкода сивизною інєю вкривали русі коси юної жони? Але ж вони не могли спинитись, були невблаганні!.. Ні, сама вона нічого не придумас.

Їй треба піти до людей... Ось хоча б до Житяни... О так, ця добра чарівниця замовить слово і... поверне їй мужа.

Житяня поралась дома сама. Гомін комусь ставив дім — від рання до вечора не буває вдома.

— Біда у мене, Житяню,— заговорила молода жінка. — І не можу молитися... Щось робиться в мені...

— А яку ти молитву знаєш?— спитала Житяня.

— Отче наш.

— Я теж знаю цю молитву. І більше ніякої... Але що в тебе, дитино?

— Мужа мого... хочуть відібрати від мене... Привезли Ігореві його жону з Новгороду. Свенельд привіз.

— То хіба вже така біда? Ігор — язичник. Скільки захоче, стільки й матиме собі жон.

— Але ж я — християнка. Я не можу так...

— Куди дінешся в цьому світі?

— Поможи. Кажуть, ти вмєєш причаровувати.

— Даремні слова люди кажуть... — і усмінулась самими очима. — Народиш дітей — будеш милішою для мужа. Любиш його?

— Н-не відаю... Мабуть... — засумнівалась юна княгиня. Вона і справді того не знала. Спочатку хотіла вижити в цій землі, бо назад їй не було вороття. Потім захотіла ще й владарювати, бо таке було призначення її роду. Тепер дивилась на себе сторонніми очима і сповідувалась перед невідомою жінкою, престолюдинкою. Вона таки не любила свого князя, любила ту славу, яка сяятиме навколо нього в майбутньому.

— Значить, не любиш. Але все одно народи від нього дитину. Це у тебе єдина стежка для перемоги.

— Але... як же?— княгиня почервоніла, сльози затуманили їй очі. Вона не вмєєла говорити про такі звичайні людські речі. Її вчили ховатися від потаємного світу народження людини, і самі дорослі ховались. Крім того, він... такий бридкий... у рудому волохатому волоссі груди й плечі!..

Ольга зіщулилась. Житяня ніби здогадалась.

— А ти закрій очі. І не розплюшуй. Будь ніжною і ласкавою, не протився йому. Все прийде потім. Жіночі втіхи, буває, пізно визрівають:

Так у життя київської княгині увійшли прості люди, київські подояни. Спочатку це була Житяня і її муж, потім кожухар Білокіз... потім інші...

— Ти ж поможи нам, княгине... Віддай киянам торги на сіль. Бояри все собі відгребли!..

— Зніми з нас важкі потяги! Ніколи таких не було! — скаржились орачі-смерди.

Вона всім обіцяла. Ходила по вуличках Подолу, заглядала в бідні хижі... Все запам'ятовувала, всіх вислуховувала.

Через тиждень з'явився на Княжій Горі Ігор. Перевтомлений, байдужий до всього, чужий. Вона ж чекала його з жагучим нетерпінням. Та побачивши такого — розгубилась. Як звернути увагу на себе? Як запалити в ньому хоч іскрину любові? Виснажений втіхами і медами Ігор навіть не дивився на неї. Даремними були її приготування!

За намовою Житяни прибрала широке ложе яскравими паволоками і шовками, які тільки знайшла в старих княжих скринях. Над ложем розвісила шовкові полотнища, з'єднавши їх вгорі у вузол — і вийшло ніби намет над ліжком. Мостини вислала ведмежими шкурами. У глеках розставила всюди чарівні квіти кохання — від Житяни принесла — ромен-зілля, волошки, мальви. Під подушку поклала вузлики з якимись чарами. Пахноти всього степу опинились в цьому затишному виталищі. Все тут чекало на свято кохання

Але Ігор, хитаючись, не умившись навіть, бухнув на це ложе і заснув. Княгиня терпляче чекала. Минула ніч, а він так і не прокинувся. Сонце уже підбилося вгору. Вже іскрило веселками стіни ложниці. Вона глянула на себе — і жакнулась: зім'ята одежа на ній, з-під убруса вибілося волосся... — вся вона перем'ята і сіра. А він ось-ось прокинеться!

Хутко підхопилась, надягла довгу білу сорочку із сріблястої паволоки з великим вирізом на грудях. Розплела косу й пустила волосся хвилями по спині. Ще встигла ткнути подушку над скронєю. Взяла лостерко — ніби богиня Лада спустилась з оболок! Глянула ще раз — яка ж вона гарна!

— Хто тут? Де я?— Це Ігор. Він нічого не міг втямити. Спочатку думав, що все це йому сниться, що він ще не проснувся. Бо там, в житті, стояв регіт, крик, брутальна плятика, хтиві очі, жадібні до втіхи, і жіночі руки, які тиснули його за шию... І ті руки, які підливали йому в келих... І хтось гарячий, міцний, що тягнув його на ложе... І знову очі — чорні, сірі, голубі, смарагдові... О, скільки очей тих цілило в нього, впивалось у його зиниці, випивало його силу

— Ти повернувся додому, голубе мій! — богиня Лада підняла над ним свої сріблісті рукави-крила. — Я тебе так довго чекала!.. — м'яка теплінь пахучого тіла враз спі'янила його. І спі'янила ця затишна таємнича тиша... О богине Ладо! Нарешті він дома...

Чим більше Щербило втрачав у собі минулого, тим легше вивисувався над іншими. Може, тому якась легкість піднімала його, що душа його ставала порожнішою і від того легшою. Проте втрачав одне, знаходив інше. Втратив свою мрію у щастя, та знайшов віру в багатство. А скоро повірив, що багатство — то і є щастя.

Колись дивився на владців із зачаеною заздрістю. Вони йому здавалися всезнаючими, всеміючими і всерозуміючими. Приглянувшись ближче до них, збагнув, що вони такі ж самі люди, як і всі, а тільки мають владу, яка дає їм силу над біднішими від них. А влада була в тих, хто добрами набив свої комори, терми і повалуші, бо вони можуть ту владу купити. І не лише владу, а й щастя.

Цей шлях показала йому бояриня Гордина.

Щербило побачив її ще раз, коли Гордина стала жити разом із Олегом. Вона примчала на Княжу Гору на трійці сірих, у білих яблуках коней, стала на весь зріст на повозі й із загадковим усміхом розглядала перехожих, що кланялись їй низенько, аж до землі. Ніби це була не звичайна бояриня, дочка Бодцева, а володарка Києва. Біля її колін гордовито позирав на людей величезний сірий вовкодав Ведмедко. Він сито мружив очі й ляжливо щулився. Йому не подобалось, що так багато людей проходить повз нього... Гордина ж ніби й не бачила тих шанобливих поклонів бояр і бояринь, вони були для неї ніби тіні, що ковзали по її великих чорних очах. На Щербила лише бровою повела.

Він аж затерп від несподіванки. Он як вознеслась молода бояриня... Добрий захист знайшла собі! Тепер за її спиною стояв цей жорстокий приходень і керував її руками усією землею.

Вже пізніше побачив її десь перед походом Олега на Царгород. Повіз до Вишгорода вимогу варяжників — віддати їм триста гривен від Києва і триста — від Новгороду.

Олег бесідував з тіунами. А бояриня Гордина тим часом спитала в Щербила:

— Давно служиш у дружині?

— Давно... — почервонів, бо не знав, яку розмову приготувала йому господиня Вишгорода.

— Маєш уже весі чи оселища?

— Нічого не маю...

— Час би й мати. Хіба київський волостель такий скупий, що не шанує своїх вірних челядників? — це вже вона

до Олега говорить, бо той відпустив тіунів і повернувся до них.

— Челядинів багато. Усіх не обдаруєш, — буркнув Олег.

— Але ж вірних не так уже й багато, володарю, — м'яко заперечила йому Гордина. — А хіба сільце Дитятки, отам під Києвом, комусь віддане? — Добрими, сяючими очима вона поглянула на свого владцю. Той махнув рукою. Мовляв, можна й віддати, але вона не вгамовувалась. — Вірний наш соцький ще вірніше послужив би нам, коли б мав землі і був воєводою.

Олег від такої зухвалої несподіванки аж витріщився на неї. Пощо так настирно його порадиця печеться за цього молодика? Хіба тому, що красень он який... Але ж — простолюдин... Хіба що... показує перед ним свою щедроту.

А Щербилу тоді аж дух забило. Упав на коліна, бив поклони і боярині й Олегу. Та він усе життя буде повзати у них на колінах за оті Дитятки... А за воєводу — і в огонь, і в воду!..

Олег знову буркнув:

— Молодий іще в воєводи.

— Великий володарю, тебе мають захищати молоді та сильні мужі, а не трухляві пеньки. Та ще й зрадливі! — м'яко розсердилась бояриня. — Ти маєш триматися силою нових людей, із простолюдинів. Бояр треба подалі віддалити. Сам же про це говорив.

Олег кркнув, щось протягнув, ніби згідливе.

Тоді бояриня Гордина підняла Щербила з колін.

— Не гоже вірному воєводи так довго стояти. — На рожевих тугих щічках сміялися до нього ямки, та голос був поважний і владний. Незбагненна ця Гордина! Чародійка ця бояриня!..

— Красно дякую... Красно дякую...

— Дякувати мало, — раптом підійшов до нього Олег. — Іди нині до Києва, візьми усіх моїх осторожників та мечників і моїм іменем збери із граян іще триста гривен на варягів. Інакше — збунтуються. Лихо буде.

— Звичайно ж, — підхопила його слова Гордина. — І менше треба думати про Веселинку.

— Авжеж, я знаю... — заметушилось у душі Щербила. Звідки вона знає про його колишню ладу? То ось чому до нього тоді лиш бровою повела — й ані словечка доброго!..

— Не спромігся додати. — Вона жона була Свенельдова... Була!.. — якось криво осміхнулась Гордина і змовкла.

Щербило поспішив відкланятись — треба виконувати наказ київського володаря. Його іменем мав збирати знову із

київ гривни на варягів... Бо він тепер — воєвода!.. А що йому Веселинка? Зганьблена Свенельдом жона... Добре, що він вчасно не захистив її, як те вимагав братець його — Вратко-Гомін. Йому не варто сваритись із Свенельдом!.. Щоправда, братець вліпив йому два ляпаси... І відмовився ставити терем. Та він ще поквитається з ним.

На кого, брате, руку піднімав? На київського воєводу, якого сама боярина... і сам володар Київської країни підняли з колін!.. Хто із бояр не мріяв стати воєвудою? А ось він — простолодин, нікчема, підніжок, челядин, син теслі... він тепер воєвода Києва. Тепер потрібно міцно триматись Олега — які заздрісні роти роззявлять на нього київські багатичі, які прокляття вже завтра, коли всі дізнаються про цю новину, які прокляття полетять йому в спину... Що ж, для них у нього буде одна відповідь — меч. Сила меча заткне їм рота. Сила більша за всяку правду і всякий закон... Тепер, маючи ту силу, він, колишній простолодин, матиме право і на багатого, і на бідного... Отакий-то він, челядин великого Олега!.. І ви, обидчики його, тремтіте нині, за кривди будете відповідати перед ним, як перед богом.. О, тепер йому підкоряться і земля, і небо!.. Чуєш, дурню Гомоне? Хоч і брат кривий, а обиди й тобі не забуду...

Так думкою возносився молодий воєвода, вчорашній простолодин, син подільського теслі, брат Вратислава-Гомона. А цей і не згадував його.

Часом проходив повз Боричів Тік і бачив, як швидко спинався вгору терем Щербилу. Як день у день тисячі погоничів звозили ліс із почайнівських пристанищ, десятки теслярів робили зруби й укладали стіни — і терема, і комор, і клунь, і обори, і стайні, і саж... Одного разу подольнян першими угледіли, що терем вибудувався з усім величезним дворцем. Великим, важким громадям навис над Гончарною вулицею, обнесений високим щільним парканом... Тяжкий, владний, як і сам Щербило-воєвода, що тепер якимсь поважчав, став повільнішим у руках, неповороткішим — не від старості чи гладкості, а від переситі власною величчю. Дивились люди йому вслід — що робить влада з чоловіком!.. Ніби гусак в табунці гусок. Ще й оком якимсь прискалює, Тьху та й годі...

Одного дня Гомін узрів, що Щербило простує йому назустріч. Не хотілося вітати, але де ж подінешся — кривий братець. Спинився, обіперся на жердину, яку ніс з собою, чекав, коли Щербило підійде ближче.

— Не хочеш і привітати мене! — Щербило чомусь ніби аж захрип від досади.

— Чому ж? — Гомін вклонився. — Вітаю тебе, брате. Здоровим будь.

— А терем уже стоїть. Бачив? — гордовито поглянув вбік свого двору воєвода. — Як тобі?

Гомін раптом засміявся.

— Ну й стайню поставив! Ні вікон людських, ні дверей. І кого ти в ньому триматимеш?

— Але ж он який великий! — вигукнув Щербило. — Ти б такого не зміг...

— Де вже мені! Такого здання для людей не поставив би. Хіба що для худобини. Та, може, тобі таке й треба?.. Га-га-га!..

Гомін реготав, а Щербило дивився на його смагле, молоде, хоч уже і в ранніх зморшках лице — дивився з ненавистю і думав, що то все від заздрощів.

— А що тобі... не подобається? Що? — спитав у брата.

— Чужі заповіді в душу взяв, брате. Думав не про високе, а про низьке. Забув своїх богів.

— Що боги? Сильний сам стверджує свою силу, а слабкий шукає її у богів.

— Яка в тебе сила? Упосліджуєшся перед сильними, то й маєш їхню силу. Їхню ж волю творити мусиш — не свою!

Що сказати на ці гіркі та справедливі слова?

Щербило мовчки повернувся і пішов до свого двору. Гомін дивився йому вслід і дивувався: невже цей поважний муж, цей воєвода — його рідний брат? І що за сила ота влада, оте багатство, котре дає влада, що за сила, що вона робить зовсім перекручує людину і робить з неї отакого закланного покруча? Диво дивнеє та й годі.

І попростував собі Гомін далі. Надумали подільські теслі поставити біля Оскольдової могили замість спаленої церквди невеличкий храмець. Гомін, перший здатель Києва, пішов до Оскольдової могили, щоб зараз розмірити землю, забити кілочки, де треба починати ставити той храмець. Бо й справді, старі люди мовлять, що віки мимолітні і времена смертні, і люд німотять прийдішні чужаки, і все зникає у ріці безкінченості. І спинити їх нічим, окрім творінням душі і рук.

Так і надумали оживити пам'ять про свого державця, про велич їхньої Країни-Руси. Тоді й постане совість супроти властоїмців, і заплаче душа, і обізветься словом. А там, де є слово, не зникає пам'ять роду і сам народ воскресає із вмих і мертвих часів.

Ні, не честолюбець він, вдатний подільський тесля Гомін, бо все життя іде тяжкими дорогами правди і не шукає собі

мади ні від людей, ні від богів. Радість і біду приймав звично, не біг їм назустріч та й не тікав од них... Був упевнений, що коли кожна людина лишить по собі добрий слід на землі, вродить для нащадків і великий урожай Добра. Неодмінно вродить! Бо слова, як і віра в Добро, мертві без доброго діла. Якби міг, ходив би поміж людей і кожного переконував би: людино, зроби хоч крапельку добра, залиш по собі хоч одну його зернину!.. Бо й справді, звідки ж воно вродиться, те Добро, коли його не сіють в цій благословенній його вітчизні!..

Отака у нього віра, своя і в себе. Вона й рятує його душу від спокос суетного світу, і возносить його над сірими буднями клопотів... Отакий братець менший у воєводи Щербила дивний!

Різними дорогами ходить слава і честь двох синів покійного Златорука-майстра. Мабуть, так уже влаштований наш світ, що все в ньому врівноважене — для розуму і для безуму однакове місце в ньому.

Уже вечоріло. Гаряче літнє сонце котилося до овиду. Земля пахла розігрітою пилогою, зів'ялим від спеки листом. Гомін розмірковував про брата, про себе, а тим часом робив свою справу. Уже коли сонце гойднулося на хвилях Дніпра, розігнув спину. На жердині, яку ніс із собою, робив зарубки-позначки — то виміри його нового храму — Оскольдового.

Зібрався було рушати додому, коли якийсь підозрілий шерхіт кущів, тріск сухою, засапане дихання насторожили. Тривожно огледівся. Не побачив нічого, лише спиною відчув присутність поблизу людей. Відбіг до могилки з хрестом, уперся рукою в дубове, уже зчорніле хрестовиння. І цієї миті побачив, як з усіх боків почали його обступати якісь люди, що ховалися в кущах. Хто з паліччям, хто зі списом в руках. Поряд вигулькнув і той ж миті сховався в заростях волхв Перуна. Вузькогрудий, блідий, тихий чоловічок, якого знайшла колись бояриня Гордина. Що йому потрібно?

Гомін стояв немовби заморожений. Якесь терпке й липке передчуття невідворотності скувало його сили. Тікати? Не знає за собою ніякісної вини. Та все ж хтось всередині його кричав: біжи, лети! Швидше, швидше, бо!.. Рвонувся з місця — наткнувся на виставлені до нього списи й дрюччя. Невідомі йому мужі дивились на нього з неблаганною злістю, безпощадністю, зловтішністю. Ну просити милості у них не буде... Стояв і чекав.

— Беріть його в залізо. Живцем! — крикнув високим, ніби жіночим голосом волхв. Невже це Перунів святитель має отакий паскудний, свинячий голос?!

Гомона вмить скрутили. Хтось вихопив його жердинку, аламав об коліно. Руки й ноги його скрутили залізними ланцюгами. Кинули на землю і довго щось вовтузились поряд. Хрустіли сухі гілляччя, шаруділа під підощвами суха трава. Потягло димом. А сонце вже сідало за ліси...

Потягли за ноги кудись, кинули. Хтось упав йому на живіт, хтось притиснув колінами його голову. І враз — гострий, пекучий біль в очах!..

— За що-о-о?!

А далі вже не чув свого крику. Бо летів у прірву небуття, у чорноту болю... Не чув, як верещав над ним волхв, захилюючись власною ненавистю:

— Хай вразить тебе прокляття Перуна! Хай діти твої будуть вигнаними із дому свого! Хай рід твій скрутить ганьба! Відступник від богів наших! Хай спопелить тебе Перуновий вогонь і Перунів меч!.. Хай згорять твої чорнобогові хороми!.. Ніколи тепер не побачиш їх! Ніколи!.. А тепер одведіть його до Києва... Киньте на торговищі... На посмішище курям і свиням!

Гомін не міг чути цих проклять. Не міг і бачити, як блищали у відсвітах жертвного полум'я водянисті очиці занавісного волхва, як переможно тряслись його сухі синьожалі руки, як лиха радість кривила йому вуста від почуття завершеного подвигу.

Не буде тепер возводити на землі свої дивні хороми цей гордий здатель!..

Його скотили в якесь рядно і бігцем понесли невидимими лісовими протоптами до подільського торговища.

Волхв не встигав за мужами. Задихався, спинився. Возвів руки до неба:

— Кара прийшла відступнику!

О, тепер волхва буде любити Княжа Гора. І новий воєвода Щербило. Волхв був упевнений в цьому...

Доки була повна сподівань, чула себе сильною і мудрою. Спочатку сподівалась на силу своєї вроди. Знала, що досить було ближче підсунутись до свого велможця, так, щоб він відчув запах її тіла, і враз здобуде над ним перемогу. Вона тоді каталась, як сир в маслі. Усе було дозволено їй: любила посягати в очі над боярами, встрявала в будь-яку розмову, говорила навіть дурниці і була певна, що всі нею захоплені. Більше того, бояриня Гордина змушувала Олега роздавати всім, хто оточує їх, багаті дари і чини, бо

знала: за це будуть їм ще більше кланятись і вірніше служити. Перед нею запобігали всі — від челяді до бояр, але ніхто не любив. Уперто називали злою, відьмою, чаклункою, блудодійницею, ненаситицею. Вона це знала, але перестала на те зважати. Купувала довкола себе прихильність і приятелів, гадала, що купує довічну вдячність їхню.

Потім почала з відчаєм помічати, що краса її мимолітна. Біля рота від частого усміху залягли глибокі борозенки, які вже не випрямлялись. Від того рот її якось обвис, обвисли й зів'ялі щоки. На лобі виборознилась не одна ниточка зморшок. Але найгірше, що побачила: сохне, сохне на її руках і на всьому тілі шкіра. Сохне — і нема спасу! Ніякі мастила заморські, ніякі припарки зелениць не могли зробити її тугою і, яко бархат, м'якою.

Тоді Гордина ніби схаменулась. Згадала, що вона — жінка і мусить, як і кожна жона, народити дитину для велеможця, свого нащадка. Мабуть, він таки чекав того ж самого. В перші роки свого владарювання не дарма ж побувся Ігоря і не пускав його до київського княжого столу!..

Та роки веремілись, намотувались на колесо часу, а нащадка не було. Олег уже й перестав обнадіяно поглядати на гнучкий стан боярині. Зникло в його старіючих очах чекання.

Але Гордина ще була в силі, ще чула себе молодого і продовжувала сподіватись на диво. Гребла до себе землі в Подесенні, срібло, золото, узороччя, набивала комори добрами — все для майбутнього свого переємця. Двірська челядь тішилася. Обідрані, босоногі киянки водили за собою зграйки смаглявих дітлашків — їм не було коли дбати про багатства. А бояриня — бач!..

Тоді Гордина почала приманювати до себе воеводу Щербилу. Робила це легко, звично грайливо. У неї з'явилось нове сподівання... Через те й ублагала Олега, коли ішов на Царгород, залишити його в Києві.

А тут ніби з неба звалися Свенельд зі своїми новими варяжинами. Привіз Прекрасу для Ігоря. Не знала, що робити з ними. Подумавши, забрала у свій терем до Вишгорода: ворога краще мати перед своїми очима, аніж чекати зустрічі з ним з-за рогу. Свенельд і Прекраса нагадали їй, що в Києві ще є Ігор та... ота царівна... Ольгою нареченою тепер.

Спочатку вона не зважала на них. Надто простий розумом цей рудий вайлак, хоча й князівського роду. Звичайно, перетерта життям його жона, яка дісталась йому насильно, ще молоді дівчисько і їй не до Києва.

Але Прекраса! За її плечима — Свенельд і варяги. Кажуть, що десь у Новгороді у Прекраси лишився син — Ігоревич. Сподівання боярині Гордини опинилось надірвою... Тим більше, що Свенельд відразу ж привів Ігоря з Києва до Прекраси у Вишгород і штовхнув його до неї в ложе...

Свенельд задоволено смоктав меду із срібних чаш, хтиво позиравав на Гордину, часом невнарок пригортав за плечі, а в голові плів нові сніги. На кого?

Раптом Ігор заявив, що хоче додому, до Києва. Його й не тримали — іди! І ніхто не гадав-не думав, що він не повернеться назад. Прекраса справді була гарною і ніжною жоною... Та коли Ігор все ж не повернувся, то і Свенельд, і Прекраса, і Гордина враз збагнули: на дорозі їхніх сподівань постало оте дівча... ота Ольга...

Бояриня Гордина веліла вивести своїх баских коней, вакинула на плечі сріблито-прозорі ромейські шати, на шоло надягла бронзовий начільник з підвісками-дзвіночками і майнула на Княжу Гору. Як і раніше, з-під коліс її повоза вусібіч випирскувало й розліталось птаство, низько кланялись услід і челядь, і бояри... Та все ж впіймала похапливі, задля годиться поклони, якісь грайливі блискітки чи глузи в очах людей. Десь кольнуло біля серця м'які шпичаки, які віщували щось нове, ще незнане, але незворотне...

Якогось краю її душі торкнулась думка, що вона видерлась на вершину влади тимчасово, що вже та влада ось-ось висковзне з її рук... І тоді настане для неї час розплати — невблаганний і неповоротний... Але куди ж тепер відступати?

Так, Олег старий. Втрачає до неї охоту і байдужіє. Тепер більше думає про власну славу та про свого переємця Ігоря... З усіх сил хоче тепер його підперти своєю рукою — ото їй дівчиську тому, заблуклій тій царівні-ізгою, передав своє ім'я... То все, щоб Ігоря підперти своїм іменням і славою...

Обіткала Княжу Гору й уледіла новий терем. Не терем — тереміше, кріпость під самою горою.

Восени ще не було його. Либонь, це ж Щербилу побудував! Швидко ж утверджує себе воевода! Та й місце своє знає: не виперся на Княжу Гору, а нижче неї, проте і не зовсім унизу, де стоять доми і хатки простолоддя. Душа її розправилась. Ще не все втрачено! У неї є ще воевода Щербило...

Натягла віжки і помчала до Бабиного торжка. Біля довгих радів араміських купчин зійшла і почала оглядати лари. В них на лавицях лежали купами дивні паволоки, золотисті брачини, вольниця, китайські шовки, намиста,

напалки, чебітки, жемчугом вишиті. Купами стояли срібні чаші, тарелі, глечики, лагвиці — і всі розмальовані, розцяцьковані, мереживним плетивом оздоблені. Що воно за такі лагвиці і глечики?

Троє купчин у чалмах, що лінкувато сиділи напівлежачи на килимі, простеленому прямо на траві, поряд з ларем, упіймали зацікавлений погляд багатой жони й миттю позискажували на ноги. Один розкинув перед нею золотисто-прозорі тонкі узороччя, другий бряжчав напалками й намистами, третій підсовував дивно мережане срібне люстерце. Їхні красиві чорні очі, що молодо блищали посмішкою, враз стали якимись догідливими й улесливими. Гордина тільки повела собою бровою й ткнула пальцем в мереживний срібний глечикок.

Купчина тої ж миті подав їй кілька таких глечиків, відкривав затички й подавав нюхати.

— Пахнота! Ах... ах! Чудовна! — прицмокував язиком.

На неї повіяло подувом якогось чародійства. Взяла один, другий, третій... А поряд — стояв окремо — якийсь білосніжний, пукастий і... чомусь дуже простий — без прикрас. Вона підхопила і його. І раптом один із торгівців побілів, витрищив на неї очиська, обличчя його вмить змокрило від густого поту.

— Не можна!.. О-о... — він скривив уста і закотив під лоба очі — враз зробився схожим на мерця. Отрута? Вона ще раз потяглася до того дивного білого глечика — невже отрута?

Купчина показав пальцем вгору, другою рукою схопився за живіт. Так, це була отрута. Довгі вії боярині затремтіли, під ними зблиснула і тут же згасла якась думка. Вона рішуче простягла руку і взяла білий глечикок.

— Три гривна... три гривна... — купчина ще й показував їй на пальцях, що з неї вимагається три гривни за те. Вона висмикнула з-за пояса гаман, на долоню висипала все срібло. Трьох гривен у неї не було. Вона відклала вбік той глечикок: і показала рукою, що бере його собі і що зараз принесе гривни.

Скочила на повоз і помчала до двору воєводи. В душі каламутилось якесь зловісно-приємне торжество. Хай спробує тепер хтось перейти їй дорогу!..

Уже вечоріло. Бузкові хмари сіяли на землю прозористо-срібні тні. З Дніпра потягло вологим лугом.

Біля князівської стайні здала побачила Ловеля, який виводив коней. Либонь, Ігор кудись їде, чи не до Вишгорода, до Прекраси? Нарешті...

Воєвода Щербило був приємно здивований гості. Увесь ніби світився радістю й теплом. Бояриня окинула оком двір, задоволено посміхнулась — добрий господар з нього вийшов би!

— Думав колись, що матимеш це?

— Не думав, не гадав, боярино. Це все... від тебе...

— Поможи нині й мені... Хіба не заслужила в тебе? —

Вона грайливо повела бровою. Йому здалося, що в швидкому, якомусь дивному її погляді з-під довгих вій було щось... закличне... О ні, то тільки здалося, а він захвилювався.

Пригладив на голові волосся враз змокрилими долонями, ніби щось пригадував. Таки ж пригадав, що так вона подивилась на нього тоді, ще першої зустрічі. Що цей закличний погляд і повів його з батькового дому... Але ж нині вона повелителька, а він — воєвода її ласкою... Хіба він може думати про неї? О ні, у нього тепер ніяких надій... Він може їй лише кланятись, дякувати і дякувати...

— Спасуть тебе боги, боярино. Вік пам'ятатиму... Віддячу певною службою...

Обличчя боярині враз зіщулилось — невже він нічого не забавив? Як і тоді? Невже він здатен тільки повзати від відячності?.. Від гірко розчарування згасли її очі, наповнились тугою, обвисли вуста.

— Мені зараз потрібно три гривни, воєводо... У борг. Ненадвог...

Щербило заметушився, догідливо зігнув шию — він дасть їй і тридцять гривен, хай тільки швидше їде звідси. Він не знає, як поводитись з нею, він боїться її розсердити, він не розуміє цієї загадкової жінки. О боги! Це від неї падають на нього всі милості київського володаря! Він не хоче їх втратити. Поможіть йому!..

Гордина похмуро спостерігала, як воєвода відкривав тремтливими руками скриню, як важко і глухо дзенькали срібні гривни. Сумнів закрадався в її серце: чи зуміє він побороти своє челядинство, своє холопство в собі... А коли ні? Хто ж у неї залишається? Свенельд?..

Щербило чи Свенельд? Позв двір воєводи пробігли якісь люди, потягли щось важке на ряднині... Позад їх захекано біг підтюпцем волхв. Отой тихий, лагідний, улесливий до всіх чоловічок... Здається, він єдиний, хто не хоче повелівати людьми і задоволений тим, що має...

— Так я чекаю на тебе, Щербиле, завтра увечері. Не забув же дороги у Вишгород?

Він сподівався цих слів і боявся їх. Надіявся, що не почує — все ж таки почув їх. І ось вона сміється своїми загадковими іскристо-карими очима і вже не чекає відповіді... Уже мчить на Гору, до Бабиного торжка.

Він колотився душею... Невже він має стати супроти владного Олега?!

Поглянув на свій терем, на величезний двір. Ні, цього він уже нікому не віддасть. І села свого не віддасть. І лісу й поля також не віддасть.

Волога проколюда потягла з-за Дніпра, згасила бузкові сутіні хмар. Дихати стало важче.

З Перунового требиша зірвався відчайдушний, нелюдський крик. Певно, той безгомінний волхв, завжди догідливо зігнутий перед можновладцями, тихим голосом розправляв свого хребта, приносячи потаємні треби Перунові...

Зірчастий літній вечір падав над Києвом...

Ріка вже убралась в золотисто-мідні береги. Ранками розгортала, як дбайлива господиня, сувої густих сивих туманів, стелила ними луки. Коли починало лінкувато ви-кочуватись над землею сонце, в золотавих відблисках хвиль Ріки Життя гойдалися зграї метушливої ситої крякви, нирків, чирків, диких гусей, гордих лебедів, які, відлітаючи в ірій, перепочивали тут.

Все частіше кияни поглядали на холодіючу голубинь неба, на глибоко-сині хвилі Дніпра, які мали вивергнути на пристанища Почайни важкі лодії Олегової раті. Чомусь воїни барилися — не стукали носами об дерев'яні мостини увозів, обезплодніли київські торговища, ніби завмерли...

Ніби проковтнули Ріка Перуна — Дани-пер — київських воїв. А може, клятві печеніги десь забрали всіх у полон біля ревучих порогів і перебили чи продали в полон яко рабів. А може, думалось, Олег і його старшини бенкетують в царградських палацах із вельможями і царями, а може, так обтяжені даниною, що надто поволі добираються до Києва проти течії Ріки.

У мовчазних тривожних здогадках притихли київські вулиці. В кожному домі, в кожній оселі хтось та пішов з Ольгом і його варягами. Когось та чекали з походу. Та ніяких вістей не було вже кілька місяців. Уже й осінь... Час збирати врожай, плоди літньої праці землі й людей.

Свенельд і собі думав про власний урожай. Думав про те, що поспішив привезти сюди Прекрасу, що тепер вона

для нього мов би пута на руках і ногах. Заважала йому і бояриня Гордина, яка зваблює його частуваннями й грайливістю очей і тугих грудей. Але такого добра має досить від своїх жон і челядниць. Мабуть, гадає, що Олег вже не повернеться, і шукає, на кого б обіпертись. Хоче, бач, і далі лишатися зверху. О, він уже вивчив її честолюбну спрагу!.. Бачить, як щедротами пригортає вона до себе бояр і різних послужливих челядинів, як ходить по торговищах і роздає обіцянки купцям, аби навесні прибули з ще більшим крамом; і до градян повернулася — веліла не брати з рукомесників мита, якщо вони ввозять свої вироби через градські ворота... А все те їй підказує Щербило. Крутиться побіля вишгородського терема, приворожила його та бояриня!.. Але Свенельда і варягів вони не чіпають. Бояться — ге-ге! Чи такий він дурний, щоб не додлубатись, чого жадає ця веселоока бояриня!..

О ні, Свенельд ні з ким не хоче ділити влади в Києві. Хоче мати її сам, як те колись зробив Ольг іменем Ігоря. Київського володаря нема, хто зна, чи й прибуде. Треба вже думати про себе. Якщо Свенельд пристане до боярині Гордини — бути йому її нищим челядином. Якщо підніме своїми мечами князя Ігоря — бути йому керманичем поряд з ним, бо того обділили боги жаданням влади і великої сили. Жона його, щоправда, вдатніша від нього, але вона внаслідок очікуванням нащадка. Через те буде зі Свенельдом, якщо він підніме Ігоря.

Спочатку Свенельд розраховував на Прекрасу — як-не-як падчерка Олегова. Але Олегові була важливіша Болгарія, і він возлюбив Ольгу. Аж тепер Свенельд збагнув, чому Олег так прихилив до себе болгарську княжну — він давно хотувався до походу на Царгород і йому була вкрай потрібна така союзниця, як могутня Болгарія. Отож і Свенельдові тепер вигідніше мати дружбу з Ігорем і його жоною Ольгою, бо в неї за плечима велика Дунайська Болгарія, що завжди підіпре слов'янську Країну-Русь.

У того пройдисвіта Олега треба вчитися, як здобувати перемоги.

І ось новина: мовлять свідущі челядини (а він їх навчився мати!), що журиться Ігорева жона: мужу її давно вже час дати кермо державне в руки, та Олег мовчить, не думає надавати, сам вчепився в княжий стіл, ніби зрісся з ним. А хто він? Якийсь заброда, без роду, без племені, приліпився колись до того нещасного князя Рюрика та й виперся у воєводи. Зате її муж — князь по роду, володарем бути його Доля. Отож і в Києві йому має належати стіл. То

доки ще чекати їм? Відібрав владу і країну в Києвича, тепер відбирає владу в Рюриковича, поставивши над ними боярину Гордину і її зраю... Ольга журилася.

Зате Ігор зовсім не печалився. Бо спочатку боявся влади, боявся, що не зуміє тримати в послушенстві таку велику державу, де бояри-лукавці і багатичі-дружинники гнуть лише на свою користь. Боявся і волхвів — ці потаємні чародії яку завгодно біду можуть накликати. Навіть зрадів, коли Олег, ідучи в похід, не посадив його на своє місце, як те обіцяв, на княжий київський стіл. У Києві йому жилося добре — затишно і сито. Все робилося само собою. Хтось збирав полюддя, хтось правив платежі, хтось відбивав нападників, не допускав боярської сваволі.

Йому ж віддавалась воля влаштовувати бучні учти, гучні виїзди на полювання — і він радів. Ось тільки тепер трохи заклопотався — не знав, як бути з Прекрасою. Вона поки що сиділа у Вишгороді. Забрати її на Княжу Гору, як жону, не міг, бо Ольга сказала, що піде від нього, а це — сварка з Олегом. Поселити Прекрасу в інший терем не було як, бо не мав такого терема.

Проте печалився Ігор не довго. Вирішив: прибуде Олег і все влаштує. Краще б йому поклопотатись за інше: час виїжджати на полювання. Сила-силенна качок та гусей диких навколо Києва — на річках, озерах, болотах. Отож хай Свенельд гукає заклич: на полювання!

Свенельд не відразу погодився на таку забаву — не відважувався лишати Київ на вишгородців, які хоч і сиділи у теремі боярині Гордини, але пильним оком стежили за Києвом. Чув серцем, щось зле готують для града. Витязю Свенельду тривожно на душі: уже звук до своїх сіл і погостів; уже не хотів позбуватися щорічного полюддя і своєї частки добр, яку привезе Олег від Царгорода; уже зрісся з київськими купчинами, які щорічно ходили до болгар, до ромеїв-гречнів чи до Хозарії і Джурджанського моря. Майбутнє також посміхалося витязю Свенельдові — він став першим підручним Рюриковича. Інколи марилося і ще одне потаємне жадання — київський княжий стіл... Хіба він гірший від Олега?

Але бачить зараз інше — київське боярство зараз тягнеться до владарювання. Він цього боявся. І не дарма. Не встигли Ігореві ватаги мисливців із сокольнічними, гончими, псалями, конюхами, поварами, лучниками-стрільцями, мечниками відійти в прикиївську пущу Звіринець, як на Княжій Горі ожили й загомоніли Олегові палати — в них поселилася боярина Гордина, боярин Олій з трьома синами, боярин

Войко, Радило... Витязь Свенельд тільки свиснув... Отак швидко не чекав перемир'я!..

Бігцем метався по своїх виталищах, натяг на себе залізні лати, підперезався мечем, покликав своїх мечників — і на Гору.

Перед ворітьми, що відкривали дорогу на Княжу Гору, спинились — вони були зачинені. Стукіт, грокіт, закличі — намарні, ніхто з того боку не озивався, воріт не одчиняли. Гору оточував високий земляний вал — так просто на неї не піднятися до його стрімких стінах. Тут була потрібна хитрість. Огледівся. І погляд спинився на теремі воєводи Щербила. Ну звичайно ж, він його зараз підпалить. Отоді сам воєвода відчинить йому ворота.

— Запалить! — гукнув своїм варяжинам. За кілька часу вогонь побіг уздовж свіжих зрубів, поглинаючи сухий мох, який, як це належало, уклали між колодами для тепла. Дуже швидко вогненні язики веселим, світлим полум'ям затанцювали на сухій гонті даху. Свенельд чекав. І не довго. Ворота від Гори враз відчинились — в них постав Щербило з двома осторожниками.

— Пощо палиш мій терем?

— Відчинить ворота на Княжу Гору.

— Негайно загаси!

— Відчини ворота.

— Якщо не загасиш, завтра всі твої оселища і погости підуть димом, — твердо пообіцяв воєвода і заховався за ворітьми.

Свенельд поглянув на палаючий дах терема. Ось-ось вогонь злиже гонту і тоді перекинеться на крокви. Але цей потий простолудин свою тверду обіцянку виконає... Усі його тереми й оселища пустить-таки димом.

— Гей, ви! Збийте вогонь, вже досить попалили! Ми візьмемо з бояр велику мзду... Та скоріше, бо ніякої мзди не дістанемо!..

Коли йде мова про мзду, справа робиться швидко. Варяжини видряпалися на дах, почали якимось ганчір'ям збивати вогонь. До них приєдналися і воєводіні двірські люди. Але ворота німували. Свенельд наказував ще кілька разів гукати, але знову ніхто звідти не озивався. Його обдурили!..

Так прийшла ніч. І знову настав день. Свенельд відчув, що сам нічого не вдіє — потрібна була поміч. Звичайно, давні вороги киян деревляни — найперші його союзники!..

Послав гінців до Іскоростеня, а сам отаборився під ватами. Його вої завертали назад повози оселян, що везли на торговине — на Бабин торжок — збіжжя і м'ясо. Завертали

і купчин, спрямовували їх іти далі — до Чернігова чи Новгород-Сіверського. Свенельд затявся — візьме мором тих бунтівників! Бо хто зна, що вирішать деревляни: адже він їх також колись воював. Витязь Свенельд велів своїм послам сказати, що тоді їх воював не своєю волею, а волею київських бояр. А тепер він хоче повалити їхне всесилля — встановити мир у київській землі. А коли деревляни придуть оружними до нього, то і вони візьмуть свою правду...

Минув майже тиждень, доки повернулася його сольба. Переказала витязю слова князя Маломира:

— Не маємо гніву на київських бояр і на київського володаря. Маємо надію, що Олегові раті скоро повернуться і що й вони, деревляни, дістануть свою частку набутків. Адже їхня дружина також пішла до Царгорода.

Не врахував цього Свенельд: Олег і тут зумів його наперед перехитрити — завчасно перекупив деревлянську затятість. Ось-ось повернуться лодії з походу, гори добр — злата-срібла привезуть! Не такі вони, бояри, дурні, щоб позбавити себе такого багатства через якогось Свенельда та його забаганок!..

Доводилося витязю або відійти від Княжої Гори, або чекати дива. Вирішив переночувати ще в таборі, а вранці — хто зна... Але диво справді з'явилося в цю останню ніч облоги. Уже коли загасили вогнища і тривожна дрімота зморила Свенельда, хтось штовхнув його в бік, хтось важкий і волохатий дихав йому в лице, закривши собою зоряне небо. Витязь Свенельд ще не встиг і злякатись, як почув знайомий голос:

— Я до тебе.

— Хто ти?

— Ловель.

Свенельд добре знав цього мовчкватого Ігорового челядина. Невидимою тінню завжди стояв за плечима князя.

— Чого прийшов?

— Знаю підземний лаз під валами. Потай проведу на Княжу Гору.

Свенельд не вірив своїм вухам. Диво! Чи це ще йому щось у дрімоті верзеться? Чи боги його роду згадали витязя? Обмацав своє обличчя, свій зволожнілий від нічного туману одяг. Ні, він не спить!

— Добре. Веди.

Тихо підняв дружину. Крадькома підійшли до валу. Ловель дав знак спинитися, а сам пірнув у темінь. Лиш суха трава та опале листя шаруділи під підшвами. Чи не пастка яка? Хто не знає цих лукавих слов'ян? Вони не бояться смерті

і дуже дотепні на різні видумки... І чого б то Ловелю, киянину, простолоудину, допомагати варяжинам?.. Щось не чисто...

На сході засвітлила пасмуга неба. Змарніли зірки, збляк повновидий місяць. З темряви випірнув Ловель — рукою підкликав до себе. Свенельд і його мечники рушили за ним. На серці все ж крутився сумнів — в ім'я чого Ловель це робить?

— Тебе хто послав?

— Ніхто. Сам.

Свенельд стиснув уста. Звісно, челядин лукавить.

— А що хочеш за це?

Ловель спинився і мовив тихо:

— Прекрасу.

— О! — зрадів Свенельд. На таке він не сподівався.

— Але... вона жона Ігоря, — сказав, ніби Ловель цього не знав.

— Прекрасу хочуть вбити...

— Хто? — здивувався Свенельд. — Хіба вона комусь заважа?

— Бояри...

— Звідки знаєш?

— Знаю...

— Напевне знаєш?

— Напевне... Ось! — підняв руку, в якій тримав якусь світлу лукасту лагвичку, чи щось схоже на неї.

— Що це?

— Струта для Прекраси.

— Треба Прекрасу заховати!

— Я вже заховав...

— Не такий він і простий, цей вірний Ігорів джура.

— Тут сторожа на чатах, обійдемо в цей бік...

— На Княжу Гору Свенельдові мечники видралися на світанні. Але ні боярині Гордини, ні кого з інших бояр тут не було. Київ і Гора спали ще мирним сном і уві сні бачили давні казки про таїну київських ночей.

— Свенельдові стало враз легко й радісно — ті ворохобні бояри убоялись його — повтікали. Хто тепер з ним захоче помірятися силою?

— Мужній витязю Свенельде, нині ти володар і повелитель Княжої Гори! Але Гора — це ще не Київ! Бережися ж...

У Вишгород бояриня Гордина з боярами прибула несподівано, серед ночі. Дворова челядь не очікувала своєї господині о такій порі. Бояриня прослизнула до своєї світлиці

І ледь не впала, зачепившись об щось м'яке й велике, що незрушно лежало біля порога. Від ляку зомліла, ледь не впала, але останньої миті схопилась за одвірок. У сутінках світання, що пробивалось крізь кольорові шибі вікон, розгледіла свого пса Ведмедка. Вірний її вовкодав був мертвий. Поряд з ним стояла миса з молоком, на підлозі валявся срібний кухоль, у який вона вчора налила для Прекраси, що лишалась тут, хмільного квасу.

Виходить, те питво випив Ведмедко. Інакше Прекраса ніни лежала б отут замість пса. Але ж... Чому не випила?.. І де поділась та пукаста лагвиця? Адже після того, як вона вищидила з неї отой зеленастої рідини, вкинула у свій гаман... Тільки там, в Олегових палатах, мацнувши гаман, зрозуміла, що тої лагвиці в ньому нема. Може, десь загубила, доки бігла сюди? Обнишпорила світлицю — ніде не було. Мабуть, десь лишила у Вишгороді...

Бояриня перелякалась, серце її затерпло. Потрібно негайно ж повернутись додому! Розшукати!.. Заховати!.. Щоб ніхто не знав! Адже хто знає, для чого ще знадобиться їй те зілля... Свенельдова дружина глибоко дрімала при вогнищах, як вона оголосила, що їде у Вишгород. Бо вранці варяги підуть на приступ — краще вже у Вишгороді чекати повернення Олега.

Вона вже й тут обшукала всі закутки. Ніде білої лагвиці не було. Був тільки мертвий пес. Її вірний страж. Хтось вилив йому в мису той напій... Хтось стежив за нею і знав за ту отруту...

Хтось здогадувався, що Прекраса стала їй тут заважати — вона була зайвою з її невідомим сином, що десь лишився там, у Новгороді. Як не крути, як не поверни події, наприкінці ніби з невідомості впливала Прекраса і її син законні спадкоємці Рюриковича. Крутила думку і туди, сюди — і що не придумас, що не вигадас, а замість Ігоря впливала Прекраса з його нащадком. Гордина ж не жадала ні з ким ділити владу в Києві в недалекому майбутньому ні з боярами, ні з воеводою, ні з Рюриковичами.

Бояриня в роздумах дивилась на безрушного Ведмедка. Густа сіра шерсть його, як у вовчиська, стирчала сторчма, очі тьмяніли, ніби затягувались якоюсь каламуттю. То де ж зараз Прекраса? Невже оце спить і не чує, що в теремі повно людей — ходять, грюкають дверима, стукають чоботиськами об мостини, голосно розмовляють? Скоро всі утормонились — світанковий сон зморив нічних втікачів. Але Гордина не спала. Дослухалась до тиші, яка виповнювала терем, до вовтузні мишей під дошками підлоги. Не світять

очима коти, яких тут повно, либонь, послули від пересити життя.

І все ж хто бачив, як вона вищиджувала з тої пукастої довгошійої лагвиці, як вищиджувала тремтячими руками зеленаві краплини? У кого ж тепер вона — чи наллють тепер їй з неї?.. Гарячий пар обкотив її тіло від такої думки. Запала свічу. Знову порпалась у світлиці, нипала в стравниці, шаруділа в своїй ложниці... Ніде не було.

Навшпиньки піднялась у горницю, де жила Прекраса. Прислухалась — ніде ані шерехне. Потягла на себе двері — вони тихо й податливо розчинились. Освітила порожнє висталище — зім'яте, поспіхом кинуте ложе, розкидані подушки, різьблена тареля, зроблена отим мовчуном Ловелем, конюхом і джурою Ігоревим. Ще влітку приїздив сюди до Прекраси, певно, від Ігоря... Хто ще бував тут? Боярин Олій та воевода Шербило — вони всі були з нею у Києві. Втім її таємниці ніхто не знав. Може, Шербило щось бачив, коли вона позичала в нього оті три гривні... Та ні, він тоді був дуже спантеличений її відвертим запрошенням... Вона дуже берегла цю свою лагвицю, навіть коли лягала спати, клала під подушку...

Тут без челяді не обійшлося. О, ця всюдисуша, всеока челядь! Нипає за всіма з усіх кутків, з усіх шпарин. І ось нема Прекраси... Бояриня швидко збігла і пішла ще у маленьку поварську хатину — двері її були не заперті, вона заглянула туди — повариха і її помічниця міцно спали. Перейшла до іншої хатини, де жили горничні. Ледве доставалась — перелякані дівчата за Прекрасу нічого не знали...

Тоді бояриня переполошилась — мабуть, уже приблудилась Мара за її життям. Зачинилась у своїй ложниці. Думала. Невже боги почали зраджувати їй? Тож залишається перехитрити оту страшну тітку — Мару. Але чи зумів хто перехитрити Смерть?

Колись їй вдалося перехитрити лукавого Перелесника, що зманював її до лісових хащ; вдалося перехитрити і вахабних варяжників, які збиткувались над нею, доля подарувала їй доброго захисника — Олега. А тепер що? Невже вона, бояриня Гордина, розгнівила Долго своєю новою мовою радістю — Шербиллом? Невже, Доле, ти така заздрісна, що не хочеш, аби вона народила на світ спадкоємця Олегові й собі?

В очах їй було сухо, на серці кривдано... А в думках — сум'яття... Зійшло сонце, залило виталище яскрінню. Із сонцем вияснились і її думки. Вона мусить... помириться із Свенельдом.. Іншого вибору не було.

— Людоньки!.. Та вони ж брати! Боги посміялися над старим Златоруком... Брат на брата іде...

— Муже мій... Ходімо звідси... Щербило-тут... Кров'ю пахне...— Житяна почала смикати за рукав Гомона.— Розступіться!.. Пропустіть нас!.. Де наші заступники, о боги наші?..

Натовп мовчки розсовувався, пропускав обох до галявини. Натовп стискував кулаки і те, що було в руках,— сокиру чи якийсь дрючок. З-під лоба позирав на мечників Щербила.

Воевода розгубився. Він пам'ятав обиду від брата свого, пам'ятав і ляпаси, і відмову за терем. І насміх над ним! І ось — за ці гріхи боги скарали його люто... жорстоко... Немилосердно... А він ще й підбурює мужів на стань — щоб димом пішла і Княжа Гора, і його, воеводи, терем...

Огледівся на свою дружину. Мужі завмерли — невже кине воїв на них, на брата свого осліпленого? Невже?..

— Дивіться, вагається...— хтось тихо проказав.

— Чую там брата свого Щербила,— обізвався Гомін.— Не бійтеся, люди, він їхній лакуза. Він згубив свою ладу — віддав її чужим забродам... З бояринєю Гординою тепер потяги з нас здирає із шкурою!.. Він не брат мені, чуєте?

— Не клич біди, Гомоне!.. Не клич!..— закричала до нього Житяна.

— Скажи, нехай іде звідси... Скажи, Гомоне,— обізвались до сліпого мужі.

— Чуєш, Щербиле? Ти чуєш, що тебе просять люди? Іди геть звідси.

Воевода щільніше вишикував своїх комонників. Вони стояли пліч-о-пліч. Невже?.. Такого не могло бути... Такого не було ще в Києві, відколи стоїть світ!..

— Візьміть їх у мечі,— неголосно сказав воевода Щербило до своїх комонників.— Гайда!.. Гайда!.. Чого стоїте?..

А мечники гарцювали на конях — свої ж люди там.

— Проти своїх?— гукнув якийсь молодик.— Ти проти нас? Рідної крові хочеш напитися? Анумо женить їх звідси! Би-и-й!..— ревноло різноголосо товписько і, кинувшись до мечників, перші їх ряди повернули назад, натиснули на задніх, ті повернули коней і гайнули врозсіп. Щербило люто кричав щось услід, розмахував мечем, доки його не оточили мужі. Він зіщулювався, коли побачив націлені на себе злісні зіниці, люто ошкірені роти, настовбурчені вуса й борода... О, він ще не знав, але вже відчув, якою може бути лють натовпу...

— Спинись, брате, обумись!— десь поряд кричав Гомін.— Збережи свою честь!..

Щербило з усіх сил вдарив осторогами в боки свого баского воронця, і той здивився свічею, від болло вибалушив ошалілі очиська і стрибнув прямо на голови людей й виніс свого верхівця із розлютованого кільця...

Потім дивувався словам Гомона: невже йому честь дорожча за все? То і їж її, носи її в своїх сліпих очах, простодумний муже. А в нього своя честь — поряд з Дитятками ще два нових сільця: Соколи й Діброва!.. І ще будуть нові. Будуть, брате...

Розлютовані мужі ще довго бігли за воеводою, якого вони цієї миті ненавиділи більше чужаків. Бо найболючіша образа — від свого, кривого, що в холопстві своєму перед чужаками і багатими забуває, якого він роду і народу... Осліплий від блиску чужого золота, від похвал чужих владців, возноситься гординою за шмат пражма, який йому кинуть, яко псу вірному. О діти простолюдинів, пощо такі жадібні до багатства і слави — чи від голоду і нестатків, яких зазнали змалечку, чи від того, що не вділили у ваше серце сили честі і в порожній душі вашій замість неї виросла лишень захланність... Чому не знаєте, що смак свободи — найсолодший і найхмільніший плід? Спиніться, обумтесь і скуштуйте його!..

На поміч Щерболовій дружині неслися варяги Свенельда, які вирвалися з облоги на Княжій Горі... Ото й уся ваша воля, кияни! Забудьте це слово, яке час від часу п'янить ваші душі й голови... Завжди отак — свої і чужі владолубці з'єднуються, щоб накинути на ваші волів'ячі шиї сиром'ятні зашморги!.. Пам'ятайте це!..

Думала-гадала колись Житяна, що Доля виплела їй міцну лляну ниточку життя, яка уже не обірветься до самої смерті. Та ба! Закрутилась ця ниточка й увірвалась. Пошкодувала примхлива пряля їй доброї куделі, певно, з гнилої асукала нитку. Може, то була їй кара за те, що поряд зі своїми давніми богами впустила у своє серце і любов до нового Бога — Христа, який за бідних і грішних пішов на розп'яття. Як не полюбити і не повірити в такого Бога? Отак, як її Гомін. Прийняв каліцтво сліпця за те, що жадав людям дати більше рукотворної краси, аби їхні душі відпочили і вознеслися до Неба і напоїлись добротою й щедрістю. Таки ж воістину — за Добро приходить Кара...

Вірила, що це тільки тут, у цьому білому суєтному світі, так діється, а на небесах, коли прийде Божий суд, — там буде кожному дано по правді його. Як навчав те колись священик Оскольдової церкви... Якби ж так і було, легше людині було б зносити біду на світі цім.

Добра жона була впевнена, що за муки на землі її вдатний муж дістане по правді ширій. Але сумніви почали точити її: хто зна, як воно там? Може, всесильні владці і велможці куплять собі за срібло і там рай, а їх, бідних і гнаних, витіснять із райських садів та підкуплять сторожу, яка ще й покидає їх у кипляче вогненне море. Хто зна...

Баяли сусіди за якогось бродячого волхва, який часом з'являвся на подільському торжищі. Мовляв, той волхв-чародій — провидець. Олегу-находнику колись наврочив смерть від власного його коня. Може, знає якесь потаємне слово на сліпі очі. Вона усе віддала б, аби Гомону хоч промінчик світла проник в понівечені зіниці...

Бродила Житяна по торговищу не день і не два. Нарешті, зустріла сліпця — вигравав на сопелях і дудках під Волосовим капищем. Споглядала, як ото він вправно пальцями постукує по дудках, а вони, ті сопелі і дуди, як живі, виспівують, аж за серце бере. Ба, і душа сліпця озивається красою — у нього бо свої храми високості...

А Гомін ніби почав живим мертвіти — попеліє його душа, знищується від нездійсненності прагнень... Аж висох увесь, посивів геть зовсім від скорботи за тим, що не встиг створити. А якісь злі відьми насилали йому щоночі сни, у яких він бачив свої дивні храми над Дніпром. Ті, про які мріяв і які не дано звершити...

Житяна шукала для нього рятунку і в молитві до Христа, і в благанні до старих богів — до Рода, Сварога, Ярила-Дажбога, Перуна-Громовака... Шукала зелениць і віщих волхвів.

Сліпий сопілкар почув поряд зітхання жінки, повернув до неї лице.

— Якась біда в тебе, жоно? А ти не піддавайся.

— Чому немає щастя добрій людині? Скажи, волхве...

— А ти придумай його і увіруй в нього. Тоді й будеш щасливою, як увіруєш. Без віри в щастя людина не живе...

— Може, скажеш, де знайти зцілителя на очі? Мужа мого окалічив лакуза боярський — волхв... Витяг очі...

— Ге, сліпець той, хто невидючий душею, а не очима. У сліпця душа закута в суєту, хоч і бачить очима... Коли хочеш спробувати допомогти очам, знайди одну чародейцю. Молода та вмюча! В уличах живе, у хаті старого Окомира... Добрий був чоловік...

— А де ж... подівся?

— Князь погубив...

Не дочекав єдиної доньки її вітець. Ба, прийшов час тепер зустрітись як не з ним, так зі своєю хатою... Ось вона, Житяна, найбільша грішниця на світі!.. Воистину немає праведної людини на землі...

Дорога була добре знаною. Спуститись лодіями до Пересічена, а там — рукою дістати до гаю...

За думами-передумами незчулася, як ступила на знайому лугову дорогу. Швидше забилося серце, швидше ступали м'які постільці — ось уже й їхня криниця... і хата! геть зовсім потемніла, скособочилась, провалилась стріха. Ті самі дубові двері і клямка. Заходить у свою і вже не в свою хату.

Темно, сиво, тільки п'яний дух трав, лугу і лісу. З лежанки зводиться сива жінка, спускає на долівку босі ноги, поспіхом зав'язує хусту. Казав той волхв-сопілкар, що молода чародейця, а воно он яка сива!.. Та й те скажати — живе для людей, віддає хворим свою силу, знімає злі чари... Скільки таємниць в людській душі — якби то можна було усі прозріти, уберігся б рід чоловічеський від ала і нищості, на яких розіп'яте людське життя...

Житяна витягує з торбини буханець хліба і шматину копченини, низько вклоняється господині, оповідає про осліплення мужа свого, подільського теслі Гомона, сина Злато-рукового. Певно, задрість упала на нього! І вона, жона його, хоч і вміє чужим людям допомогти, а мужу своєму не може дати помічі... Своім не годна повернути здоров'я.

— А той храм його, що на Киянці, ще стоїть? — раптом спитала зелениця-чародейця. Голос у неї такий молодий, такий знайомий ніби.

— Стоїть, сестро... — тихо відповіла Житяна, придивляючись до господині. Невже це... Ні, не може ж бути... Веселинка чи ні?..

— Не можу в тому дати йому ради, сестро. Немає на світі такої сили, щоб мертве оживляти. Ніхто того ніколи не вмів.

— А Ісус Христос? Він воскрес із мертвих! — розпачливо скрикнула Житяна.

— Хто він? Я не знаю такого, — проговорила господиня.

— Це Бог... Бог-отець дав йому таку силу... Вія воскресив його душу.

— А тіло? — Чародейця-Веселина! Тепер Житяна вже повністю пізнала її.

— Тіло? Ні. Дух його воскресив і возніс на Небо.

— Душа людини негліня, то й воскресив. А тіло тлінне, як і очі твого мужа. І нема рятунку, Житяно... Ти ж упізнала мене?..

— Я ледве тебе признала, Веселино. Ти жива і людям помагаєш... Як добре!.. А ми всі журилися за тебе... Гомін із братцем своїм Щербилом за тебе посварився. Добре, що ти пішла від нього... і від Свенельда клятого... Знайдеться твоя Доля.

— Рана душі — як море, сестро. Ніхто не зцілить.— Сухими очима дивилась кудись в куток і раптом спитала:— За Свенельдича нічого не чула?

— Що йому — росте в теплі і в добрі... А ти вернутись не хочеш до Києва? Залиш отут свою журу.

— О ні, туди ніколи не повернусь. Самотина мене зцілює... Людям помагаю. Від бабці своєї ту науку зела згадала — колись їй помагала.— Обличчя Веселини ніби помолоділо.— Я рада, що ти прийшла сюди. Ніби з того світу вість принесла.

— І я рада... Тебе побачила і свою хату... Тут я колись народилась...

— Отут?.. А люди казали, жив тут пастух Окомир...

— То мій вітець. За Гомона вигнав мене з дому — волеж так звелів...

Веселина тільки головою похитала — як воно буває в житті — сам ніколи такого не придумаєш.

— Скажи Гомону — хай не печалиться. І сліпим зуміє ставити храми. Душею він зрячий. Побачиш, Житяно.

— Перекажу твої слова...

До Києва поспішала так, ніби несла для мужа свого цілющу, живу воду. Бо несла йому віру...

Знову з ватагою купецькою піднялась по Дніпру в лодії, а там і Почайна скоро. Одного вечора, коли втомлені гребці зійшли на берег перепочити, вона теж зійшла на берег. Понад дібровою, що підступала до берега Дніпра, угледіла копичку сіна. Найкращий сон — в духмяному сні. І враз з-під копички вискочила молода ягничка. Відбігла і спинилась на відстані як укопана, розглядала жінку. Житяна зраділа живій душі — покликала її лагідно. Ягничка боязко підійшла, м'якими губами взяла з рук травцю. І вже не відходила. Так обос і залишились, і повкладались спати.

Але не встигли зімкнутись очі, як де не взялась зграя псів. Могутні вовкодави бігли в шаленій неспинимості, закинувши назад опікрені морди й зіщулавши чутливі, гострі вуха. Вони розметували обіч клубки пінистої слини, розхлюпували місячні калюжі і з розгону кинулись до копички.

Перелякана ягничка з тремтінням притиснулась до Житяни. Вовкодави скаженіли, стрибаючи на неї, підступали все ближче, лютішали до шаленства, розгрібали лапищами сіно, уже кілька разів вхопили за край сіряка, витягували Житяну. Тому, коли в місячному сяйві з'явилось кілька верхівців, вона з ягничкою на руках, як з дитиною, кинулась до них за порятунком. Незнайомці обступили її з усіх боків, почали щось туркотіти, показували пужалнами на ягничку і на неї, злісно косували вузькими розкошеними очима. В очак Житяні зробилося темно — і раптом вогонь болю хльоснув по тілу. І той біль сплівся в пекельно болочий клубок, як і ті батурсі із сиром'ятини, якими її шмагали по плечах, до спині, по животу, по ногах... Вона ховала голову за ягничкою, але животину вирвали з її рук. Житяна не бачила, як перелякана скотина побігла геть до своєї отари. Чула тільки посвист сиром'ятних пужалн і солодкі гехкання половчинів, що гамселили беззахисну жінку. Вона хотіла кричати, але тільки хрипіла, з розкритого рота виривалось якесь бульбання. Вона впала, обхопила землю руками — їй зробилось на якусь мить легше... Але вже другій миті її поставили на ноги і шмагали далі, даючи насолоду своїм знівсілим серцям...

Уже коли вона обвисла на руках своїх катів, коли від її одягу лишилися тільки лахміття, вдоволені ординці поцупили її до калюжі, в якій купався холодний повновидий місяць, і вкинули її туди...

Тихо-тихо плив у ясному нічному небі місяць Сварог, величаво оглядаючи зоряний простір небес, щедро дарував усім, хто бачив його, казку про щастя. Одні бачили те щастя в багатстві й тому хотіли відібрати його в інших, другі — у вірі в добро і любов, і жадали його возвеличити. Але як часто Добро і Любов помирають раніше зла, і тоді зрухнуть храми краси і високих надій з їхніми творцями, ще не народившись. Ні, Житяна мусила дійти до Києва, довести віру в Любов, Добро і Красу... Місяць-Сварог зчлупав хитнувся відблиском в калюжі й застиг. Білим туманом бігла дорога Ріки, дорога, що вела до Києва... а може, у високе Небо...

Тепер Степко виміряв сутність світу мудрістю пророків і апостолів. І ту мудрість клав у своє серце. "Згадайте минулі дні ваші, коли ви, будучи просвіченими, витримали великий подвиг страждань"... Так звертався до іудей апостол Павло. Степко розмислював над долею і стражданнями

давніх народів і великих мужів, котрі підняли їх з невідомості до світла людського розуму.

І про свій народ розмислював Степко, про його минулі страждання і про останнього Києвича Оскольда думав також. Велика сила була у цього мужа, високу велич здобув у світі, а дістав таку низьку, незабгненну смерть. За віру постраждав. Хотів новою вірою піднести свою державу і свій народ врівень із вселенською християнською імперією. Але все нове, незвичне когось має залишити внизу, а когось підняти... Волхви, бояри старих родів і племен мали стати підвіжком того возвеличення. Вони того не схотіли — ждали і далі бути єдиною славою і величчю своєї країни... Ось і причина мученицької смерті Оскольда!.. Ніщі, бездарні властоімці лише себе бачили найвищою правдою. І не визнавали над собою навіть Бога Всевишнього!.. Тому й покликали Олега... Загинув Києвич за славу своєї землі... Чи ж прийде час, коли вознесеться він над своєю державою яко святий мученик її і пророк? Чи збагне коли-небудь народ його страждання за нього?

Степко часто розглядав розірвані шматки пергамену, які приніс із собою і в болгарську землю. Чимало літ минуло вже, як він їх вихопив із палаючої Оскольдової церкви. Мати Житяна часто потім переказувала йому про те, як оповідав колись Местивой про краї, котрі він в молодості пройшов, про дива, які бачив і які пізнав із книг і пергаменів. В них захований великий і живий світ. Слова і Мислі... Хто торкнеться душею їх джерел, наповнить своє життя невичерпними джерелами знань.

Нині Степко міг сказати собі, що багато чого пізнав у болгарській землі, багато чому навчився з книг. Може навіть прочитати, коли скласти до купи оті розірвані шматки пергамену, які довгі роки Местивой мережив словесами.

“В літо 6360, індикта 15, начешю Михаїлу царствувати, нача ся прозивати Руска земля... О сім бо увидахоми, яко при сім царі приходила Русь на Царгород. Тім же отсіль почнем і числа положим”.

Степко знову стулював окремі шматки пергамену. Лютісний Олег добре посік хронограф Оскольдів, не хотів, щоб лишалась і пам'ять про останнього Києвича. Себе возносив, гордець! Але Доля віддала до рук Степка цю знівечену, посічену пам'ять про страждання і муки великого мужа... Скоро Степко повернеться до Києва і віддасть людям слово про їхню минулу велич. Може, зустріне оту князівну, що вчилася у пресвітера Григорія читати ази і буки. А найперше — він побачиться з матір'ю. Чи впізнає його? Мабуть,

з усіх доріг виглядає сина. Та він її впізнає відразу ж. Київ свій зелений впізнає, як тільки лодії наблизяться до тих високих круч. Здалеку видні високі вежі княжих теремів і повалуш. Якби церкви постали там, було б видно Київ на всі чотири сторони світу. Візьме з собою дві чи три ікони — повісить у хаті на покуті під рушниками. Може, буде колись церква у Києві — перенесе туди.

Тепер почув, що і його навчитель — пресвітер Григорій тогується йти до Києва. На душі зробилося важко. Останній рік пресвітер-навчитель став сердитись на нього, коли побачив, що хлопець переписує руськими словами писання апостола Павла.

— Навіщо пишеш руськими словами? Болгарська мова зрозуміла буде і русичам. Нею писали Климент-єпископ та Іоан Рильський.

— Але ж руською мовою буде зрозуміліше Слово Боже. Як писав апостол Павло: “Волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч чужою мовою”.

— Болгарська церква є богоугодна, руської — немає. Немає і молитви християнської руською мовою. Бо не угодна ще Богові.

— Але ж я вернусь до Києва, до русичів. І принесу їм цю молитву. Буде християнська молитва і руською мовою.

Пресвітер Григорій розсердився. То він, оцей задрипанець, уже хоче стати пророком і месією серед своїх подніпровських слов'ян? І йому, Григорію, вже не буде там місця у святцях, бо Степко хоче принести туди християнську віру і християнську молитву лише своєю мовою — руською. Вітиснить його, Григорія, труд та палке бажання уподобатись великим навчителям слов'янського світу Кирилу і Мефодію...

— Маєш завчати молитви і писати їх грецькими і болгарськими словесами. Тако Богові нашому угоднo.

— Але ж апостол Павло сказав: “Коли я молюсь чужою мовою, то молюсь дух мій, а мій розум без плоду!” Буде молитва до Бога руською мовою — то й Бог стане ближчий русичам.

— До Бога русичам ще далеко. Треба ще багато істин бо тих осягти...

— Осягнемо.

— Ви, поганини, осягнете? Коли то ще буде!

— Не треба нас зневажати. Це гріх. Бог усі народи створив рівними. Святий апостол Павло сказав: “Бог єсть один — і для іудеїв, і для поганих”.

— Повчаєш свого навчителя?— аж зблід пресвітер.

— Але ж хіба ти Бог, що слова всупереч не можна сказати... Ти не Бог, отче. Усі ми учні великого Його вчення.

— Смири свою гординю, русичу! — скипів Григорій. — І кайся во гріхах...

— Не знаю гріхів за собою, отче.

— Отак? Тоді іди на Рильську гору до ченців. Вони допоможуть тобі пізнати свій гріх.

Не знав тоді Степко, що звідти він повернеться вже іншою людиною, бо перестане бути мужем... Рильські ченці навчилися вправно витягувати силу людську й відтинати уди...

Степко не повернувся до Григорія пресвітера. Зненавидів його... Збирався до Києва потай. Узяв ще ті книги, котрі переписав тут, щоб його уноти з них зробили спис. І помножитись мудрість в слов'янській Подніпровщині. І Бог воздасть йому за труди — постануть подвижники просвітництва і там.

Що б не робив тепер, що б не думав — усе пов'язував зі своєю землею і своїми людьми. Навіть каліцтво своє прийняв покірно: значить, Богові так угодно, щоб він всі сили свого духу й тіла віддав цій справі... Київ має уславитись також власними мудрецами й літописцями, як колись Плесков.

Степка вже нічого тут не радувало — його серце було налаштоване на повернення. Ходив по торгах, розшукував київських купчин. Багато чого начувся. Баяли, що русичі давно не ходять у болгарську землю, бо царградські кесарі напускають на руських купців печенізькі орди; баяли, що Олег хоче ще повоювати ромеїв-гречинів, бо не дають його землі данини, що по ряду-угоди з Оскольдом мають платити. І ще баяли, що навесні вже вийшла велика рать русів-полян і всіх слов'ян придніпровських і що невдовзі вони прибудуть до Кілії або до Варни. А від Варни до Плескова — три дні кінного ходу.

Поспішають туди молодці-болгари. Хто не встиг зажити слави й набутоків із Симеonom, тепер може здобути їх разом із русичами. Чималі ватаги охочих ідуть нині до Варни. "Іди туди ж, хлопче!" — радили йому.

Степко зрадів — перевзувся у старі, м'які постільці, бронзове волосся підв'язав шкіряним пасочком, важкеньку торбину — за плечі. І в дорогу! Руські раті будуть скоро у Варні. Певно, лодії київські там набиратимуть брашна й прісної води та сушеної риби. Стоятимуть багато днів у славному місті Варна...

Помолився щиро. Боже, віддали від нього суету і лжу — не дай йому ані жебрацтва, ані багатства. А дай, Великий Боже, від джерела живої води, сили і мудрості дай...

Широка і залюднена дорога вела до Варни. Мчали конники, котилися повози із збіжжям, гнали овець і кіз, гнали молодих бичків. Вранці при світанковій росі, вдень під пекучим сонцем, увечері при ласкавому вечірньому світлі рухалася дорога на Варну. Лише на ніч стихала. Обіч неї виникали стойбища, загорались вогні, пахло варивом, брастою, сушеною рибкою.

Степко пристав до повозів, що везли шкіряні міхи з брашном, печеним хлібом, квашеною капустою, оселедцями. Всю дорогу погоничі наглядали за тим хлопаком, що самотинно ішов за їхніми возами, — чи не поцупить чогось. Останній повозник, молодий смаглявий юнак, грізно супив в його бік широкі чорні брови. Але Степко не робив спроб підійти ближче, і юнак заспокоївся. На спочинку Степко сів собі окремо, витяг шмат хліба з-за пазухи й почав жувати.

— Ходи-но, другаре, до нас! Миса кулішу знайдеться тобі! — гукнув йому той погонич. Повторювати запросини Степко не змусив — відразу ж підсів до гурту. Йому підсунули полумисок запашного варива, але в нього не було ложки.

— Як же ти в дорогу зібрався без ложки?— дивувались болгарські парубки. — Ложка — найперша річ в дорозі. Чекай тепер, доки хтось не поїсть.

— Не думав, що трапиться страва, — пояснював Степко.

— Далека твоя дорога?

— До Варни.

— Тут усі до Варни. Такі торги будуть там!

— Так сподіваємось... Нині руська рать, мовлять, зело велика. Багато потребує і хліба, і м'яса.

— А чого вона йде на Царгород?— запитав хтось.

— Як чого? Взяти свою правду. Ще їхній князь Оскольд мечем здобув данину від ромеїв і для купчин волю. А вони не дають.

— Але чим ти будеш торгувати у Варні?— спитали його.

— Краян своїх хочу побачити, другарі. Та піти з ними додому — до Києва.

— Го! Ти русич? А мовиш, як і ми.

— Навчався тут... у пресвітера Григорія...

— Ба, вчений. Ніколи зблизька не бачив учених людей. Як цікаво... — широкобровий молодик розглядав Степка ніби яке диво. — Слухай, сідай на мій повіз. Ще два дні дороги. А в тебе торба он яка важка.

— Спаси Біг тебе, другаре, — зрадив русич. Бо й справді, ті ікони і товстенні книги, які він тягнув до Києва, уже добре намуляли йому плече. Третього дня вже були у Варні.

— Русичі придуть на торг брати брашно, там і зустрінеш їх, — порадив йому болгарин-погонич.

Так усе й було. Руські ратники прийшли купувати печений хліб. І торгівці швидко вкидали в їхні шкіряні міхи невеличкі буханці, замотані в капустияне листя й перев'язані нитками з конопляної куделі. Степко довго не міг заговорити — від радості, що бачить своїх, ковтав сльози.

— От і країни твої, другаре. Дочекався. Звідки ж ви? — прийшов на підмогу йому повозник.

— З Києва, звідки ж! — сміялися розкуто й весело. — А ти хто? — запитували Степка.

— Я з Києва, брате, — відказав Степко. — Нині додому йду.

— Ходімо з нами. А потім — разом і додому. Де твій дім?

— На Подолі, біля Почайни. Мати моя — Житяна. Чули?

— Чули, усі знають Житяну, добру чародійку. Мужа дочекалась... Знаменитий тесля...

— Вітець мій?! Повернувся?

Кияни мало що знали про нього. Але Степкові було добре. Вітець повернувся... Живий!

Звичайно ж, Степко піде з ними зараз. Зі своїми людьми і смерть легко прийняти в чужому краї. А вже додому вертатись — то найшвидший шлях.

Щільними шеретами стояли гостроносі лодії на березі моря. Всюди товчеться чоловічий народ, всюди рідна мова.

— Ходімо далі, тут наші толковини — тиверці.

Кияни стояли за деревськими човнами, на яких майоріли золотисті корогви — на білому полотнищі розшите золотисто-червоне, усміхнене сонечко.

— Гой, скільки люду праведного! Вся земля рушила чи що? — дивувався Степко. — Сповнюється ніби пророцтво Писанія.

— Яке пророцтво, брате? — зацікавились юні кияни.

— Із заходу сонця іде до нас зізда із копієм вперед. А в Писанії мовлено, що коли впаде з неба велика зізда, яка горить подібно до світильника, загине багато рік і люду багато загине. Мабуть, це воно і прийшло...

— Невже зізда може впасти?

— Може й ні, як і раніше не впала. Через кожні сімдесят п'ять літ ця хвостата зелена зізда наближається до землі, і тоді постають великі біди.

— Це в Писанії сказано?

— Ні, це мудреці так віщують...

Забачивши кілька шовкових наметів, Степко спитав:

— А там хто — Олег?

— Він... А що сказано про нас в Писанії?

— Сказано про всіх людей, що Бог напле на всіх грішників дві тьми воїв, і будуть вони умертвлять тих, хто не розкається в своїх поганих справах — в убивствах чи в атих чародійствах, чи блуді, чи крадіжках...

— А нас іє дві тьми воїв, брате, то це, може, про нас сказано?

— Ні, то буде воїнство Господа Бога. А то хто — на білому коні?

— То Олег.

Київський володар гарцював на молодому білому жеребці.

— Казали ж, що Лебеда свого довіку у стайню поставив.

— Хіба не бачиш — це інший, це молодий кінь. Мовлять, ніби Симеон наш йому подарував.

— Хто знає ромейську мову альбо болгарську! — почувся задала оклич бирича. — Наш володар потребує тлумачів!

— Ось він знає! — загукали разом бесідники Степка. — Іди туди!.. Він чисто все відає по Писанію... Усі віщування про нашу війну, — оповідали гордо усім, хто враз їх оточив.

— Тут живеш чи прийшов звідкись? — спитав Олег у Степка, пильно вдивляючись йому в обличчя.

— З Києва я. Тут був у науках. — Степко радів, що цей геть зовсім зсивілий, старий крук нізачо не пригадає його. Дивиться на нього сторожко, немов принохується.

— Його вітець — наш тесля Гомін... Той, що блукав...

— Сліпець отой? Знаю його, — Олег задоволено оглянув Степка. — Будеш при мені тлумачем.

Степко часто-часто заморгав пресиніми дівчачими очима й почервонів. Він — ненависник Олегів з дитинства — мусить нині йому слугувати!.. Але — чому йому! Слугувати тиме Руській землі...

Людний берег Варни поступово вгамовувався — настунала тепла зоряна ніч. Царгород звідси був уже близько.

Море пахло золотом...

Київський володар Олег чекав послів від царя Симеона уже тиждень. Але знову минали дні, а його, великого дядьця, що своїми ратями заповнив усю Варну і навкілля на узбережжі, не кликали до столяного Преслава. Цар болгарський зневажав його неувагою. Але — чому? Чи передумав

іти з ним разом, як обіцяв через єпископа Климента, на Царгород, чи змовився з кесарем Левом і хоче тепер заплатити йому головами русичів? Олег губився в здогадах. Найбільше тривожило, що ніхто не прийшов із Преслава і нічого не говорив.

Олегова душа стислась в недобрих передчуттях. Пильніше окидав оком своє шумливе воїнство, яке відсипалось і від'їдалось на сонячному узбережжі і яке все частіше позирило на море.

А море так пахло золотом! Гордий, пихатий Царгород не хотів його віддати русичам. Князь Оскольд прибив свій щит на воротах вселенської столиці як знак своєї перемоги. Тож мусять, мусять відтоді ромей дотримуватись ряду і віддавати Києву належне.

Воїни все частіше й голосніше згадували за те золото, яке мають платити кесарі за черлений щит Оскольдів. Все з більшою настирністю поглядали на овид, де море зливалось з небом. І все сердитіше поглядали на Олега — чого мовчать? Чого не веде далі? Убоявся? Чи очікує, коли ромейські трієри обступлять їх з усіх боків і виб'ють?

Думав і про братів-болгар. Десь поділась обіцянка допомогти в поході — не чувати і не видати якоїсь раті, яка б ішла до русичів у поміч. У повітрі пахло зрадою...

Над гомінливим ратним табором ні-ні та й упаде тривога. І раптом новина: царя Симеона і його раті немає в Болгарії! Б'ється він із зловорожими ордами угрів-мадяр! Ромей підкупили їхнього вождя Арпада й германського короля Арнульфа, і ті з обох боків затиснули болгарську землю на півночі Дунайської долини. Цар Симеон і його союзники-печеніги б'ються з ними на річці Саві. Уже вони розгромили Моравію... Загинула Хорватія... Зникло болгарське князівство Салана... Симеон оточений мадярами в Белграді. Він мусять просити миру... Згоден на все!..

Ці тяжкі новини привіз нарешті із Преслава сам боярин Георгій Сурсубул. Цей справжній правитель Болгарії був ніби піднятий з домовини. Невеличкий, повнотілий, рухливий, він то сів, то наче завмирав перед Олегом, то запускав розпачливо свої короткі випещені пальці в кучму сивого волосся. Говорив низьким, хрипливатим голосом і здавалося, на очах сивів. Мадяри!.. Цей дикий, жорстокий меч, який вони встромили у серце слов'янського світу, роз'єднав держави, відгородив болгар від сербів і хорватів, від Польщі, Моравії і Русі. Але, власне, Моравії вже немає!.. Лишилась спалена, сплюндрована рівнина і дикі табуни малярської орди...

Звідки взялась ця напасть? Звідки вони впали на слов'янські держави?

— Вони прийшли з-за великої ріки Ітиль. Я знав батька Арпада — хана Альмоша...

Георгій Сурсубул довго й чіпливо вдивлявся в воскове обличчя Олега. Знав? Як і коли? Чи зможе зараз умовити Арпада відступити від Белграда і випустити Симеона? Бо коли Симеон загине, загине і болгарська держава: ромей повергнуть її наступного ж дня.

Боярин ледве не плакав. Його чорні невеличкі очки зволожились. Він плекав для себе надію на вінець царя, бо є наставником Симеонового сина — пересмця Петра... І він готувався бути його співправителем.

— Княже, скажи своє слово Арпаду. Загине Болгарія — і мадяри загинуть від ромей, — благав боярин Георгій.

— Арпад не слухатиме мого слова. Київ і поляни-руси — усі сплатили йому велику данину за мир...

— Тоді поведи свою рать до Белграда. У поміч Симеону! Без нього тобі все одно не подолати Царгород.

— Белград...

Олег замислився. Чи зуміє він порятувати Симеона, а чи підніме проти себе тих угрів знову? Небезпечна ця річ. Та правда й те, що без болгар йому не зігнути в поклони Царгород.

— Хай буде так. Я піду в поміч Симеону. Але болгарі мені допоможуть?

— Що хочеш від Царгорода? — схопився боярин Георгій.

— Золото... і срібло... і паволоки — і всю данину за всі роки, що не платили ромей Русі...

— Добре. Я тобі допоможу зараз же. Дивися, що я зроблю: шлю до Константинополя свою сольбу і кажу кесареві Леву, який нині б'ється із сарацинами, що русичі прийдуть і також будуть з тобою битися. Там сарацини — тут русичі. Віддай русичам усе, що вони хочуть взяти по правді і по ряду. Він все тобі віддасть! Згоджуйся ж...

За наметом шуміла багатолика рать, чекала поклику свого провідця і рвалась до Царгорода. Вона жадала багатства й слави і тим хотіла утвердити себе, свій Київ і його, нового владцю Києва. І він, Олег, може легко, без крові й зусиль, дати цій черні все, чого вона хоче!.. Боярин Георгій Сурсубул мовить правду.

— Де твоя харат'я, княже? — напосідав Сурсубул далі. — Давай її мені, віддам послам. Бо ромей люблять порядок: скажуть, нічого не знаємо — ні про яку угоду з Києвом. Іх треба ткнути носом в пергамен.

— Який пергамен? — розгубився Олег. — У мене нічого немає! — Він ніколи не думав ні про який пергамен. Не знав ніякої харатї!.. Хто бачив коли якийсь запис? Про те знав лишень хіба що князь Оскольд та його бояри. Де вони тепер?..

— Тоді... ге-ге... ніяких переговорів не треба й починати. Гречини — то лукавий народець. Скажуть, нічого не відаємо і нічого не було. І ти нічого від них не дістанеш. Пощо й починати балачки!

Сурсубул розсердився, засопів, зашмигав носом. Цей дикий варвар морочить йому голову. Не знає, з ким хоче стати на герць!.. Не буде з ним возитись. Але хто ж тоді допоможе Симеону? Олег тут має тьму ратників. Ні, не буде сваритись із цим дикуном.

— Тоді так. Не будемо гаяти часу. Я поки що пошлю до кесаря свого гінця від твого імені. А ти пошли когось до Києва, хай розшукають пергамен князя Оскольда. Без нього важко буде. Тим часом допоможи тут Симеону. Дай свої раті — і ми проб'ємось до Белграда.

Олега підкинуло від тих слів. Пергамен Оскольда... Може, це той, що зберігався в тій церкві, що він спалив? Може, він порубав його? Хотілося аж свиснути від подиву на самого себе... Отак життя тебе перекручує!.. На мить війнуло вологою тьмою з тієї церквичі, тремтить одинока свічечка... Однорукий священик... І пожежа... Олегові запекло від пекельного вогню, у якому горіла Оскольдова церква... Запекло біля серця — і він звалився на руки боярина Сурсубула.

На поміч підбігли князеві охоронці й знахарі. Що йому поробилося? Що сказав йому боярин? Нарешті, Олег зітхнув — усе ніби минулося.

— Знайди оту Оскольдову харатю, — провадив знову Сурсубул. — Без неї не заплатять за минулі літа. А раті даси в підмогу?

— Подумаю... — зітхнув Олег.

— Думати нема коли, княже.

— Хай ідуть тільки очі. Скажу нині воєводам і соцьким.

— І на тому дяка... — зрадів Сурсубул. І викотився з намету.

Степко перехопив останні слова Сурсубула:

— А яку харатю потрібно мати, боярине? — Сурсубул зневажливо плянув на цього челядина.

— Не твого розуму справа, хлопче.

— А може, й мого! — Степко хоч і почервонів, але вперто дивився в саме обличчя пихатого державця. — У мене є пергамени Оскольда. І договір-якийсь, якась харатя.

— У тебе? А ти хто? — вразився Сурсубул.

— Я Степко. Був унотом у пресвітера Григорія... Нині — драгоман нашого володаря.

Сурсубул ще раз оглянув його з недовірою.

— То і займайся своїм драгоманством... — Скривив уста.

Бач, казна-що меле язиком цей обшарпанець! Хоче, певно, мзду якусь мати від свого князя. А втім...

Хай би той Олег пошвидше подав Симеонові ратну поміч. Він, Сурсубул, сам би повів його воїв. Ох, цей малярський меч! Цих нових жорстоких ординців наввипередки купують і ромеї, і германці...

Що ж вирішить цей дикий варвар — Олег?

* * *

Болгарська весна коротка — спливла швидко. Літо набирало високості. Цар Симеон все ще стримував орду Арпада, яка тепер утверджувала свою державність на землях двох знищених нею слов'янських держав — Моравії і Хорватії. Втративши задунайські землі, Симеон стримував натиск малярів на іншу свою територію. Руські очі ратники допомогли йому, але вже час було їм рушити на Царгород.

Олег зібрав дружину і сказав:

— Чекати вже не можемо. Підемо самі на Царгород і приб'ємо меч до його Золотих воріт. Як те зробив Оскольд.

— О-с-к-о-о...! — загукали ратники. Їм не терпілось здобути для себе честь і багатства.

— А де вої болгар? — спитав хтось.

— Прийдуть пізніше — навздогін. Але ми першими маємо забрати всі добра і злото! — кинув Олег.

Олег розраховував: Симеону тепер нема куди подітись — його держава опинилась затиснутою між лукавою Ромеєю і хижкою Малярією. Зникла Хорватія і Моравія. Відрізана Чехія і Польща. Руси для нього нині стали єдиними союзниками!..

Руські вої піднесено готувались рушати далі. Що може сильніше з'єднати натовп жадібних до чужого багатства і слави, як не обіцянка забрати їх в інших! Сила-силенна

русських воїв, що обсіли узбережжя навколо Варни, уже драгувала і болгар. Їм було продано все, що хотіли продати, з'їдено все, що куплено, а далі — почались крадіжки, розбої, насильства.

Ратники здобували собі на прожиття. Боярин Сурсубул знову прибув до Олега — підштовхував, аби швидше виводив свою рать з Болгарії. Дальше пробуття тут було вже небезпечним. Скривджені грабунками болгари, виснажені поборами Симеона і Сурсубула для безперервних воєн

селяни могли повстати... Ослабити ж зараз імперію ударами й пограбуваннями русів — це велика допомога Болгарії.

Сурсубул радив Олегові:

— Нині для тебе вигідний час. Греки з полководцем Імерієм вийшли із столиці і б'ються з арабами. Провінційна знать повстала разом із полководцем Андроніком Дукою. Патріарх Ніколай — з ними також. Андронік хоче сісти на трон. Доля відкриває тобі шлях на Царгород... Може, сам візьмеш вінець кесаря! — підігривав честолюбного варвара досвідчений царедворець Симеона.

Олегова рать нарешті рушила — плавом і берегом. Але помилився Сурсубул: полководець Імерій швидко дізнався про рушення русів, уклав перемир'я з арабами і пішов русам назустріч. Поки він ішов, руси уже встигли повоювати багато ґрадів і портів, там пограбували храми, склади, гавані. Лодії русичів уже поважчали від здобичі... Добре, що все це дісталось тільки їм, болгарської раті все ще не було!..

Сольба від Імерія зустріла Олега вже поблизу Хрисополіса, під Царгородом. Послів було п'ять. Олег зібрав своїх радців — і бояр, і Претича, і Степка-книжника, і болгарина Варлама, що був від Сурсубула.

Посли принесли світлому руському князеві дари. Варлам сказав, що "світлим князем" горді ромеї називають не всіх вождів варварів, а лише володарів могутніх народів, рівних з Ромеєю. Через тлумачів послы говорили:

— Наші кесарі, дані Богом, Лев з Олександром хочуть творити з тобою, світлий княже, мир і любов. І просили ці дари прийняти.

— Скажи їм волю мою, — велів Олег Степкові. — Ими ми ся по дань! Платіть мені данину, яко за Оскольда платили.

— Ми не знаємо такого ряду з Оскольдом. Не можемо платити, коли немає харат'я. — Хитрі послы, напевно, здогадувались, що Олег не мав тієї давньої угоди.

— Є така харат'я у вас! — розсердився Олег, бо все виходило так, як говорив Сурсубул. Але послы гуртом заговорили, замахали руками:

— Якби була, ми знайшли б у наших хронографах. У нас нічого не пропадає, все записується, все зберігається хоч за тисячу літ! А тут — нема! Бо й не було такої... То все вигадки болгар... Вони — найлютіші, найпідступніші наші вороги! І проти нас усі народи нацьковують. Ми це знаємо. Коли хочеш — зараз новий мир і любов покладамо між нами. Будете мати, що захочете... А ще коли бажаєш, царські мужі тобі покажуть всю нашу землю

грецьку — і багатства наших садів, і золоті бані храмів і палат, і дивної краси камені зі всього світу, і страсті Господні, і вінець царський, і хламиду багряну, і мощі святих...

Гречини були готові на все — їм був потрібен мир.

— Маю раду держати... — гордо сказав Олег. І держав раду. Карло і всі варяжини радили взяти дари від кесарів і покласти нову заповідь — по дванадцять гривен на ключ, на всі дві тисячі лодій. І сотворити новий ряд. Тоді сказав Степко:

— Княже! Сотвори новий мир, але візьми і Оскольдову данину. Є у мене харат'я про сіє. Ось вона! Я склеїв пергамен, який ти колись порубав... у церкві Оскольдовій... Я його прочитав. Тут! — він підняв над головою шмат жовтого цупкого пергамену. — Тут ця харат'я з гречинами.

Олег не йняв віри. Звідки він знає про церкву Оскольдову і про те, що він там щось порубав? Невже там ще хтось був тоді? Він пам'ятає тільки безрукого священника... Його думки перебив Варлам:

— Ромеї не візьмуть цю харат'ю. Скажуть, посічена на шмаття.

— Я перепису її, — Степкові очі аж засльозавились від палкого бажання добитися своєї правди. Бо це була та правда, яка пекла очі находнику-владці, бо це була давня велич Києва, яку ніхто не міг повергнути...

Мабуть, Олег збагнув горде бажання молодого киянина. Перша радість його враз погасла. Визнати цю харат'ю Оскольда — то ж визнати його закон, його державу, його велич, а своє зло і ницість. Тоді вийде, що він, Олег, — розбійник, не по правді знищив великого державця київського, а яко злодій. І простолюднни піднімуть проти нього кілля і меч. Але... ця харат'я зараз віддасть йому небачені багатства! Він їх усіх купить, ошедрить, одарить... І стане їмнім улюбленцем. З досвіду знає, що славу і любов у черні можна тільки купити... І будь ти хоч яким високим і гідним, але не даватимеш простолюддю дешевих благ і добр — будеш ним проклятим. Як і той же Оскольд: адже тоді, коли він його привселюдно вбив на Почайнівському пристанні, ніхто не заступився за свого великого державця. Ні бояри, ні чернь градська. А він, простий воєвода, чужак, роздавши тоді їм набутки князевих комор, відразу ж сів на княжий стіл. І ось тепер навіть послы-гречини величають його "світлим князем"!

— Ще треба подумати, Степку... Порадितись... — відповів неохоче Олег на слова свого тлумача-книжника.

— Що думати? Ось я зараз сяду і почну переписувати. Вели дати тільки тонкий пергамен. Писало у мене є!..

По обличчю Олега ковзнула нерішучість. Карло підсунувся до нього ближче і радив інше:

— Вели, княже, сольбу призначити до кесаря. Я і Стемид вирвемо у нього все. І воювати ромеїв не доведеться — усе нам віддадуть і без того.

Варламу це не подобалось. Русичі хочуть мирно відійти від Ромеї з багатствами, не послабивши її. Це не вигідно болгарам... Русичі мають вимагати усе! Отой Степко говорить слушно: харатью треба переписати і за всі роки стягти з ромеїв!.. І він сказав:

— Я допоможу, княже, переписати харатью Оскольдову. І візьмеш більше, аніж дають.

— Да буде... — зрештою Олегові це дуже вигідно. — Але нехай зараз Карло і Стемид із Степком напишуть ще й свої статті. Рать має скоро вертатись.

Варлам і Степко презирнулися. Їм хотілося іншого. Тим часом почали частуватись винами і солодошами, які привезли послі. Гречини розвеселились, оповідали Олегові і старшинам, які великі багатства вони беруть за Джурджанським морем — у Табаристані, Гилянні, Абесгуні. За один похід усю дружину руську можна було б одягти в золото. Вся Русь купалась би в перлах і спала б на ось таких пухких килимах, на яких вони зараз сидять і п'ють вино... Лише треба звідти трохи потіснити сарацинів-арабів...

Варлам крутив головою, нашіпував Степкові:

— Ромеї хочуть штовхнути туди русичів. Аби вони відтягли на себе тих сарацинів. Ромея тоді вільніше зітхнула б!.. Хай не піддається князь. Скажи йому... — Степко згідливо кивав головою і переказував Олегові слова Варлама.

Якщо русичі підуть у Табаристан, вони допоможуть Константинополю. А Болгарії буде біда!.. Олег і сам це розумів. Та що йому? Він одну руку вітально простягає до болгар, другу ж — до ромеїв. У нього своя дорога... Як і в Симеона...

Симеон не пішов проти греків. Відбившись від маляр, ринувся проти маленької гордої Сербії, яку не підкорили сусідні хижакі і яка опиралась то на греків, то на болгар. І вистояла... Тепер диявол упіймав закланне серце великого державця! На мізерних задрощах упіймав!.. Тоді ніхто не здогадувався, що ця велика кривда до маленького народу колись призведе всю справу могутнього Симеона до загибелі.

Важке горе світові від легких спокус державців.

Оглавок четвертий

ЛУКАВИЙ ВІК

Олег повернувся до Києва зі славою. Але — дивина! — не гріла вона його. Кияни, діставши чимало різних добр, все одно спогорда поглядали на нього. Потіснили з Княжої Гори варяжинів, випхали Свенельда до деревлян, коли їхні мужі ізійшли в похід. Свенельд відтоді заволодів деревлянською землею, сів там і до Києва не ліз. А тут був Ігор. Навколо нього вилися-крутилися значні київські бояри та їхні діти — боярчуки. Величали Ігоря князем, жону його молоду — княгинею. До Олега спочатку сипонули, доки він проздав усе, що привіз, а потім знову подалися туди. Ніби кололи очі Олегові, що Ігор — князь, жона його — високого роду, а ти — рівня нам. Пощо гнути хребта перед тобою? Осушливо позирали в його бік — пощо цей сивий крук, що невідь звідки залетів сюди, не віддає високорідному перемцю державного керма? Колись же мовив, що Рюрикович є законним владцею в Києві і йому має належати вся земля.

А бач, не віддає її Ігореві, хоч сам уже он який стараний. Навіть до боярині Гордини перестав їздити. Боявсь, що розлючена господариня піділлє і йому отрути. А не їздив тому, що йому оповіли: без тебе жила бояриня з воєводою, з Шербилом твоім...

Все менше бояри приходили до його гридниці. І Олег забавнув, що його час вичерпується. Тому це зрадливе боярське плем'я, розхапавши його злото-паволоки, нині чатувало, хто більше сипоне їм у гамани. Ігор — молодий, довірливий муж, либонь, більше трьох десятків літ за спиною. Йому й кермувати у Києві. На нього й сподівалися...

Вишгородський терем також доживав останні дні своєї величч. Гордина геть зовсім звелася, на люди не показувалась. Прозвали її злою відмою, отруйницею. Хтось ніби упледів, як ночами вона перекидається чорною галлокою і колить по лузі, коли стоїть місяць уповні. Тож і Шербило відцурався через те від неї. Істинно говорить народ: неправдою світ пройде, та назад не вернешся...

Шербило відцурався і від Олега за гріхи свої з Гординою. Хоч йому тепер нікуди не було вороття — ні додому, до сніпого брата, ні до Гордини, ні до Олега...

Та Олегові було не до них. Мав для себе вирішити важливіше — як бути з Києвом: добровільно віддати Ігореві з Ольгою, відмовитись самому від керма чи знову підім'яти

їх під себе. Щоправда, по смерті люди назовуть його подвійним злодієм, що забрав владу і в Оскольда, і в Ігоря. Але то буде опісля...

А зараз він забрав би знову жорстоку силу. Тепер бачив, що всі оті лакузи, що перед ним хилились, по смерті його першими плюнуть йому в очі і в душу. О доле володарів! Наприкінці життя вона в усіх однакова — тепер він це знав. І знав, чому всі владці до останнього свого дихання тримаються за владу навіть... уже мертвими руками! Бо вони бояться своїх лакуз. Через те хочуть змусити їх хоч за життя якщо не шанувати, то мовчати... ненавидячи...

Втім чув себе викинутим із життя. Слабіло тіло й руки. Уже не бурунили кров дзвінкі київські весни. Дніпрова хвиля клекотала уже не заклично, не рвався до походів. І навіть грайливі, іскристі очі Гордини не викликали ні жадань, ні гніву. Навіть на злість не вистачало сил — лишалась одна байдужість. Бо не міг змінити життя, яке плывло повз нього.

Скоро ця байдужість заповнила його. Більше жив спогадами, в яких піднімалось марево давніх хитрощів, лукавств, битв, пожеж, підступів... У спогадах приходили всі ті, хто давно відійшов від нього і від життя, — і Рюрик, і Сфанда, і Оскольд... Мабуть, вони тягли його до себе. Відчував, що в ньому народилася якась інша людина, ім'я якої Старість. І від неї вже нікуди не дінешся. Став звикати до неї, не тужити за тим, чого не повернеш. Зрісся з тим, що лишилося за його плечима. Так було затишніше на душі.

Та інколи той Олег, якого знав Київ, починав бунтувати проти того нового, що зродилося в останні роки, після царгородського походу. Бо ж він — Олег! По-тутешньому, по-слов'янськи — Творець. А на берегах його Велетського моря, в бодричів, то так і є: Олег. Древнє ім'я давніх вождів і царів, які привели в ці краї могутній народ кельтів...

Отож Олег не здавався. Злостився на бояр, на челядь, на увесь світ. І найбільше — на Ігоря. Кричав, що рудий Сторця той ходить не путями свого розуму, а розуму своєї жони і бояр! Що він м'якотілий і безрадний і непевно кермує Руською країною. Не утримати йому всі землі, які великими трудами пригорнув Олег до Києва, не вирвати йому у Царгорода давню данину, яку кесар пообіцяв віддати і не віддас...

Олег не нарікав на себе, хоч знав, що саме він не навчив Ігоря гордості за його справу, а навчив ненависті

до себе, коли вигнав його з матір'ю із Києва, коли потім убив Сфанду... Ігор його ненавидів і боявся. Але... коли б Олег того не зробив, Сфанда вбила б його зі своїм Змієм Гориничем... Круті путі-дороги у владців!

Але він ще живий і буде вершити справи в Києві. Відправить Ігоря за Джурджанське море — хай пошукає сам собі слави, а Києву злата-срібла, та перлів, та узороччя, а йому, Олегу, дасть кілька часу лишитись при кермі. Олег обіцяв Царгороду дати воїв у підмогу проти сарацинів, а Ромеї дадуть за це данину. От Ігор і піде в Табаристан. Старий хитрець ще не втратив мудрості! Усі будуть вдоволені: бояри чекатимуть мзди, варяги — нової здобичі, молоді мужі київські ізійдуть із града за багатствами, менше м'ятежити будуть!..

Упали перші сніги. В небо вдарили сірі пахучі дими. Знову залюднили торговища по санній порі. Збурено гомоніли, чогось очікували. Табаристан! Гилян! Абесгун!.. Розпитували купців, що прибували з далеких країв.

— Чули про те? Це далеко?

— Далеко!

— Мовляв, там повно злата-срібла, і перлів, і килимів!.. Чи так?

— Так... там усе є. Там земний Урай...

Заворушилися і бояри. Потягли до Олегового двору своїх боярчуків і родаків. Сам Ігор поведе! Діло певне...

І як подивувався Олег, коли до нього прийшов і колишній його воєвода Щербило. Це він, Олег, колись підняв його на цю Гору із глибоких провалів київського Подолу... Як багато кланявся йому за ті землі й села!.. Зрадці завжди кланяються низько...

Але Щербило відкрито дивиться йому в обличчя. Чорний ледь-ледь тремтить — певно, страх б'є його тіло. Як красень який... Олегові подобається цей страх.

Подобається, що він, Олег, переміг нині цього свого переможця... Щербило прийшов не до Ігоря — до нього.

— Хочеш іти за море... візьми...

Олег насупив сиві-сиві брови. З-під них зблиснули хитрою зіркою, як і раніше, очі. Чого це йому, вдатному красеню, якому всього вистачає в Києві, чого б це йому заохотилося за море? В такий далекий і непевний похід. Від чого тікає? Від нього? Від Гордини? Олег розмірковував, а кінчики закручених догори чорних вусів Щербила ще більше тремтіли. Мабуть, не зможе простити йому Олег...

— Що ж хочеш залишити Київ? — Олег наставив на нього свої зіркі очі. — Від кого тікаєш?

— Від себе...— тихо сказав і похилив голову на груди. О, це відчуття відоме Олегові — він усе життя прагнув утекти від себе і не зміг.

— Іди до Єгорця. Просись у нього. А я скажу йому.

Щербило низько вклонився. Неквапом вийшов. Цей Щербило чимось нагадав його — давнього, молодого, затятого, відважного... Тільки в ньому ніколи не було отого страху і відчаю, що тіпали душу Щербила. Відчай і страх — не для владців. Олег же завжди хотів владарювати і тому завжди гнав цих непрошених ділів од себе. І це те, що піднімало його над усіма. Так, він не знав ні страху, ні відчаю, ні жалю. Не знав горя від втрат. Ось і зараз — втратив свою веселооку боярину, з якою думав зігріти свою душу в старості. І не дає собі думати про неї. Він її втратив. Але знайшов покору найнебезпечнішого киянина, знайшов біля своїх підшов цього красеня-переможця. Чи ж варто сумувати?

Увечері до Олегового терема підскочили сани, з них вийшла якась жінка. Невже Гордина? Кажуть, вона геть звелася від чекання на нього. Тільки ж чого чекала? Розплати за зраду? Помсти за довіру? Ошатних дарунків? Він їх привіз повен дім і всі роздав своїм челядницям. Рвав свою гордість разом із тими паволоками...

Але до гридниці зайшла Ігорева княгиня. Його Ольга! Вона залишилась до кінця широко і відданою йому. Може, єдина з усіх. Мабуть, через те, що були вони однакової долі — життя прибило їх, як осіннє листячко, до цих високих київських круч та й покинуло...

— Вітець, ти давно не заходив до нас. Маєш гнів?

— Не можу мати гніву на тебе! Ти в мене — єдина віра в життя.— І сказав правду. Це вона відкрила йому очі на велику дорогу, яка повела його до Болгарії і до Царгорода. Якби не її оповіді... Якби не її слава... Сидів би Олег у Києві все життя, не побачив би ні світу, ні таких багатств! Не подумав би, мабуть, міряться силою із гордим Царгородом!.. А він все ж примусив кесареву Ромею стати на коліна перед Києвом... і перед ним!..

— Що робиш нині?— веселими голубими очима вона голубила його зсивілу голову...

— Готую для Ігоря добру рать. Далека дорога — вони мають бути сильними. Щоб перемогти швидко і борзо повернутись назад...

— Варяги також хочуть іти?— раптом спитала Ольга. І Олег збагнув: саме задля цього вона й прийшла до нього. Але він про них не думав. Свенельд з дружиною сидів

у деревлянській землі, змусив Іскоростень давати йому полюддя на своїх воїв. Його варяжини — з Карлом — мають бути з ним, то вірні осторожники.

— Я ще не думав, Ольго...

— А може, хай ідуть з Ігорем. У них силища велика, добре повоюють Табаристан. А коли залишаться, добре повоюють Київ і Київську землю. І Малка ще сюди приведуть — хто зна... Я так подумала...

— Тепер і я подумаю!..

— Подумай, отче. У мене ж дитя на руках. Куди поїши? Під чий захист? Ти всю дружину відсилаєш. А хто захистить тебе? Що коли знову печеніжини чи угри які заявляться...

Він злякався цього. Справді: хто ж захистить його? Бродячих варязьких ватаг чимало... Ординський Степ — бездонний... Ворохобників-мужів буде досить... І ще й волхви бродячі постійно підбурюють людиність...

Ольга, бач, добре про все подумала. Вона подумала, як мати. І як справжній володар.

— Добре. Свенельд піде з Ігорем. У Києві буде Карло Щербило. Дам йому тисячу воїв.

— Щербило! Це той, що у Вишгороді?... Він підпірав владу Гордини.

— Тепер буде підпірати мене. І тебе.

— Ти віриш йому?

— Вірю, від сьогодні. Він щойно був тут.

Молода княгиня широко розкрила очі. Звичайно ж, краще Щербило, аніж Свенельд... Але... дивно...

— Все ж — краще хай буде Щербило!

Іменем істини завжди пророкують лжу. Раніше Степко навіть не підозрював цього. Та чим більше приглядався до Олега, тим більше розумів це. По прибутті з походу Олег поселив його на Княжій Горі, в убогій хатині для челяді. Мав переписувати Оскольдову харатью на ще один пергамен. Ще мав списати новий ряд з греками на окремий список. Сам же переписує старий Оскольдов літопис, щоб не забувались дні й літа минуші. Вдень сидить, переписує, увечері — додому. Часом засидиться допізна — тут і заночує. Запалить лосву свічку, читає книги, які привіз із Болгарської землі. Читає всю ніч. Боже, який то світ великий і предивний постає перед ним. Скільки в ньому добрих і величних справ, а скільки крові і зла!..

Думає Степко і про високе в людині, і про низьке. Взяти хоча б його вітця. Сліпий, неправедно знищений, скалічений, а душа витає у мріях, вибудовує храми для оселі людської величі й радості. Таки ж хоче поставити отой храм на Оскольдовій могилі, де залишив свої очі. Дивно, що Олег та його лакузи нічого не кажуть — ні про заборону, ні про дозвіл, ніби ж і погоджуються. Ба! Тепер і віщий Олег іменем Оскольда підпирає себе, вивищується. Перед кесарями виставляє себе захисником Оскольдової правди і харат'ї! Ніби то не він убив його власним мечем! Ніби не він спалив його церкву і порубав його пергамен!..

Дивина з усіх див. Якби хто раніше Степкові сказав, що Олег отаким колись об'явиться, не повірив би. А тепер сам бачить. Навіть інколи Степкові здається, що Олег хоче наче вилізти на плечі Оскольдової слави і здійнятись вище від того.

Було кривдно якось. Але все ж виходило, ніби Оскольд помагав Олегові, цьому великому грішнику. Може, це робив задля Києва, задля землі своєї, яку тепер розбудовував цей прихोдець. О, велика таїна великих владців! Не осягти її простим розумом.

Та ні, це, мабуть, віщий Олег насильно стягує з небес душу Оскольдову, щоби себе підняти туди. Може, в цьому його таємниця? В невсипущому жаданні слави на цьому світі. Мабуть, так і є. Тому не пошкодував життя київського князя, тому не посоромився зганьбити пам'ять про нього, а коли стало вигідно, то й душу його стягнув із неба. Жак накочується на Степка... Ось вона, дорога до влади, — в незмірному честолюбстві, в сліпому захланному леті до слави, коли переступають через життя, через честь, через любов і священну пам'ять в погоні за нею. Але що з того, що віщий Олег отак пнеться в небеса? Небеса не там, куди він прагне. Небеса — у людських душах і в людській пам'яті. А серед людей він зненавиджений. Ніколи не будуть йому кривавих гріхів. І так буде навіки-віків!..

Отак відкрилась Степкові-книжнику ще одна свята мудрість: "Яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють і вам". Так проповідував святий Матвій.

Степко знову починає читати при мерехтливому світінні лосевої свічки. Мало книг приніс із Болгарської землі, тому знову перечитує все.

Хилиться його розкуйовджена голова над столом, в його темних очах відсвічує племінчик вогнища. А десь всередині його пам'яті пропливають перед ним нові часи і нові життя...

Не відразу почув, як тихо відчинились двері і якась світла тінь виповнила виталище.

— Це я, Степку. Не впізнав?

Біля порога стояла жіноча постать. Але це була не жінка, а якась чарівна істота, що спустилась в його хатинку з небес чи прийшла з інших світів. Якась свята істота... Така знайома йому і така недосяжна. Тут, на Горі, усі називали її княгинею. А він знав її як добру і таку зваблиту дівчинку, яка бігала колись із ним до schoли. Нічого князівського не було в ній — Оленка та й годі!..

— Не знаю... Може, й упізнав...

— Ніби й не радий? А я так зраділа, що ти повернувся! Наче повернув мені шматок прожитого життя... — Вона повагом, якимось велично підняла руку, стягла з голови білу шовкову хусту.

Степко звівся з-за столу, прикрив книгу. Не знав, куди подіти руки, то й почав осмикувати на собі чорну рясу, відтягнув пасок. Ольга усміхнулась — ряса — і підперезана! Але пасок — із срібною застілкою!.. Вона враз прикипіла поглядом до неї — звичайно ж, це звідти, з Преслава. Це тільки преславські вотри-майстри можуть із срібла робити такі дивні узорі!

— Там купив? — засміялась широ, так ніби зустрілась із дорогою людиною.

— Там. — Степко, нарешті, підняв до неї очі. І враз тривога стрепенулась болем в його душі: Оленка ж нічого не знає ще про матір. Про її смерть... Ось зараз вона запитає про Томиславу...

— Кого бачив? Як матінка моя? Як Сурсубул? Ти когось бачив?

— Нікого не бачив... — проговорив швидко й одвернувся. Бо согрівив язиком своїм! Так вийшло, само по собі. Прости йому, Боже!

— Тебе Олег, бачу, жалує. Маєш хату. Назад не ходиш? — Ольга блиснула в посмішці красивими, вологими губами і не чекала відповіді. — Та ти ж дома. А я оце чекала б... Хоч на день...

— Чого ж, попроси Олега...

— Не до того... Добре, що ти повернувся. Бачиш, тут немає письменних людей, а треба. Ой, як треба... — Це вже заговорила з ним не Оленка, а київська княгиня Ольга. Вона без припросин сіла на лавицю край столу, поклала долоні на коліна. І вже в її очах був не усміх, а напрута, різка, холодна, що борознила зморшками молоде чоло.

— Ти сядь, не стій. Хочу з тобою порадитись. Кажуть, ти переписував харатью Оскольда. Це так?

— Так. Переписував.

— Я знаю, Олег тоді не зважив на твої слова. Але буде по-іншому. До Царгорода хочеш піти?

— Не знаю. Навіщо?

— Із сольбою від київського князя. Від усієї Русі. І запишеш нову харатью з Царгородом. Русичі мусять мати всі вільності в торгівлі. Треба все те вписати у нову харатью.

Дивно було Степкові-книжнику. Молода княгиня говорить про те, про що він давно говорив. Але його не послухали. А він же знає, як великі багатства від торгівлі пливають із ромейської землі в лодях, в купецьких валках і в болгарську землю, і в німецьку, і в сербську...

— Це Олег так сказав?

— Може, Олег, а може, й ні. Але руських купчин треба оберегти від грабів ромейських митників. Коли згоден іти — скажу Олегу.

— Згоден. — Хто ж відмовиться поглянути хоч краєм ока на той вселенський Царський град?!

— Але... княгине... дозволь привести сюди книжних мужів і отроків. У мене є в болгарській землі содруги...

— Болгари?

— Один із болгар, двоє — моравів...

— Клич їх моїм іменем! Що хочеш тут робити?

— Книги переписувати. Схолу завести.

— Добре намислив. І дівчаток беріть до науки. У мене ж дві дочки! — На мить княгиня забула, що вона — княгиня київська, а він — престолюдин. Щирість вирвалася несподівано, так ніби вони обоє знову були унотами-учнями... І в цьому — рівні, як рівні між собою усі на світі, хто прагне до знань...

— Поведеш сольбу до Царгорода, умовлю Олега. А стрінеш матінку мою — скажи про мене. — Княгиня пірнула у сутінь сіней, залишивши Степка розтривоженого. І здивованого. Невже державні справи, влада витруїли з її пам'яті любов до нещасної матері — вона згадала її якось мимохідь...

І ще одна загадка Княжої Гори постала перед книжником Степком: хто ж нині по-справжньому владарює тут? Олег?.. Он він там, у своїй гридниці, важко ступає по рипучих мостинах підлоги, розганяючи по кутках небоязких мишей і мишенят. Куйовдить свою сиву голову, за чимось зітхає. Може, бесідує з душею Оскольдовою, що спускається до нього з нічної тиші небесної. Може, каяття з'їдає його сумління. Чує ж бо, що скоро відповідь держатиме за діяння

свої на землі і за гріхи, які вкоїв. Боїться, певно, що не простяться вони йому. Але чи може торкнутись його совісті каяття? Чи є в нього ота совість, сумління чесної душі? Олег зайнятий собою. Ні, не він уже владарює на Горі.

Як був чужаком, зайдою, таким і відходить. Скільки не задобрював наближених своїх лакуз — все одно вони його зневажають нині. Раніше зневажали боячись, тепер зневажають уже не боячись. Чужий і престолюддю. Що дав йому цей здобичник? Прийшов на все готове — живився їхніми набутками і силою, задобрював дешевим блиском чужого золота, яке швидко й протекло крізь пальці. Заbrane чуже добро не затримується в руках здобичників — мов пісок вищіджується з долонь. Що ж лишається в цьому житті вічного? Правда, якої він не вмів сіяти. Бо вмів тільки брати і руйнувати чуже.

Отож і чужа держава, і чужа влада вже висковзнули з його рук... Тяжко, коли володар переживає свою славу. Переємець же його — Ігор також ще не кермує. Він має більше сили в плечах, ніж мудрості в голові. От і виходить, що Ольга мусить додумувати за Ігоря про державні справи. Що їй ще лишається? Шукай сама радості й певності в житті, мудра жоно. Співай, пташко, у клітці птицелова, коли хочеш мати зерно для життя. Нелегка доля випала тендітній княгині. Степко мусить підперти її своєю працею — і схолу відкрити, і церкву християнську поставити, і літописання відновити. Усім серцем поривається він до Ольги — ще більше, ніж в попередні роки. І як добре, що зараз може стати її довіренцем. Підперти в її нелегкій боротьбі за себе і за всю країну. І як добре, що він тепер може бути перед нею чистим, аки ангел... Буде він сіяти у своїй землі зерна світла й мудрості. Тоді, в тому небесному житті, йому буде легко дивитись, як помножуватиметься той врожай. Сказано ж бо: "Спрагли, ідіте всі до вод!.. Сійте справедливо — і пожнете милість".

* * *

Душа воєводи Щербила чомусь стала неспокоїною, скаламученою. Він пішов од вишгородської володарки, хоч серцем ще лишався там. Гадав, перейде знову до Олега і там відомстить боярині за її владолубство. Хотіла влади тільки для себе — його мечем жадала вивищитись, підійти до його честі під свої підшви. О, він вчасно схаменувся... Та вийшло так, що хотів помсти для неї, а відомстив собі. Ніби хтось душу з нього витяг — не тішило, що Олег

знову дав йому дружину, не тішив його і теремний дім новий — було йому там порожньо й самотинно. До пекоти в грудях.

Каламутні думки вчепилися в нього — диву себе давав, що все життя п'явся на цю Гору, а діставшись її, став ніби спустошеним душею. В тій його перепаленій душі часом спалахувала іскрою усмішка боярині Гордини. Все в ньому на мить ніби завмирало. Але вже другої миті на нього світилися чийсь тихі й сумні очі. Вони були схожі на ті очі з його давніх світанкових весен. Від них робилося йому спокійніше і впевненіше. Якийсь легкий, срібlistий смуток ніби огортав його. Чомусь ставало прикро...

Чого ж здобув своїми зрадами? Змарнував у полоні марнослава багате літ. Згубив свою вірну ладу і, може, свого сина... Нічого не надбав, окрім чужого меча, який вділив йому милостивий київський володар-чужинець, аби він захищав його.

Від того усвідомлення знищеного часу життя його перетворилося у пекло. Чув себе на землі якимось зайвим серед людей, що оточували його, під тим небом, яке колисало його в молоді літа і покликало у невідому височинь. Неприкаєнним став і серед бояр Княжої Гори, бо дивилися на нього зверхньо, були родів знаменитих, старих, боярських велеможців, а він — проста кістка чорнолюття київського рукомесного Подолу. І від своїх відстав, і до чужого стану не пристав. Шукав собі розради в господарюванні. Розбудував обійстя своє над Подолом, купував у купчин арамейських і хозарських високоногих коней, посилав свій товар на торги до Болгарії і до ромейських городів. Але й тут скоро вичерпався. Все враз відійшло, коли одного разу йому спала думка: для кого оте все надбане?

Весняного вечора, коли одвітали вишневі садки і легкий вітерець струшував на землю пелюсткову метелицю, Щербило вийшов із терема і подався до Либеді через Копирів кінець. Знав, що на тому боці Либідської пуші живе старий вішун-сопілкар Сивуля. Хотів у нього ради запитати, яка стежа життєва для нього уготована, яку знайти зелен-траву, щоб зняла з нього сумніви й печалі.

Ішов пішки, обминав путівцями великі боярські двори, аби нікого не зустріти, щоб не розпитували, куди іде і пощо... Не хоче ні перед ким сповідуватись чи виправдуватись, ховаючись за брехнею.

Дістався до берега Либеді — і ніхто його не перепинив. Став розглядатись, де б човна відіпхнути, щоб на той бік Либеді перебратись. Ніби у відповідь на його бажання

з-під густих кущів лозняка, що обступав берег, виплив утлий човник чи звичайна собі довбанка. Якось жінка веслувала ним тихо, ніби граючись. Човник шурхотів крізь зарості ряски й осоки і ніби ковзав по гладіні тихого плеса.

Щербило махнув рукою до веслярки: мовляв, поверни сюди. Жінка довго вдивлялася в нього, ніби зважувала, чи варто допомогти цьому мужеві. Все ж повернула до нього.

Щербило зрадив. Може, вперше в житті йому отак поталанило: щойно забажав — і вже твоє жадання здійснилось. Як у казці. Коли човен стукнув носом об берег, він хвацько стрибнув у нього, аж посудина відчайдушно захиталась. Жінка уперлась веслом об берег, відіпхнулася і вже скоро випливла на середину ріки. А ось і берег. Мабуть, таки в добру годину вибрався до віщуна — посміхнувся собі подумки. Зробилося йому легко, ніби він сидів не у вутлом човнику, а плив у повітрі, не чуючи ні ваги свого тіла, ні важкоти від своїх терзань.

Невідома жінка нічогосінько не питала, гребла до другого берега. Він вдивлявся в глинисту землю, хапався за віття лозняків, допомагав човнові швидше причалити. І тоді вперше почув:

— Пощо так поспішаєш?

Голос! Це був рідний голос...

Щербило різко обернувся до веслярки і тої ж миті збагнув — він не помилився. Це була Веселина. Низько, по самі брови, зав'язана біла хуста, тільки очі й ніс виглядали з-під неї та міцно стулені вуста.

— Ти... де тут взялася? — Ніби переполохався чомусь.

— Взялася десь... Чи не все одно? — заусміхались її великі сірі очі.

— Ніби ж не було тебе в Києві давно... Ще відтоді...

— Не було, а тепер є. — Подумала мить і додала: — А може, й нема. Тієї, що ти знав, нема.

— Як так?

— Отак, — зітхнула Веселина. Вона дивилась кудись вдалину ріки. І справді, була вона зовсім інша — спокійна чи навіть трохи насмішкувата. Запали щок, вугласті від жудоби вилиці. Потім знову перевела на нього погляд — уже він був насмішкуватий і відсторонений від себе. Човник стукнувся кормом об берег. На пісок викотилась чиста хвилька, і Щербило зіскочив на землю.

Веселина сильним помахом весла вигреблась на плесо ріки і вже за кілька митей була на середині її. Щербило відійшов од берега, поглянув на сосновий бір, що стіною стояв перед ним, і задумався — де ж той протопт чи стежина, які доведуть його до хижі віщуна. Ще раз огледівся до річки — човник з Веселиною вже майже заховався

за лозняками. І тут враз його вдарила блискавицею думка: він її ніколи не побачить! І ніколи ніхто йому не скаже правди за її сина — за того... Свенельдича... Кинувся назад.

— Веселино-о! Чека-а-й!

Човник вплив на середину плеса знову.

— Хотів спитати... за сина твого-о!

— А що-о?— вона ніби завмерла з піднятим веслом.

— А батько його хто?

— О, знатний муж, дав йому маєтності... А тобі що?

Ніби вдарила тим веслом по очах. Справді, що він хоче тепер від неї?

— Веселино...— рвав собі серце розпукою. Йому лишилась тільки розпука в цьому житті.— Вернись... Не щезай...— проговорив тихо їй услід, для себе.

Але вона нічого не чула — відпливала все далі. Ляпало весельце об хвилю, корма м'яко розрізала світле, чисте плесо ріки і ковзала вперед і вперед. Навколо лежала тиша, яка ніби впала з небес на землю. Буяла зелом весна, світилось золотими променями небо...

До волхва Сивулі прийшов нескоро. Хижа його стояла під старезним крислатим дубом. Багато гілок уже були сухими, інші щільно переплелись між собою й затуляли небо. Двері хижки були відчиненими, з них виходив сліпий віщун, цюкаючи поперед себе патерицею. Дідисько був зовсім білоголовий, і борода його — невелика, зачучерявлена — скидалась на пасмо лляної куделі. Він прямував просто на Щербилу. Ще здаля гукнув:

— Знаю, чого прийшов. Але нічого тут не знайдеш,— і замахав на нього патерицею.— Поспішай назад! Біжи до свого господаря — поможи йому померти.

— Мій господар? Олег? Він во здорові,— здивовано одказав йому Щербило. Пригадав, що звечора бачив його довгу похливу тінь у вікні гридниць.

— Мерщій біжи! — уже сердився дідиче і знову замахнувся до нього коцьобою.

Щербило злякано відсахнувся. Справді, даремно добирався сюди. Хто може дати раду мужу, окрім нього самого!

Повернувшись назад. Але якась тривога увійшла в серце. Може, й справді щось негаразд скоїлось? А його шукають там... Почав бігти, роздягаючись, до річки, переплив її, гребучи однією рукою, а другою тримаючи над головою одяг. Добіг до Олегових палат і ледве не обімлів від подиву. Йому назустріч ішов сам волостель Олег. Зсутулений по старечому, розм'яклий, із втомленими очима. Цілісінький і живісінький.

Ото пригода йому з тим віщуном!
Кинувся до Олега, низько вклонився. Олег узяв його за плече:

— Тебе шукаю. Ходи-но зі мною до того урвища. Мовлять, мого старого коня Лебеда колись там поховали. Давно вже здох... А ми з ним чимало доріг пройшли!..

Щербило повернув за Олегом. Дослухався до його бачки. Спомини, спомини розтинали пам'ять владця великої країни. Йому є що згадати. Краєм вуха упіймав останні слова:

— Той волхв мені сказав: помреш від свого коня. А бачиш? Кінь давно вже здох, а я живу. Ще й до Болгарії ходив і до Царгорода...

— Вони тільки народ баламутять своїми віщуваннями! — щиро обурився Щербило. Бо щойно сьогодні те саме було і з ним. Каже: поможи господареві своєму померти!.. А він — он ходить з ним і бесідує.

Олег обійшов невеличкий насипаний горбик землі, зарослий бур'янами. Давно вже конюх насипав над його Лебедем цю могилку. Копирснув ногою кущик старого полину, що виріс на могилці. Відкотились груддя сухої глинистої землі — показався білий кістяк кінського черепа. Олег поставив на нього ногу.

— Ось так, друже-брате, зустрілись ми... Ти на тому світі, а я на цьому.— І враз скрикнув:— Що це?

Щербило огледівся — ніде нікого. А Олег щосили тупав чоботиськами об землю, щось хотів струсити з них, потім руками почав знімати чоботи і раптом з криком повалився додолу.

Воевода нічого не втямив. Схилився над ним, вдивлявся в зіріле лице і все перепитував:

— Що тобі, княже? Що скоїлось?

— Там!..— ворухнув рукою до лівого чобота.— Гадюка...

Щербило почав шукати гадюку. Шарудів по траві ногами, руками пригинав бур'янці. Певно, щось здалося старому. Може, то вуж грівся на весняному сонечку, а він подумав — гадюка...

— Ходімо додому, княже. Тобі треба відпочити.— Щербило підняв Олега з землі, поставив на ноги. Той хитався, не міг ступити на ногу.

— Де мій дім, Щербиле? Ні, не тут. Не в Києві. Тут усе мені чуже.— З його чола струменіли патьоки поту.

Хочу назад, до Ізборська... В рідній землі й помирати легко.

Чомусь від тих слів морозом сипонуло по спині. Шкода стало цього знищеного літами мужа, грізного воювника

і хитрого владця. Шкода його сил і трудів, які не втішають його на старості, не гріють душу гордістю і не здобули любові людей. Скільки праці поклав, аби здобути золотий київський престол, а нині так безжально покидає його. І рветься в своє далеке гніздо... Чи ж варто було проливати стільки крові, щоб не взяти в душу ані крихти радості від великої й безчесної перемоги, яку здобув тут? Чи ж варто було стільки гріхів творити, забирати і чужу країну, і чужі багатства, коли від того ні на йоту не продовжиться ані життя, не додасться ані щастя, ані спокою? Тільки своя земля, певно, гріє душу людську, тільки вона й кличе своїх дітей у їх смертну годину. О віщуне-волхве, тяжкий тягар кинув ти йому в серце — бачити розпач велможця, якого не хоче приймати до себе чужа земля, яка жалить його отрутою і відкидає від себе!..

Сльози жалю виступили в очах Олегового тисяцького, гордого хлопця з ремесного Подолу. Чув і в собі ту недолю, бо він був чужим у своїй рідній землі. Хоч зумів видертися сам на найвищу Гору, яку здатен подолати простолудин з низів, а чув себе також обкраденим ізгоєм... Чи, може, то людину так обкрадає слава й влада?..

Ольг лежав на траві, піт йому струмував з чола і скронь, заливав очі — чи від болю, чи від страху, чи від каяття за минуше й незворотне життя, суть якого лиш тепер починав розуміти. Благально дивився на Щербила. Заговорив тихо, плаксиво, немов хвора дитина.

— Не покидай мене, Щербило. Забери звідси. Віднеси... до палат...

Щербило витирав рукавом сорочки своє зволожене чоло, боявся дивитись в благальні очі колишнього київського всевладця. Так, Олег став уже колишнім... Як мало для цього треба!..

Звалив на плечі його грузьке, обм'якле тіло і, похитуючись, поніс до Княжої Гори. Дорогою спинявся, передихав. І ніс на собі далі цю важкоту людської біди і марнославія... Не хотів нікого кликати у поміч. Ніс його на своїх плечах, як свій власний гріх...

Спинився від жіночого зойку. Далєбі, він уже на Княжій Горі. Перед ним стояла молода княгиня Ольга з дитиною на руках. Передала дитя няньці, кинулась до Олега.

— Що з ним?

— Гадюка уклукнула... Біда!.. — Щербило покосував на притихлого Олега. Той був блідий, аж прозеленню світилася його шкіра. Раптом Ольга страшенно заверещала, відскочила від них убік.

— Ондечки вона!.. — Гадюка витягувала з халяви своє звивисте чорне тіло, націлювала на Ольгу своє гостре, тремке жало. Від княгинино крику знову сховалась за халявою. Щербило скинув Олега на землю, стягнув з нього чоботи і витрусив гадину. Хотів ударити її чимось, наступив на неї ногою. Але хитре, в'юнке створіння лише хвостом майнуло у нього перед носом — клубком підстрибувала й шурхнула десь у куші.

Ольга тремтіла від страху й огиди. Гадюка лишилась жити, може, для того, щоб усіх отих чужих приходнів до Києва вижалити отруйною своєю ненавистю... Олег застогнав.

— Хочє додому... До Ізборська... Хочє померти, у своїй землі, — сказав Щербило княгині.

— Аж до Ізборська? Це ж так далеко... А... чому він туди хоче? Хіба Київ — не його земля?

— Мабуть, чужа. Хіба він сюди приніс добро?

Княгиня мовчала.

— Та й своїй землі що він дав? За що вона має його любити?

— Своя — мусить любити. Рідна вона. Як рідна мати, любить усяке своє дитя — добре і зле... — мовила Ольга.

Щербило думав про те, що слова княгині правдиві. Якби жива була його матінка, вона б його завжди любила. Який би він не був для людей...

Княгиня заплакала. Присіла біля мовчазного Олега. Легенько торкнулась його скронь.

— Ти справді хочєш додому? — запитала тихо. Олег не розплющував очей — надто важкими стали повіки. Вони зробились геть сірими.

— Хочу... Попроси Щербила... А ти пам'ятай мене... Хоч ти добром пам'ятай...

— Не забуду тебе ніколи...

Звєлася на ноги. Не приніс він сюди добра, мовить воевода. А вона принесла? Чи і їй уготована отака смерть — самотинною чужинкою помирати на чужій землі?

Ольга перехрестилась. Поможи їй, Боже! Вона мусить бути інакшою. Вона все зробить, що зможе, для добра землі і людей.

— Княгине, скажи слово, щоб готувати лодії і коней, — обізвався до неї воевода. Ольга стрепенулась. Авжеж, має порядкувати в Києві яко володарка, доки не повернеться з походу Ігор.

Щербило дивився на неї очікувально й твердо. Дивився зовсім не так, як дивився він на знеможеного Олега. І це

їй не дуже сподобалось — хіба вона... не жінка? Хіба вона... яка марміза? Чи ота бояриня вишгородська геть виїла його серце, що воно вже ні до кого не може озватись лагіддю? І потім — він покине її саму в Києві?

Ольга трохи розсердилась. Чи на воеводу, чи на себе.

Різно підвела голову:

— Київський тисяцький має лишатись у Києві. А до Ізборська послати можна... бояр. Хто найбільше любив нашого владця? Боярин Бодець чи Олій?

— Не треба... — застогнав Олег. — Нехай Щербило.

Ольга не кліпнула й оком, ніби не почула. Якась рішучість розправила їй плечі.

— Іди ж, клич їх... — тихо й спокійно мовила. Таким же спокоем світились її лагідні голубі очі.

Щербиллові зробилось не по собі від того спокою і твердої ходи молоді княгині, якою вона попростувала до своїх няньок. Взяла на руки дитя, і йому здалося, що над її головою засяяло якесь спокійне, тихе сяєво. Воно скапувало з її довгих пальців великими і легкими плямами світіння. Щербило завмер від подиву.

— Не залишай мене... — тихо простогнав Олег, і видіння з-перед очей воеводи зникло. Обличчя колишнього київського владця робилося сіро-жовтавим. Чорні зіниці його пильно вдивлялись в якусь страхаючу глибину. Певно, нелегко мала бути дорога до Ураю київського волостеля-находника, що гордовито сам себе нарик князем...

ІВАН ОГІЄНКО ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ГОЛОВНІ ДОХРИСТИЯНСЬКІ БОГИ

Сварог

Науці остаточно не встановлено, чи слов'яни мали розуміння єдиного Бога, бо всі свідчення говорять про них як про багатобожників. Грецький письменник VI ст. Прокопій у своєму творі "Про готську війну" (III. 14) подає важливу звістку про слов'ян та антів, які почитали єдиного Бога: "Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх". Так само історик XII ст. Гельмольд (I. 83)¹ розповідає про віру балтійських слов'ян і твердить, що вони признають одного великого Бога, що є богом землі та неба.

Початковий наш літопис також, оповідаючи про договори з греками, подає нібито звістку про одного Бога в киян, але дуже неясно. В договорі князя Ігоря з греками (944—945 pp.) читаємо про того, хто порушить цей договір: "Да будет клят от Бога, і от Перуна". А в договорі Святослава 971 p.: "Да іміем клятву от бога, в его же віруем, в Перуна, і в Волоса, скотья бога" (ПСРЛ I. 31)². Тут вираз "от бога" неясний, бо може бути й "от Бога" для християнської частини. Дослідник А. Фамінцин бачить тут верховного Бога, окремого від Перуна й Волоса³.

Розуміння неба первісні люди мали здавна, бо наочно бачили, що з нього йде їм світло та дощ, тому й обожили його з найдавнішого часу. Небо — це все те, що над нами. Так само й слов'яни почитали небо й молились до нього. За вірою наших предків, небо — це місце, де живуть боги, це палата Божа, а зорі — це вікна, в які вони виглядають на світ. На небі все добре, бо Боже, а звідси наша стара поговорка: "Живе, як у Бога за дверима" або "Батьки раді

своїй дитині й неба прихилити". На всяку їжу в нас кажуть: "Дар Божий". Розуміння неба, небес слов'яни мали своє ще задовго до прийняття християнства, і грецьке "nefos" не змогло виперти його.

Можливо, що на початку головним богом був у нас Сварог, бог неба, сам небо й світло. Він був основою всього, це — прабог, владика світу. Сварог — батько сонця й вогню, і вже від нього пішли всі інші боги, як Сварожичі. Дажьбог, бог сонця, був його сином. Сам Сварог спочиває, а світом правлять його діти, Сварожичі. Слово "Сварог" зв'язують з індійським "svarg", "svarga" — небо, сонце, соняшне світло (правда, В. Ягич⁴ виводив його від слов'янського "варити").

В Іпатіївському літопису під 1114 р. читаємо, що по Сварозі "царствова син его, іменем Солнце, его же наричють Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, еже есть Дажьбог, бі бо мужь силен". В цьому місці літопису подається уривок з візантійського Хронографа VI—VII ст. Іоанна Малали про Гефеста й його сина Геліуса, і цікаво, що наш літописець "Гефест" переклав як "Сварог", а "Геліос" — як "Дажьбог, син Сварогов". Це переклад десь X ст.

В "Слові" XI ст. "Како первое, погани суще, язичі (народи) кланялися ідолом", за списком XIV ст., вогонь зветься Сварожичем: "І огневі Сварожичі моляться".

Свого часу В. Ягич доводив, що Сварог не був найвищим богом у слов'ян, що до давніх пам'яток він попав тільки випадком; крім того, це був нібито бог північний, новгородський, а не південний. Такої ж думки тримається й Е. Аничков у своїй дисертації 1914 р.: "Язычество и Древняя Русь"; він твердить, що Сварог взагалі не був богом, а назва постала від "Сварожич", що означало священний вогонь біля стодоли, і тому його нема серед Володимирових богів, хоч його почитали хлібороби. Але не всі погоджуються з думками Ягича, наприклад М. Грушевський (див. Історія I. 530), і Сварог таки залишається господарем українського Олімпу.

В науковій літературі Сварог — це бог вогню, тому він опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. У грецькій міфології йому відповідні боги Гефест і Прометей.

Щодо ковальства, то в християнстві покровителем ковальства замість Сварога стали святі Кузьма і Дем'ян (пам'ять 1—14 листопада).

Перун

У X ст. в українській міфології перше місце займає вже не Сварог, а Перун, відомий і іншим слов'янським народам, а також литовцям (у них "Perkunas"). Перун головню бог грому й блискавки, володар неба. Він творча сила, що оживляє все, податель дощу. Пізніше це бог-воїн, покровитель війська. Військо, на доказ вірності договору, клядеться завжди Перуном у Києві, де на одному з пагорбів стояв його прикрашений бовван: сам був дерев'яний, голова — срібна, а вуса — золоті. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу в вогненній колесниці. На зиму він замикає небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає. Старе оповідання подає, що як прилетить з Вирію зозуля, вона будить Перуна з зимового сну, і він відмикає небо й пускає на землю тепло. Тому й зозуля — віщий птах.

У Початковому літопису бог Перун згадується кілька разів. Уже мужі князя Олега "водиша мужий на роту (присягу), і кляшася оружьем своїм, і Перуном, богом своїм" (ПСРЛ I. 13, під 907 р.). В договорах з греками 945 й 971 рр. русичі клянуться так само Перуном, що в таких договорах згадується на першому місці серед інших богів.

В давньослов'янському перекладі грецького оповідання про Олександра Македонського ім'я бога Зевеса, що стоїть в оригіналі, перекладено як "Перун", а це виявляє значення цього бога. Про те саме свідчить і чеський Глосарій 1202 р., в якому "Перун" перекладається як "Юпітер". В "Бесіді трьох Святителів" розповідається, що "два ангела громная єсть: елленський старець Перун і Хорс жидовин". Перуна агадують і багато інших пам'яток.

Перун на всіх наводить страх, бо б'є своїми вогненними стрілами, себто громом, демонів, але може вдарити й аду людину, чому — особливо в Західній Україні — аж дотепер збереглося стародавнє прокляття: "Бодай тебе Перун побив!"

Уявлення та повір'я про грім та блискавку дуже старі. Під час грому забороняється свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грім заб'є. Злі сили дуже бояться грому й шукають собі рятунку під деревами, тому там не слід коватися, щоб випадком не вбило разом з нечистим. Правда, грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину говорять: "Він і грому не боїться".

В давнину була поширена ворожбитська книга "Громник", в якій подавалось багато різних повір'їв, наприклад коли зростає луна, і сильно заgrimить, то "вейкий муж

помре". Громова стріла має цілющу силу й помагає від хвороб.

Коли Перун вперше по зимі виїздить на небо, то своїм першим громом воскрешає землю. Цей перший грім дає силу не тільки землі, але й людям. Коли вперше гримить, то ще й тепер хрестяться й опираються спиною об дерево чи об щось інше, і спина не буде боліти цілий рік, і буде щаститися такій людині.

Перун посилає блискавки, що весною будять землю до життя й запліднюють її дощами. Блискавки проганяють, коли треба, хмари, а також злих демонів, і випускають на волю світло. Коли щось запалила блискавка, гасити не вільно, та й даремно: не загасиш, але можна загасити — як подають перекази — молоком, особливо козиним, та сироваткою.

Пізніше, з прийняттям християнства, культ Перуна забувався дуже поволі і не забувся зовсім, але був перенесений на святих громовиків: Ілля, Михайла та ін. Постало кілька громових свят: Гавриїла 13. VII, Кирика 15. VII, Іллі 20. VII, трісчуча Анна 25. VII, Паликопа — Пантелеймона 27. VII. Найпопулярніший громовик — це Ілля: Він їздить по небу в вогненному возі, і головню — полкоє на чортів вогненними стрілами та блискавками. Свято Іллі на Гуцульщині зветься громовим святом. Володарем блискавки часто звать Паликопу (Пантелеймона), чи Палія. Архангел Михайло під час грози носиться на крилах по небу й полкоє на злу силу.

Як грім ударить, треба хреститися; згадаймо приказку: "Грім не вдарить, мужик не перехреститься". Прийшовши в четвер увечері зі Страстей, дітям опалюють страшною свічкою трохи волосся — щоб не боялися грому; так само помагає й громниця, стрітенська свічка. Під час грози, коли Перун чи Ілля женеться за нечистою силою чи за демоном, треба конче позатикати комини, щоб ці сили часом не вскочили до хати. Крім цього, на двір, на зливу, за двері треба викинути навхрест поскладані коцюбу та вилошника, щоб часом зла сила не забралася до хати й через двері. Взагалі ж грози сильно лякаються й тепер.

Е. Аничков твердить, ніби Перун був головним богом тільки київських князів Рюриковичів — Ігоровичів та дружини, а купецтво та селянство мали своїх богів, тому народ і не боронив його, коли Перуна скидали в Дніпро. Ставши самовладцем, Володимир хотів піднести значення Перуна найвище — бог великого князя мав стати богом богів. Володимир 980 р. виставив Перуна за стіни "Теремного двору", і тим призначив його для вселюдного почитання. Тому він

ставить Перуна і в Новгороді: "Володимир посади Добриню, уя (дядька) свого, в Новгороді. І пришед Добриня Нову-города, постави Перуна кумира над рікою Волховом, і ему кланялися людєс Новгородьстїи, аки Богу" (Іпат. літ. ст. 53 під 980 р.). Але це теорія сумнівна — маємо багато вказівок, що Перун був богом повселюдним, інакше різні "Слова"⁵ й не виступали б проти нього. Як згадувалось вище, саме слово "Перун" сильно поширене по Україні й тепер, а це свідчить, що бог цей таки був і богом народним; крім цього, Літопис свідчить, що народ плакав, коли тягли Перуна в Дніпро.

Слово "Перун" часом виводять від "пърати" — бити, чавити. Литовське "Percunas", албанське "Перинді" ("ді", — це бог). Рожнецький доводив германське походження Перуна, але не переконливо. А Торп литовське "Percunas" ставить поруч з германським "fairguni" — холм, покритий лісом. Уже Корш твердив, що про слов'янське походження слова "Перун" не може бути й мови⁶.

В Західній Україні слово "Перун" живе й часте. Польське "piogun" — тепер це грім, блискавка, удар грому.

У глибоку давнину Перун був богом хліборобства, і це він насилав дощ. А пізніше, з розвоєм військових справ, Перун став богом-воїном⁷.

Дажьбог

Богом сонця був Дажьбог, син Сварогів, син неба. Першу згадку про нього подає південно-слов'янський переклад візантійського Хронографа VI—VII ст. Іоанна Малали: "Царствова египтяном син Гефеста, Солнце іменем, егоже наричють Дажьбог, 7477 дній. Солнце же царь, син Сварогов, еже есть Дажьбог, бі муж силен... Рече Омир творець о нем, аки Дажьбог, рече, обличи Афродиту, блудящу с Арієм... По умертвії Дажьбожі, сина Сварогова". В Іпатієвському літопису під 1114 р. подається з цього Хронографа уривок, і тут Геліоса названо Дажьбогом: по Сварозі "царствова син его, іменем Солнце, его же наричють Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, еже есть Дажьбог, бі бо мужь силен". В "Слові" св. Івана Золотоустого читаємо: "А друзіі вірують в Стрибога, Дажьбога і Переплута" (звичайно, це вставка до "Слова").

Корш вважає, що Дажьбог — це бог сонячний, визначає сили й дію сонця як підстави життя. Пізніше цей бог став родоначальником руського народу, тому в "Слові о полку Ігоревім" названо русичів Дажьбожими внуками: "Погибають жизнь Дажьбожа внука". Потебня й Перетц⁸ твердять, що Дажьбожі онуки — це головню князі й їхня дружина.

без смердів. Деякі вчені, починаючи з О. Бодянського⁹, вважають, що "Дажьбог" і "Хорс" — це різні назви одного сонячного бога.

Походження назви "Дажьбог" — своє, народне; це слово складне, складається з приказового способу "даждь", себто "дай", і "бог", "багатство", разом — "податель добра, багатства", бог — "подавець, дарівник"; порівняймо "Deus dator". У цій назві слово "бог" давніше за "Дажьбог". В історичних пам'ятках воно звичайно пишеться або по-давньослов'янському: "Дажьбог", або по-староукраїнському: "Дажьбог"; народне було б "Дайбог" — може, це залишки його чуємо в такому частому в нас "дай Боже", особливо в ритуальних обрядах та при питті; порівняймо у колядках приспів: "Ой, дай Боже!" У всякому разі ім'я це було поширене.

Але деякі дослідники, наприклад Огоновський¹⁰, Корш та ін., наполягають на чужоземному походженні назви цього бога — тут "даждь" постало нібито з іранського "dagh" — пекти, палити, себто "Дажьбог" означає "бог вогню". Г. Баратц стверджує, що староруські боги взагалі мають східне походження — вавілоно-ассірійське, ханаанське та фінікійське, а про Дажьбога він подає, нібито це філістимський бог Даган, по-арабському "Даджун", себто той, хто дарує небесний дощ, Дощівник. Але Баратцова думка в науці не прийнялася.

У сучасній богомільській дуалістичній науці південних слов'ян згадується Дабог.

А взагалі Дажьбог — це бог достатку.

Хорс

Друга назва для бога сонця була "Хорс". Чим він різнився від Дажьбога, нема змоги встановити. Багато вчених — Бодянський, Крек, Ягич, Фамінцин і інші — твердять, що Хорс і Дажьбог — це одна особа, один бог сонця. Але проти свідчать самі пам'ятки, що все подають цих богів, не змішуючи, як дві особи. Єдиної форми назви для бога Хорса пам'ятки не знають і пишуть по-різному: Харс, Хурс, Хурьс, Хорс, Хьрс, Хрьс, Хрос. У "Слові о полку Ігоревім" 1187 р. вживається назва "Хорс" як бог сонця, притому він зветься Великим: князь Ігор, утікавши, "Великому Хорсові волкомь путь прерискаше". У слов'янських перекладах грецьке ім'я Аполлон часом перекладене як "Хорс". Божество це було добре відоме й західним слов'янам.

Дуже багато давніх пам'яток згадують про Хорса. Літопис під 980 р. називає його серед Володимирових богів. "Слово

св. Григорія Богослова" подає: "І нині по українам (на границях) моляться ему, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші". Цікаве твердження "Бесіди трьох Святителів": "Два ангела громная есть: елленський старец Перун і Хорс жидовин". Але не пояснено, чому Хорс зветься жидовином, — може, пов'язаний з пеловцями.

Деякі дослідники слово "Хорс" виводять із тюркської мови, чому Е. Аничков вважає Хорса божком тюрків — нібито Володимир підпорядкував його своєму Перуну і з політичних мотивів, але така теорія малоймовірна.

Дослідники виставили багато різних гіпотез для з'ясування етимологічного походження слова "Хорс", але загальноприйнятого пояснення ще нема. Корш виводить це слово з середньоперського "хуршед". В. Смирнов¹¹ ("Византийский временник", 1923, т. 23, с. 71—72) виводить "Хорс" з назви м. Керчі, по-турецькому Карші. Але цікаво, що в сербів "Хорс" уживається як ім'я власне, проте походження його в них невідоме.

Велес, чи Волос

Одним з найдавніших богів був і бог Велес, "скотій бог"; себто бог достатку, як пояснює його наш Початковий літопис. Спочатку він, як і інші божки, був сонячним богом, але пізніше набув іншого значення. Слово "скот" в давнину означало взагалі багатство, гроші при міновій торгівлі, тому Велес — це бог багатства і всякого достатку, торгівлі, опікун купців, нібито латинський Меркурій. Він, за твердженням міфологів, був не тільки охоронцем череди на землі, але й пастухом небесних стад, себто хмар, і цим пов'язувався з Перуном.

Важливість цього божества бачимо з того, що князь і дружина клянуться Перуном і Велесом по договорах з греками, починаючи з 907 р., і він часто пояснюється як "скотій бог". У літопису панує форма Волос, але в інших пам'ятках знаходимо й Велес. В "Слові о полку Ігоревім" XII ст. поет і співець Боян зветься Велесовим онуком: "Віщий Бояне, Велесів внуче", а це показує, що Велес був богом поезії й музики, взагалі богом культури й мистецтва.

В Початковому літопису під 980 р. перелічуються боги, яким Володимир поставив бовванів у Києві, і в цьому списку Велеса немає; але знаємо, що його ідол стояв у Києві на Подолі, а ще на початку XI ст. також у місті Ростові. У Житті Авраама, чудотворця Ростовського, читаємо, що при ньому "чюдський конець (пригород) поклоняється ідолу каменному Велесу". Але в "Житті князя Володимира"

подається, що "Волоса, его же іменовану яко скотіа бога, повелі в Почайну ріку воврещи", себто Волос був при Володимирі.

Пізніше Велес був широко знаний і залишився в топографічних східнослов'янських назвах. В місті Новгороді на півночі також стояв ідол Волоса, і ця вулиця довгі віки звалася Волосовою. Були тут і монастир Волотов, і церква Богоматері на Волотові, побудовані на місці, де був ідол Волосів. Є й місцевості, що зветься Волосово, наприклад біля м. Володимира, біля Петербурга та в інших місцях. У Болгарії так само є місто Велес, а в Боснії — гора Велесова. Ім'я Велеса взагалі не рідке в південних та західних слов'ян. В Новгородському літопису під 1230 р. згадується Волос Блуткинич.

Е. Аничков стверджує, нібито Велес був славною людиною, а потім попав у боги, а ставши богом, він почитався головню в купців як бог торгівлі всієї Русі.

Саме слово "велес" ("волос") дослідники багато вивчали, але усталеного ще нічого нема. Звичайно ототожнюють дві форми: "велес" і "волос", але підстав для ототожнення нема, бо форми ці зовсім різні. "Волос" веде до форми "влас", а "велес" — до "влес", але такої форми пам'ятки зовсім не знають. Мансика¹² стверджує, що "волос" — це північна форма, а "велес" — південна, хоч це пам'ятки не завжди оправдують.

Слово "велес" знане й серед слов'янсько-литовських народів. У чехів "vels" — нечиста сила, слово знане з XIV ст. Латинське "vels" — біс, литовське "velis" — небіжчик "vele" — душі померлих, чому припускають, що Велес був перше духом предків, що дбав про хатню худобу, а звідси б і став він "скотім богом".

Г. Баратц доводив, нібито Велес — семітський Баал, Бел, володар світу, сонячний бог, що дає людям світло. З Ваалом ототожнює Волоса й Мансика.

Є теорія й походження назви Волос від східнослов'янського слова "воль", пізніше — "віл", бо віл — бик часто обожнювався.

В Україні серед обжинкових звичаїв є й так звана Волосова (чи Іллева) борода: остання купка збіжжя зав'язується на бороду, і при співах відповідних пісень через неї пролазять парубки.

За християнських часів Велеса заступив св. Власій, що святкується 11 лютого. Заступив не тільки через фонетичну співзвучність, але й через нахили свого життя, бо з його життєпису знаємо, що св. Власій був добрим пастухом,

чому й замінив попереднього пастуха Велеса і став покровителем черед (стад). У Новгороді на місці, де стояв ідол бога Велеса, пізніше була побудована церква св. Власія, покровителя скота.

Деякі вчені готові навіть викреслити бога Велеса з нашої міфології, бо нібито він постав із св. Власія — очевидно, це перебільшення. У Греції св. Власій вважається оборонцем скота з давнього часу, і як оборонець скота він шанується і в Європі: в Німеччині, в Англії, у Франції, а також у Болгарії, Сербії, Чехії й інших краях. Св. Власія звичайно малюють на образах з кінями та з худобою, а під час хвороби скота йому моляться. В Новгородському літопису під 1187 р. Волос уже виступає як Власій, на що звернув увагу ще М. Костомаров.

Стрибог

Стрибог був богом вітру. Його ім'я часто зустрічається у давніх пам'ятках, але, як і імена інших богів, маловиразне. У "Слові о полку Ігоревім" читаємо: "Се вітри, Стрибожі внуці, віють с моря стрілами", тут онуки — діти. В 980 р. князь Володимир поставив у Києві боввана Стрибогового для поклоніння, як свідчить про це Початковий літопис. Княгиня Ярославна в "Слові" звертається до Вітра як до Бога: "О Вітре-Вітрило, чому, Господине, насильно (силою) вієши?"

Назву Стрибог виводять по-різному: Огоновський — з Стриб-бог, від "стрибати", В. Ягич — від дієслова "стерти"; так само роблять Сребрянський та Зеленин — це Сьтьрибог, бог-нищитель, бог війни.

Перша частина назви "Стрибог" мусить мати приказовий спосіб, як у Дажьбога і інших подібно складених іменах (Тягнибіда, Перебийніс та ін.). Цю назву Стрибога як бога-нищителя рівняють з грецьким Аполлоном того ж значення. Виводять і від чеського "setriti" (шетржити) — берегти, па- дати, милувати.

Деякі вчені виводять назву "Стрибог" зі Сходу. Так, академік Ф. Корш та інші з іранського "Стрибога" — вислокий бог (Всевишній). Г. Баратц бачить у Стрибозі Істар-бога, Істар-бога, Астара. Е. Аничков зовсім відкидає божественне значення Стрибога, бо це нібито не бог, а назва якогось племені.

Як бачимо, остаточно походження слова "Стрибог" не встановлено, тож не встановлено правдивої істоти цього бога.

Симарегл

Це загадковий божок, про якого мало що знаємо. Але, видно, це був один з важливих богів, коли князь Володимир у 980 р., як розповідає про це Початковий літопис, поставив йому боввана в Києві для вселюдних жертвоприношень. Літопис зве його Симорьгл, а інші пам'ятки роблять з нього двох богів: Сима і Регла — назва якогось іншомовного походження.

Мокоша

Богиня серед головних богів, якій Володимир поставив у Києві ідола для прилюдних жертвоприношень, так само не znana нам ближче. У цій богині дослідники-міфологи вбачали сонцеву сестру, богиню дощу. Літопис подає її як Мокошь, а інші пам'ятки додають ще й форму Макошь, пізніше — Мокоша. В народних піснях П. Куліш записав:

Деся наш бог Посвистач спав
Чи в Макоші гуляв?

“Слово св. Григорія Богослова” також згадує цю богиню серед першорядних богів: “І нині по українам (по окраїнах) моляться ему, проклятому богу Перуну, Хорсу, Мокоші”.

Сама форма “Мокоша” ще не визначає жінку, богиню, порівняймо Кузьма, Хома, Ярема, Святоша й т. ін. — чоловічих імен на -а в давнину було багато. Так само й форма “Мокошь” не конче жіночого роду, порівняймо — кош, грош.

Е. Аничков вважає Мокошу фінською богинею, що, по підбитті, мусила підлягти київському Перуну й увійти в число Володимирових богів. Мала вона й гадальний характер.

Саме слово неясного походження — його зближають з мордовським “Мокша”, черемиським “Мокш”. Ягін уважав “Мокошь” за слово слов'янське, в якому -ошь закінчення, як, наприклад, у слові “пустошь”.

Уважалася Мокоша в Україні ще й покровителькою пологів та породіль.

Б. Рибаків вважає, що Мокоша була богинею і пряжі. Це богиня-пряля. Коли вона ставилася до когось добре, то й пряла тому або за того. У християнстві Мокошу замінила Параскева-П'ятниця.

Лада й Ладо

Зате ясніша друга богиня нашого Олімпу, Лада, що відома і в чоловічій формі — Лад, або Ладо. Це були боги вірного шлюбу, боги любові й веселощів, боги щастя та весни. Слово “лада” означає: вірна дружина, любка, полюбовниця, а “лад”, чи “ладо”, — вірний чоловік (порівняймо “Слово о полку Ігоревім”), полюбовник. Ці слова дуже часті в топографічних назвах усіх слов'янських народів.

Пам'ятки добре пояснюють нам значення цієї богині. Так, у чеській пам'ятці 1202 р. Венера пояснена словом “Лада”. Польський історик Стрийковський свідчить, що Ладо був бог, якому приносили в жертву білого півня; його святкували цілий місяць, з 25 травня по 25 червня, цебто Ладо абігався з Купайлом. Густинський літопис XVII ст. оповідає, за Стрийковським, про цього бога: “Ладо — бог женитви, веселія, утішення і всякого благополучія. Сему жертви приношаху хочащія женитися, даби его помістю брак добрий і любовний бил” (ПСРЛ 11. 257). Так само архимандрит Інокентій Гізель у своєму творі “Синопис” 1674 р. свідчить, що Ладі “приносять жертви готовящійся к браку, помістю его мняше себе добро, веселіє і любезне житіє стяжати, Ладу поюше: Ладо, Ладо. І того ідола ветхую прелесть діавольскую на брачних веселіях, руками плещуше і о стол біюше, воспівають”.

Але деякі дослідники доводять, що бога Ладо зовсім не було.

В наших весільних піснях згадується “ладо”, але як молодий чи молода. Слово “ладо” позосталося й приспівом у веснянках:

Ой дід-ладо виорем.

Взагалі ж божество це неясне.

Т. Шевченко пише: “Перед богами Лель і Ладо огонь розвела, драгим елеєм полила і сипала в огнище ладан”. Тут Ладо — богиня весни та кохання, а Лель — її син.

Лель, Полеель

Лель — дохристиянський бог любові взагалі і бог шлюбу. Але істота цього божка зовсім не вияснена, не відоме й походження слова. Зустрічається звичайно в піснях як приспів. Преображенський¹³ вважає його, як і інші, звуконаслідувальним словом, з якого зробили божка.

Полель — те саме, що й лель. Це одне й те саме, але дослідники часто їх відокремлюють.

Обидва слова згадуються і в польському фольклорі.

Ярило

З дуже давнього часу відомий і Ярило, бог любові й пристрасті, сили та хоробрості. Божка цього звичайно вважають богом літнього розквіту творчих сил природи, весінньої плодючості. Взагалі Ярило був богом весни, а також богом дітородіння, тому зображався з великим статевим органом.

Корінь назви “Ярило” — яр, ярий — означає сильний, особливо в любовній пристрасті, завзятий, весінній, гнівний. У давніх пам’ятках про Ярила немає згадки, але його традиція дуже сильна. Свято його було або на запуси перед Петрівкою, або зараз по Петрі. Бог цей більше знаний в середній та східній Росії, а також у Білорусі, в Україні він майже зник. Але свято похорону Ярила, звичайно 30 червня, це знане і в Україні.

Купайло

Широко знаний був і божок Купайло, що в літі мав гучне свято. Це був бог плодючості, земних плодів, радості, згоди та любові, чому він в’яжеться з Ярилом (порівняймо латинську Цереру). Густинський літопис XVII ст. подає, що Купайло — це бог достатку та врожаю, а Інокентій Пізель у “Синописі” 1674 р. стверджує, що це бог земних плодів, якому приносять жертви на початку жнив.

З введенням християнства Купайло поєднався зі святом Іоанна Хрестителя¹⁴ 24 червня, і став Іваном Купайлом.

Див, Діва

Давні пам’ятки згадують про бога Див, але не подають його значення. В одному рукопису читаємо: “Ов Дию жьреть, а други Дивии. Требу кладуть Диви, Перуну, Хорсу”. Саме слово “див” — диво, дивний — одного походження з санскритським і перським “Deva” — божество, латинське “Deus” — бог, грецьке “Zeus” — Зевс. Дослідники сприймають бога Див за дракона, змія, велета, чудовище (порівняймо з нашим “диво”). Крик Дива означає громовий удар і бурю і вважається злою ознакою, як це бачимо в “Слові о полку Ігоревім” 1187 р. “Дивь кличеть верху

древа”, “Уже вержеся Дивь на землю”. Збірник приказок Номиса подає: “Щоб на тебе Див прийшов” як заклинання.

У всіх дивах, чудовиськах величезна надприродна сила. Вони творять дива, дивне, чудо, і саме слово це означає велета, великана.

У “Слові о полку Ігоревім” згадується й богиня Діва: “Встала Обида в силах Дажьбожа внука, вступи Дівою на землю Трояню”, але подання це таке неясне, що дослідники часто цю Діву приймають за Дива.

Деякі дослідники в Дивові убачають тільки лиховісну птаку пугача. Сумцов¹⁵ твердить, що Див перейшов у нас на лісовика. В. Ягич не вважав Дія й Діву за божків. За Аничковим, Див — це лісовик.

Тур

Деякі пам’ятки згадують бога Тура, але що це був за бог, за своїм звичаєм не подають. Архімандрит Інокентій Пізель у своєму “Синописі” 1674 р. пише про цього божка: “На своїх законопротивних зборищах і нікого Тура, сатану і прочія богомерзкія скареди премишляюще, вспоминають”. У Львівському номоканові¹⁶ XVII ст. в числі поганських ігрищ згадуються й Тури. Дійсно, дослідники подають, що в Галичині на Подністров’ї було свято Тури, чи Туриці на честь бога Тура, коли водили по селу бичка й пристівували: “Ой, Туре, Туре-небоже, ой обернися та й подивися”.

Деякі дослідники зв’язують Тура з сонячними богами. Від слова “Тур” позосталося багато топографічних назв, наприклад: Турія, Турійськ, Турковичи, Турів і т. ін. Тур з давнього часу вживається як епітет хоробрості, напр. у Іпатіївському літопису: “Храбр бо бі Роман, яко тур” (ПСРЛ II.155). У “Слові о полку Ігоревім” князь Всеволод зветься Яр-тур, або Буй-тур, або й просто Тур: “Камо Тур поскачяпє”. Звичайно, тут “тур” може бути й від відомої звірини; але важимо, що в сербів бог Тур визначав ратного бога.

Самі тури, чорні лісові бики, були широкоznані в Україні аж по XVI ст. Взагалі тур добре знаний в народних приказках.

Рід і Рожаниця

Давні пам’ятки не раз згадують ще й про Рід та Рожаницю як про богів, але не підкреслюючи їх значення. В Питаннях Кирика з XII ст. читаємо: “Аже се Роду

і Рожаниці крають хліби, і сири, і мед". Отже, як бачимо, цим богам приношено жертви. Дослідник О. Афанасьєв¹⁷ доводить, що Рід — це бог долі, доля, талан, суд-присуд; порівняймо приказку: "Так йому й на роду (з давнього роду) написано". А Рожаниці — це богині людської долі, як грецькі Мойри, чи латинські Парки, це феї, що появляються при народженні дітей.

Устав св. Сави в "Сповідальних питаннях" ставить Рід і Рожаницю в число головних богів: "Ли (чи) молилася еси Вилам, ли Роду і Рожаницям, і Перуну, і Хурьсу".

У нас Рожаниці святкувалися на другу Пречисту, на Народження Богородиці 8 вересня. "Слово св. Григорія" розповідає, що "по святім Крещенні череву работні попове уставиша трепар прикладати Рожества Богородиці к Рожанічній трапезі, отклади діючи". Отже, мішали Різдво Богородиці з Рожаницями. Справляли це свято так, що справляли трапезу з "крупичного хліба, сири й добровонного вина", пили, й їли, і співали тропаря Різдва Богородиці. Про цю трапезу згадує й "Слово Христоклюбця" XI ст.

Як свідчить "Слово Данила Заточника", Родом лякали дітей: "Діти бігають Рода". Дехто з учених приймає Рода за лісовика.

Троян

Стародавні пам'ятки часто згадують про бога Трояна, але що це був за бог, не пояснюють, як не пояснюють значення й інших богів. В "Ходінні Богородиці по муках" XII ст. говориться, що грішники поробили собі ідолів "Трояна, Хорса, Велеса, Перуна", отже Троян висовується навіть на перше місце. В рукопису XVI ст. "Слово і откровеніє св. Апостола" читаємо, що люди сприймають "боги много: Перуна, і Хорса, Дия і Трояна".

Такі дослідники, як О. Афанасьєв, А. Фамінцин та ін., вважали Трояна за бога, але новіші вважають його за відгук у слов'ян обожнюваного славного римського імператора Траяна (101—107 рр. по Р. Хр.). В "Слові о полку Ігоревім" XII ст. цей божок згадується аж чотири рази, але як прикметник: "Земля Трояня" — це Русь, "віці Трояні", "рискаху в тропу Трояню", "на седьмом віці Трояні" — усе вирази, з яких докладно про Трояна нічого дізнатися не можна.

Бог Троян дуже добре відомий і в сербів, і в них одне оповідання говорить, що він мав три голови, воскові крила й козлині вуха.

Доля

Стародавні пам'ятки не знають окремого бога Долю, але пізніший світогляд свідчить виразно, що такий був. За народним повір'ям, кожен має свою Долю, призначену йому Богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в небі по народженні людини, а з її смертю зірка спадає з неба додолу. У нас Доля поділилася пізніше на добру й злу — це Доля й Недоля.

Грецький письменник другої половини VI ст. Прокопій у творі "Про готську війну" III. 14 розповідає, ніби слов'яни й анти "не мають поняття про незмінний порядок речей (фатум, долю) і зовсім не визнають, щоб він мав якусь владу над людьми. Як хтось має перед собою видимою смертю чи в недузі, чи на війні, то складає обітницю за своє життя, що як не згине, то принесе жертву Богу. І як станеться, приносить у жертву обіцяне та й думає, що цією жертвою купив собі життя".

Очевидно, це Прокопіїве твердження перебільшене: слов'яни визнавали свою неминучу Долю, хоч все-таки намагалися її умилостивити. В "Науці кн. Володимира Мономаха дітям"¹⁸ чуємо сильні впливи власне Долі, хоч і з християнським забарвленням: "Так як не загинув ні на війні, ні від звіря, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не заступлять від неї".

А в "Слові о полку Ігоревім" Доля представлена як Суд Божий:

Ні хитру, ні горазду,
Ні птицю горазду,
Суда Божия не минути!

Тільки тут не ясно, з якої саме точки зору автор "Слова" подає це: чи з стародавньої, чи вже з християнської. Але що це подається як прислів'я, для складення й сприйняття якого потрібний довгий час, треба думати, що це дохристиянське прислів'я.

Серед українського народу віра в Долю здавна надзвичайно сильна. Кожному Доля визначає, що має бути ще від коліски; і що має статися, те неодмінно станеться. Хоч би ти замурувався, а Доля тебе таки знайде й зробить своє... Від Долі не втечеш. Але ніхто не знає, яка його Доля спіткає. Яким кого створено, таким він і помре. Кому яка суджена дівчина чи дівці хлопець, того не оминеш. Судженого

конем не об'їдеш, хіба смерть розлучить. З такого світогляду постало й славнозвісне українське: "Якось-то буде!" У нас часто говорять: "Його спіткала зла Доля".

На щасливого кажуть, що він у сорочці (в Галичині: в чепці) народився. В повісті Іллі Киріяка (1888—1955 рр.) "Сини Землі" (1945, т. III, с. 110) про це читаємо: "Хто в чепці вродиться, той щастя в пазусі носить". Щасливий і той, хто розв'яже ремінчика зі свого пупа. "Як дитина вродиться, то їй баба-повитуха пупа відтинає й зав'язує його в сім гудзів і дає мамі, щоб заховала. А коли дитина доросте до семи літ, тоді мама дає їй того ремінчика, щоб руками позад себе розв'язала. Як розв'яже, то їй розум розв'яжеться, до голови впуситься". Хто Долі-щастя не має, тому завжди не ведеться.

Український народ має багато приповідок про Долю. Крім вищеподаних наведу ще: Що має бути, того не минути. Що Бог дасть, те і в вікно подасть. Долі й конем не об'їдеш. Перед Долею не втечеш. І багато інших.

Як указують дослідники, поняття про неминучу Долю прийшло до нас дуже рано, ще за чорноморсько-дунайської доби¹⁹ прийшло від римлян. Як показав дослід професора Сонні, наша Доля — це римська Фортуна, що була сильно зв'язана з релігією²⁰. Доля буває добра й зла, діяльна чи лінива. Власне таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де тільки були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців. Неминучість Долі — це світова віра.

На свято Катерини, 24 листопада, справляється обряд кликання своєї Долі: дівчата вилазять на ворота й кличуть Долю. Про неї існує багато різних легендарних оповідань, особливо таких, де краса не завжди йде з хорошою Долею. Є деякі казки, в яких герої збуваються своєї злої Долі й перетворюють її на добру.

Переплут

"Слово св. Григорія, како погани кланялися ідолом" XI ст. твердить, що "словенський язик" приносить жертові Переплуту, "і верьтается, п'ють ему в розіх". Так само й давнє "Слово св. отця нашого Іоанна Златоустого" подас, що люди "вірують в Стрибога, Дажьбога і Переплута".

Звичайно, це вставка до "Слова".

Але ближчих відомостей, що це був за божок, не маємо. Саме етимологія слова свідчить, що, може, це було зле божество, що змушувало людину плутатися, блудити, близьке до блуду. Взагалі ж це якийсь сумнівний божок.

Марена

Є ще одна стародавня богиня — Марена, богиня весни, добре знана у слов'ян, а особливо в українців. Її завжди пов'язують з Купайлом, або й звать жінкою його. Часом Марену в'яжуть з Мокошею.

Пам'ять Марени святкують двічі на рік: 1 березня і вночі з 23 на 24 червня (за старим стилем), звичайно святкується разом із святом Купайла.

Свято Марени постало дуже давно — ще за чорноморсько-дунайської доби, за родового ладу. Стародавні пам'ятки, часто згадуючи Купайла, ніколи не згадують Марени. В Україні вона міцно защепилася, а натомість переродилася на підступну жінку-чарівницю, а то й смерть.

Свято Марени святкується над водою, звідси пішла, певне, й її назва "Марена", від лат. "marinus" — морський. Часто зустрічаються й інші фонетичні форми: Морена, Морина, Моряна.

СТАРОДАВНІ НАРОДНІ СВЯТА

Річний ритуальний календар

З дохристиянського часу ми мали свої свята, цебто дні, а правильніше — пори року, призначені на вшанування чи на пам'ять того чи іншого свого бога. В глибоку давнину був у нас релігійний календар, досить великий і широко розроблений. Його особливістю був міцний зв'язок з природою та з хліборобством цілого року. Складався цей календар головню в полях, які з глибокої давнини були вже хліборобами. Наші стародавні свята — це наші хліборобські обряди, яких у нас завжди було дуже багато, і ось вони й склали наш річний календар свят.

Точно усталеного дня якогось свята в давнину ще не було, бо це були свята хліборобські: обряди справлялися в залежності від погоди й часу хліборобських зайнять, у залежності від сонцеобороту та сонячної сили, і тільки християнство пізніше поприв'язувало їх до певних днів. Звичайно свято тривало кілька днів, а то й тиждень і більше, що подишилося й до нашого часу. Усі свята були пов'язані з однією спільною ідеєю: вшанування сонця й сонячних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, а це є те, що становить основу хліборобства.

Наш стародавній святковий обряд був дуже широкий і багатий, від чого й до сьогодні позостався чимало залишків, особливо обрядових пісень: веснянки, гаїлки, купальські, колядки, щедрівки й ін. До кожного свята заздалегідь готувалися, наприклад, докладно чистилися й прибиралися домівки, щоб взагалі вивести з хати всяку нечисть, що скрізь робиться й тепер. Перед Великоднем уже в Чистий четвер у хаті мусить бути чисто.

В обрядовому українському календарі приховано дуже багато глибокої старовини. Наші обрядові пісні взагалі йдуть з дуже давнього часу, ще з доби українського розселення, а деякі вірування, що простежуються в них, сягають доби чорноморсько-дунайської. Ось чому в наших святкових обрядах немало спільного з обрядами балканських слов'ян.

Обрядові пісні часто є за формою й змістом закліттям, щоб сталося конче те, про що співається: щоб збіжжя й плоди родили. Завдання таких обрядових пісень — голосом, танками, ритуальними діями допомогти зросту плодів.

Веснянки взагалі переповнені вегетаційними (рослинними) магічними діями.

Річний ритуальний календар ідеологічно ще мало опрацьований, мало вивчений, але зв'язаний головно з культом сонця, а через нього це календар хліборобський. Вироблявся він з найдавнішого часу, все поповнюючись та поширюючись. Пережив він багато різних впливів, і зі Сходу, і з Заходу; і ще за чорноморсько-дунайської доби, коли ми на Дунаї стикалися з римськими впливами, ми немало з них перейняли, наприклад, русалії, Коляда, непохитність Доли й т. ін.

Переслідування народного календаря і церквою і владою як останків поганства йшло безперервно, але вивести всього не можна було жодною силою — старовина позоставалася в православних народів більше, в католицьких менше, хоч західна церква в цьому відношенні не була лагідніша за східну. І ця старовина поєдналася з новим і створила міцне двовірство.

Виступи проти стародавніх обрядів у нас не спинялися й за нового часу, пригадаймо виступи полеміста Івана Вишенського в XVII ст.²¹ проти всіх народних свят: Коляди, щедривок, Купала, волочільного, Провід, гойдалок на Петра, Юрія й т. ін. Виступав проти двовірства й архимандрит Іоаникій Галятівський. "Супліка на попа" ще в XVIII ст. скаржить, що той

...Не велів Коляди колядувати,
На вулицю ходити й на Купайла через огонь скакати,
Об клечинні заказав вінців робити
І тих вночі на воду до річки носити.

Згадаю ще, що року 1719 вийшов був наказ проти вечерниць — з наказу гетьмана Івана Скоропадського видала його Київська консисторія. Ось тому від стародавнього дохристиянського культового календаря позостався не так уже багато, і сам він обернений часто тільки на етнографію. Магічне значення культів та обрядів поволі гинуло і переходило в забаву головно для молоді та дітей, як то сталося з Купайлом.

Але в істоті речі церква таки не змогла остаточно прибити стародавніх вірувань на свята — вони позоставилися, хоч і змінені й затемнені, і кольорово пов'язалися з християнством у різноперий букет. Чимало з християнських святих увійшли до народного стародавнього календаря, але набули собі нового зафарбування й нових сил, згідно з народними потребами. І навпаки, стародавні свята й святи міцно поєдналися з новими, передавши їм усі свої ознаки та силу. Усе це створило т. зв. двовірство.

Дохристиянська віра в головному була хліборобська, і власне хліборобство було тією основою, біля якої вертілися всі стародавні вірування, воно їх об'єднувало в одну систему. Коли прийшли нові християнські свята і почали вживатися в суспільному житті, народ і на них попереносив свої попередні хліборобські вірування, обряди й повір'я. Святий Петро-Павло з бігом часу стає сторожем поля та врожаю. В одній пісні співається:

Святий Юрій землю одмикає,
Святий Петро жито зажинає,
Святий Ілля у копи складає.

І зо всіма святами, зо всіма святими народ пов'язав свої хліборобські приказки. Ось деякі з них: "Хто не посіяв до Богослова (8. IV), той не варт і доброго слова". "На Юрка (23. IV) сховається в житі курка". "На Прокопа (8. VII) жита копа". "Як прийде Ілля (20. VII), то наробить у полі гнильця". "На Іллі новий хліб на столі". "На Бориса-Гліба (24. VII) берися до хліба". "Хто лежить до Покрови (1. X), той продасть усі корови". "Дочекався Луки (31. X): ані хліба, ні муки". "На Петра-Вериги (16. XII) половина снігу й криги" і т. ін.

Християнство принесло нам новий календар з установленим поділом на місяці й дні. Новий рік у давнину розпочинався з 1 березня, коли пробуджувалася вся природа по зимовій перерві; цей рік був прийнятий і церквою, бо, за переказом, творення світу відбулося власне з 1 березня. Але пізніше церква пішла за грецьким Новим роком

з 1 вересня, а з 1492 р. громадський Новий рік остаточно прив'язався до стародавнього природного часу, до 1 березня.

І тільки в 1721 р. цар Петро I встановив Новий світський рік на 1 січня, що було тоді в більшості держав на Заході. Але Новий рік церковний позостався на 1 вересня й дотепер. Різний час Нового року видно, скажемо, на папих колядках, в яких нерідко описується не зима, а початок весни; колядують і літом під час моровиці, щоб нагнати її.

Дохристиянські назви місяців походили від стану природи, і такими позоставалися в нас аж до сьогодні, — християнство їх не змінило. Сучасні природні назви місяців подані вже в "Церковному соборнику" в додатку до Київського, т. зв. Остромирового евангелія 1056 р. та до Галицького евангелія 1144 р., а також по Острозьких виданнях кінця XVI ст.²²

Ось стародавні природні слов'янські назви місяців: 1. Январ: просинець, 2. февраль: січень, сніжен, 3. март: сухий, березол, 4. апріль: брезозол, березозол, 5. май: травень, 6. іюнь: ізок (ковик), 7. іюль: червень, 8. август: зарев (дозрілий), 9. сентябр: рюєн, 10. октябр: листопад, 11. ноябр: груден, 12. декабр: студен. Сучасні назви місяців почасти пішли й за польськими.

З глибокої давнини тиждень (цебто "той же день", міра часу, коли повторюється той же день) був семиденний, причому деякі дні були відмічені стародавніми віруваннями. Понеділок — це тяжкий день, тому починати робити в цей день щось поважне чи взагалі робити не можна, бо не поведеться. В понеділок не тільки не робили, але пізніше й постили. В п'ятницю взагалі святкували, як і в неділю.

Церковний календар оснований на пам'яті святих, що припадають на той чи інший день. У старовину по всій християнській Європі, у тому числі і в Україні, по різних актах, де треба було зазначати дати, часто писався святий, а не день-число — його святкування. В народі це зосталося й до сьогодні. Наприклад, на Маковея, на день перед Введенням, другого дня по Спасі і т. ін.

Описуючи далі наші дохристиянські свята, я буду спинятися тільки на головнішому. Підкреслю тут, що всі свята в Україні святкуються не однаково, але все-таки скрізь позоставалося в них дуже багато старовини, особливо в місцевостях гірських, наприклад, на Гуцульщині.

Усі календарні дати подано за старим стилем.

Коляда

Святковий календар у всіх народів, у тому числі і в нас, розпочинався зимовим поворотом сонця на літо, коли день починає прибувати. Це було свято народження сонця, що святкувалося наприкінці грудня й на початку січня, зустріч нового сонячного року. Це т. зв. Коляда, найважливіше, центральне зимове свято, все пересякнене хліборобськими ознаками.

З цим святом ми вперше познайомились ще за глибокої давнини від римлян. За чорноморсько-дунайської доби, коли ми жили при Дунаї, десь ще перед IX ст., ми й перейняли це римське свято при допомозі слов'ян, що стали пізніше балканськими. У римлян були веселі зимові свята, т. зв. Сатурналії, що справлялися цілий тиждень, від 17 по 23 грудня. Цього свята готувалося жертвне поросся, робилася врочиста святкова трапеза, скрізь були ігри та забави, давалися взаємно дарунки. Врочисто святкувалися бог Сатурн та жінка його Опс як покровителі врожаю на полі і городі та багатства взагалі.

Перед Сатурналіями в римлян були т. зв. Брумалії, свято бруми, зими, свято вина. Тягнулися вони 24 дні, з 24 листопада по 17 грудня, по кількості літер грецько-латинського алфавиту. І з цими Брумаліями ми так само добре були знайомі ще за чорноморсько-дунайської доби.

Оці римські Брумалії та Сатурналії сильно вплинули й на наш святковий календар. У нас так само перед Колядою, починаючи від Введення, йде ряд малих, але виразних свят: Катерини, Андрія, Варвари.

Римські Сатурналії святкувалися довго й пишню, і поширилися по всій Європі, а з тим осіли і в нас. Саме слово "коляда" безумовно латинське, від слова "calendae" — так звався перший день кожного місяця, а особливо місяця января, коли він гучно святкувався. Це ж слово зайшло й до інших народів (порівняймо новогрецьке "колянта", болгарське "коленде", чи "коледа", й т. ін.). Наша Коляда святкується два тижні, від 25 грудня по 6 січня ст. стилю.

Напередодні Різдва, що заступило Коляду, всяка робота спиняється, і тільки готується Свята вечеря. Скрізь мусить бути повний порядок — йде Святвечір і Різдво, коли господар прає в свосму домі виразну роль стародавнього жерця. Він тепер накликає свосму домові й своїй родині щастя й урожаю на новий хліборобський рік.

День напередодні Різдва проводиться в спокої й мирі. Пополудні добувається новий вогонь, і ним розпалюються

в печі 12 полін, що готувалися 12 днів, і на них починають готувати 12 ритуальних страв; коли ж не 12, то хоч 9. Уся родина і вся худоба на Святвечір мусить буди вдома, а хто не буде, той засуджений блукати цілий рік. За Вечерею, що зветься Святою, чи Багатою, Кутею, сідає вчисто вся родина зо слугами, а також запрошуються ті, хто не готовить своєї Вечері.

Різдвяна кутя й узвар мають ритуальний характер, і надзвичайно давні. Ф. Вовк²³ твердить (Студії 183), що "одварені в воді зерна пшениці або ячменю з медом та зварені в воді сушені овочі нагадують ще неолітичну добу". А від вечір до хати вноситься й кладеться на покуті дід чи дідух ритуального значення, вноситься сіно, а під стіл кладеться обжинковий чи звичайний сніп. На покуті ставляться кутя, узвар і буханець хліба.

Христос родився на сіні — і цим ушанував його, тому воно на Різдво так шанується всіма. У ніч під Різдво воно стелиться на покуті, а в нього ставиться кутя й узвар.

Про Святу вечерю існує багато різних повір'їв. На Святій вечері не вільно ані розмовляти, ані вставати води напиться — а інакше будеш усі жнива хотіти пити. Як чхнеш за Вечерею, то на щастя.

На чотирьох вуглах столу на Святвечір господиня кладе часник під скатерку — щоб злу силу відганяти.

Діти залазять під стіл і квоччуть по-курачому, — щоб кури добре неслися.

Перед Святою вечерею закликають до столу нищівні стихійні сили — звірів, бурі, метелицю, мороз й т. ін. Хтось із молодших, а то й сам господар, кричить у двері чи в вікно: "Морозе, морозе, — ходи до нас куті їсти! Коли не йдеш, то не йди й на жито, пшеницю й усяку пашницю".

У святкуванні Святвечора чи куті під Різдво в теперішній час змішалось дохристиянське з християнським. Звичайно в цей день постять, а за стіл сідають тільки тоді, коли з'явиться на небі Різдвяна зірка. Хто в родині перший побачить Різдвяну зірку, той буде щасливіший. Перед вечерею господар дому обкаджує з молитвою весь дім, усю обійстя й худобу ладаном. За цю Святу вечерю конче ставлять порожні миски й кладуть до них ложки для своїх померлих або й для відсутніх живих.

Сідаючи за вечерю, господар, набравши куті в ложку, вітає всю свою родину, бажаючи всім щастя й здоров'я, щоб народжене дитячко благословляло нас і худобу цілий рік і відвертало зле від дому, і — на знак великого майбутнього

врожаю тричі кидає кутю аж під стелю — це й на розплід худоби та бджіл.

У давнину на Коляду був звичай, щоб господар ховався під час вечері за сніп чи за хліб. Звичай цей відомий у слов'ян Аркони²⁴, і його описав Саксон Граматик XII ст.²⁵: "Жрець під час вселюдної служби ставив снопа між собою й народом і питався в руян, чи бачать вони його. Коли вони відповідали, що не бачать, то він їм бажав, щоб наступного року його за пирогами зовсім не видно було". Те саме залишилось й досі в деяких місцях України. Господар ніби ховається за снопа чи за пироги й питає сім'ю: "Чи бачите мене, діти?" Ті відповідають: "Не бачимо!" На це господар: "Дай Боже, щоб і другого року не бачили!" Або: "Щоб і другого року не видно було світу за стійками, за копами, за возами та за снопами!" Такий самий обряд відомий і в сербів Герцеговини.

На Святвечір господар не забуває за свою худобу і дає їй дещо з ритуальних страв, а то благословляє її хлібом та обкурює ладаном.

По Вечері виряджають дітей рознести трохи куті й інші дарунки до своїх родичів та близьких, — за душі померлих предків. Увечері приходять колядники й колядують надворі під вікнами, а в хаті віншують, цебто промовляють святкові побажання: щастя й здоров'я, "повні кошари й великі отари, телички й овечки, зеленого винця й красного молодця". Опівночі під Різдво (в деяких місцевостях — під Новий рік) воли й корови розмовляють і скаржаться на господаря, якщо він їх зле доглядає. Господь може почути цю скаргу й покарати несумлінного. Господь поблагословив волів і корів й говорити раз на рік за те, що вони гріли в яслах народженого дитинку-Христа.

Цього вечора багато ворожать, а то й закликають. Господиня, варячи кутю, квочче, щоб кури неслися. Господар, стелячи сіно чи солому, ричить коровою, бекає вівцею й ірже конем, щоб велася худоба. Затикають усі дірки в стінах — щоб так роти позатикало ворогам. Від Святої вечері не годиться вставати води напиться, бо так буде і в жнива на полі.

Проти різних стародавніх різдвяних звичаїв виступала і церква, і уряд. Так, у Збірці російських законів²⁶ т. XIV, в. 4, 33—34 уміщено таку заборону: "У Надвечір'я Різдва Христового і протягом свят заводити, за стародавніми ідолапоклонними звичаями, грища, і наряджаючись в кумирську (ідольську) одіж, танцювати по вулицях і співати соромницькі пісні — забороняється".

Починаючи від Святвечора аж до Водохреща колядують, цебто співають ритуальні пісні, так звані колядки. Колядки — це часто величання з вірою, що те, що говориться про господаря та його родину, конче сповниться, і цим колядки наближаються до заклять. Господарю й господині в колядках бажаються щастя й здоров'я, врожай та багатство. Серед колядок є немало дуже стародавніх за змістом. Колядують або окремі особи одинцем, або групи парубків та дівчат, тоді їхній голова зветься "березою" (румунське "бреза" — замаскований, болгарське "брезая" — маска).

Багато колядок і щедрівок — на честь Коляди або з побажаннями врожаю. Уже пізніше, за християнського часу, поставали нові колядки й щедрівки, в яких почали згадуватися особи християнського світу. Творенням цих нових колядок і щедрівок вславилися Київська Могиланська академія в XVII-XVIII ст., та її вихованці, а в Західній Україні ченці Почаївської лаври в XVIII ст. З перебігом часу християнський елемент у колядках зростає усе більше.

Ще не так давно на Різдво звичайно ходили перебрані та замасковані хлопці чи чоловіки й водили козу; це, певне, запозичений від римських Сатурналій звичай, а коза віщувала врожай. Ці перебрані звалися в стародавніх слов'ян скоморохами (порівняймо франц. "scaramouche", готське "scarn" — сміх, "scarnach" — сміхотворець), слово тепер уже майже не знане.

Пізніше християнство заступило перше свято народження сонця святом народження Христа, але обряди старого свята скрізь позostалися мало змінені. Християнська церква на початку святкувала Різдво або 25 грудня (відповідно до 25 березня до Благовіщення, як було на Заході), або 6 січня (на Сході), і тільки пізніше, з IV ст., по всій церкві стали святкувати Різдво одного дня, 25 грудня, а на 6 січня було встановлене саме Богоявлення.

Церква боролася зі старим святом народження сонця, але була не в силі зовсім його вивести. Знаємо, що вже в V ст. папа Лев I Великий (440—461 рр.) скаржиться, що римський народ святкує не Різдво Христа, а схід нового сонця, його народження, Сатурналії.

Так само й наша церква завжди виступала проти Коляди, але не могла вивести старих обрядів. У "Синописі" 1674 р. Інокентія Гізеля, киево-печерського архимандрита, читаємо: "Ніщії пам'яті того біса Коляди й доселі не перестають обновляти, наченше от самого Рождества Христова, по всьх Святія дні собирающеса на богомерзкія ігралища, піснї поють, і в них аще і о Рождестві Христовом помінають,

но зде же беззаконно і Коляду, ветхую прелесть дияволскую, много повторяюще, присовокупляють".

З довгими святками Коляди поєднані були різні інші свята, що вже або забулися, або позostалися в неясних уривках, про які згадують обрядові пісні. Так, у Галичині святкували Туриці, на честь бога Тура, і про це свято є згадка й у Львівському номоканоні XVII ст.

З Колядою зв'язано й свято Корочуна. Що це за свято, наука вияснила мало. Дослідники твердять, що Корочун — це назва Коляди, і таке розуміння заховалося в Україні, у волохів і болгар. В Іпатіївському літопису під 1202 р. згадується угрин Корочун: "Оставил бо бі у него Корочюна". В XII ст. про Корочуна згадує Новгородський літопис, як назву загальну. Є звітка, що на Закарпатті крачун — великий білий коровай, різдвяна паляниця. Саме слово "корочун" пояснюють так: або що це найкоротший день 12 грудня, або що це день "покрочував", почав здовжуватися; а то виводять від румунського "scasiun" — Різдво.

Новий рік і Водохреща

Як у римлян по Сатурналіях ішли святкові відправи на щастя в Новому році, так само і в нас по Різдві наступають новорічні свята. Напередодні Нового року, чи власне св. Василя Великого (329—378 рр.), врочисто й гучно справляються Маланки (Преподобної Меланії Римлянки, пом. 439 р.), перебрана й замаскована молодь щедрює попід вікнами. Саме свято обернулося в князя Василя й княгиню Маланку.

В щедрівках, як і в колядках, висловлюються бажання-закляття доброго врожаю на будучий рік. Сам вечір під Новий рік зветься щедрим, цебто багатим, бо кожному щедрять, цебто бажають достатку. Рівно о 12 годині під Новий рік (по інших місцях — під Водохрещі) вода в річках перетворюється в вино, як це є і в інших слов'ян. Взагалі, у цю ніч може сповнитися те, що хто хоче, тільки треба змігти потрібне проказати належно і в час.

Під Новий рік дуже багато найрізніших гадань (власне, під свято св. Василя), і всі ці гадання ідуть з найдавнішого часу.

Так само повно всяких повір'їв та оповідань. Наприклад, що саме ти робитимеш у хвилину настання Нового року, добре чи але для тебе, те робитимеш і цілий рік.

У гуцулів позostався давній звичай купання хліба в воді на Василя. Господар (або господиня, але в шапці) з хлібом іде до води й тричі занурює хліб у воду, промовляючи: "Не купається хліб у воді, але я в здоров'ї й силі!" По

цьому набирає води до коновки, проказуючи: "Не води беру, але мід і вино!" Вернувшись до хати, кладе хліб усім на голову й закликає: "Абиşte були такі величні, як Василь величний!" До коновки з водою кидаються гроші, а рано всі вмиваються цією водою за старшинством — на здоров'я й багатство.

Сміття, що назбирається від Святвечора до Нового року, не можна виносити, щоб не винести з ним і доброї долі; сміття це палиться, і дим його цілющий — ним окурюються дерева, щоб добре родили. Гуцули палять сміття на городі, як очищення землі огнем, і промовляють молитву на врожай.

На Новий рік рано ходять засівальники, і з рукавиці чи з кишені засівають зерном і проказують стародавнє заклинання: "На щастя, на здоров'я, на Новий рік роди, Боже, жито-пшеницю і всяку пашницю!" У деяких місцях на Новий рік ходили з плугом, а то водили козу.

Є ще повір'я, що на Новий рік піч виходить заміж, тому цього дня й її свято.

Почасти ці ж звичаї були й на Московії, і там року 1628 забороняли: "Коляди б і овсеня, і плуги не кликали".

Під Водохреща, 5 січня, цілий день постять, а тому ця третя кутя зветься Голодною (куті: 1 — під Різдво, 2 — під Новий рік). Духовенство обходить своїх вірних і на дверях малює Йордана — Хреста й освячує йорданською водою дім й обійстя. Зараз по Йордані, 6 січня, на освяченні води, Коляду забивають стрілами зі зброї, і цим свято Коляди закінчується. Слово "Водохреща" як календарна назва свята згадується вже в Іпатіївському літопису під 1148 р.: "В неділю по Водохрещах" (ст. 258).

Під Водохреща і на Водохреща повно гадань і повно різних повір'їв. Рівно о 12 годині вночі під Водохреща вода в ріках обертається в вино.

В Києві щороку Йордан справлявся високоврочисто, і на Дніпро на освячення води сходилось пів-Києва.

І завжди кілька хлопців кидалися в Дніпро, щоб викупатися в освяченій воді.

Менші зимові свята

По Колядних — Різдвяних святах іде ряд менших свят, які тягнуться аж до веснянок, почасти заходячи в них. Це вже свята християнські, але до них прив'язалося багато стародавніх вірувань. Як я вже підкреслював, нові християнські свята стали віхами в хліборобському календарі, які часто визначають зміну погоди та стан хліборобства.

На Стрітення (1 лютого) зима зустрічається з наступаючим літом, і вони сильно змагаються, хто кого перемаже. Народне повір'я каже, що коли на Стрітення півень не нап'ється води (з талого снігу), то на Юрія віл не напасеться трави.

В цей день освячується вода, яка така ж цілюща, як і Йорданська, особливо на пристріти. Стрітенська чи громнична свічка хоронить від грому й страху. В Требнику, в чині Благословення свічок на Стрітення, говориться, що ці свічки будуть "в здоров'я душ і тілес". В Західній Україні, як і в поляків, це свято зветься Громничною, чи Весняною, Богородицею, і дуже почитається.

На Обрітення глави Івана Хрестителя (24 лютого) птахи повертаються з Вирію — збираються вертатися або й вертаються.

На свято 40 мучеників (9 березня) — свято жайворонків, як початок весни. Цього дня печуть з тіста жертву наступаючій весні — вироблених пташок, а замість очей вставляються родзинки, і дарують їх один одному. На Полтавщині й Харківщині цей звичай добре знаний, на Київщині прищавутий. Зате на Київщині ще сильно поширений звичай цього дня носити дарунки своєму вчителю до школи, а серед них конче 40 бубликів — це в Україні старий звичай.

Весняні свята

Благовіщення — велике і величне свято, коли, шануючи його, навіть пташка гнізда не в'є. На сонце виганяється все живе, щоб довідалося, що весна наступає. З старим поєдналися глибоке шанування Діви Марії.

Весняний відділ народного календаря дуже широкий і має в собі багато стародавнього. Розпочинається він приблизно зі старого Нового року, цебто з 1 березня, і тягнеться власне до Зелених свят, але в більшості припадає на Великий піст. Цього часу, але головню від Запустів, співають особливі ритуальні пісні, т. зв. веснянки, найпоетичніші народні твори.

Зараз же в першу неділю Великого посту, що зветься Збірною неділею*, молодь збирається на вигоні і вибирає собі на всю весну весняну березу — найкращу дівчину, щоб керувала веснянками. Цих веснянок до нашого часу дійшло надзвичайно багато, а серед них немало й стародавніх.

* Цікаво, що на цей же тиждень північ був призначений і Собор духовенства єпархії.

Веснянки — це, власне, закликання весни, щоб скоріше прийшла, що супроводяться магічними діями та танками. Описане в веснянках через ці дії мусить конче збутися. Багато з різдвяних обрядів перенесені й до обрядів весняних.

На Масницю були свої обряди проводу зими й зустрічі весни, і було багато веселих та радісних ігрищ, багато пили й їли, але від стародавніх обрядів залишилися тільки уривки. В останній день масниці, на запуси, справляються Колодки: парубкам і дівчатам, що не побралися шлюбного сезону в м'ясницю, прив'язують колодку як кару, від якої можна відкупитись тільки грішми або горілкою. Колодки в давнину — це малі бруси з дірками для рук чи ніг, тепер же це стрічки з квітками. Ці колодки дослідники порівнюють з німецьким звичаєм прив'язувати двері до застарілих дівчат.

А в перший понеділок Великого посту справляється полскозуб — остаточно “полоскати” горілкою зуби на піст.

Надзвичайно популярним весняним святом став у нас св. Юрій, що святкується 23 квітня. Це велике народне дохристиянське свято, про яке, як і про самого Юрія, склалися багато різних оповідань. Дослідники вказують, що Юрій замінив якогось стародавнього бога, але невідомо тільки, якого саме. І з перебігом часу в нас постало два Юрія: один канонічний, церковний, а другий — утворений народним віруванням, апокрифічний, і ці два Юрії мають між собою мало спільного. Професор Кириличников²⁷ у своїй праці про Юрія пише: “Св. Георгій став богом весни, покровителем земледеля і особливо скотоводства, и при этом притянул к себе черты, вероятно, нескольких светлых и благодетельных человечеству божеств, которых мы точнее определить не в состоянии”.

А. Фамінцин обсяг діяльності Юрія накреслює дуже широко: “Юрія чествуют как бога с небес, как коня, как бога света или Белобога, как поборника злой силы, как бога весеннего плодородия и покровителя нив и стад, как покровителя охотников, наконец, как оракула и подателя женихов”.

Як інші стародавні боги не раз побивали злих істот, так само й Юрій забив многоголового дракона чи Змія, що кривдив довгий час людей, чому головним епітетом його став “хоробрий”, “воїн” і чому іменем Юрія стали заклипати амій. Дослідники міфологічної школи в перемозі Юрія над драконом вбачали перемогу сонця над зимою, бо самого Юрія приймали за символ сонця. Юрій зветься ключником, бо відмикає весною небо ключем, якого дає йому Бог, щоб тепло йшло, відмикає й землю для весни, щоб зелена трава росла, відмикає землю на дощі та роси. Він весною сурмить

у сурму, і все навкруги зеленіє. Приказка наша каже: “Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить”. Юрій зводить весну на землю.

Юрій має різні назви, як до місцевості: церковне “Георгій”, “Юрій”, місцеве “Юрко”, “Юр”, “Юрай”, “Урай”, а то й просто “Рай”. Потебня доводив, що назва “Юрій” подала з стародавньої дохристиянської назви “Рай”. В народних творах він надзвичайно поважається, а в одній пісні зветься навіть “сином Божим”.

Виступає Юрій і як громовик: Гур-гур, їде Святий Юр!

Юрій — охоронець скота, і береже його від хвороби та звірини. Але що Юрій призначить звірині, те мусить вона пити: “Що в вовка в зубах, то Юрій дав” — каже наша приказка, і на Юрія від звірини не можна відбирати того, що попало їй у зуби, бо це їй призначене.

Юрій керує і звіриною: “Святий Юрій звіра пасе”. Юрій також і вовчий пастух, а вовки — то Юрійові собаки; взагалі Юрій — господар над усією звіриною. Він покровитель ловців: може звіра нагнати на ловця або відігнати від нього. Коли він ходить, його оточують вовки або звірина. Юрійів день, 23 квітня, — це свято пастухів, коли починається новий пастуший рік; цього дня раїю пастухові зносять їжу та дарунки.

Роса в Юрійів день надзвичайно цілюща і подає здоров'я та красу, чому цього дня качаються по росі для здоров'я; качаються по росі й по посівах на чотири боки навіть господарі, щоб урожай був добрий і щоб бути здоровими. Худоба цього дня вперше виганяється в поле на пашу в череду, виганяється ще вдосвіта, на “Юрійову росу”, що дає їй здоров'я.

На Юрія так само й дівчата вмиваються росою для краси. В одній пісні співається, що Юрій проказує своїй матері:

Ти подай, матко, ключі
Одімнути небо,
Випустити росу,
Дівочку красу.

Відьма і всяка інша зла сила не може зіпсувати скотину, яка побувала в Юрійовій росі. Деякі зілля, зібрані на Юрія, дуже цілющі.

Юрій їздить на білому коні весь у білому вбранні, звичайно в супроводі трьох псів-вовків. В нашому заговорі говориться про Юрія: “Укав Юрій на білому коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався”. Юрій виїжджує найсильніших коней.

Увечері під Юрія гуцули палять рясно вогні — це “Юрика палити”. На Юрія в багатьох місцях України служать молебні, кроплять череду освяченою водою і йдуть у поля з корогвами.

З перебігом часу Юрій став найпопулярнішим святом у всій Європі, а також і в слов'ян. Легенда про нього відома в римлян уже в IV—V ст. Як Юрій поширений в Європі, вказує хоча б те, що на Заході відомо понад 190 топографічних назв на його честь.

Велес був “скотій бог”, охоронець череди, але в цьому його потроху замінив Юрій, а також св. Власій, що святкується 11 лютого.

Усі обряди на Юрія мають головно скотарський характер. Молодь іде в поле з піснями, хороводами та танцями, а старші йдуть хресним ходом. Уся худоба окроплюється свяченою водою; по церемоніях справляється громадський обід. Як знаємо, письменник XVII ст. Іван Вишенський гостро виступав проти цього ходіння в поле на Юрія і закликав знищити цей “празник диявольський на поле ізшедших сатані офіру танцями і скоками чинити”.

Напередодні Юрія, 22 квітня, в деяких місцевостях України, справляється цікавий стародавній обряд “ляля”. Хв. Вовк описує його так: “Дівчата обирають найкращу поміж себе, лялю, прикрашують її шию, груди, руки й ноги різними зіллями, а на голову кладуть вінка з квітів. Убравши так, лялю садовлять на дернову лавку, куди ставлять також глечик молока, сир, масло тощо, а до ніг кладуть кілька вінків з свіжого зілля. Потім навкруги лялі починають колотий танок і співають пісні. Нарешті всі частуються, а ляля роздає вінки всім присутнім. Де-не-де ці вінки несуть до води, ставлять на них запалені свічки та пускають їх за водою”. На Волині ці вінки ховаються до другої весни.

Великдень

Великдень тісно зв'язаний з весняними святами — це головне весняне свято. Кожна родина дуже пильно до нього готується весь Страсний тиждень. Уже Вербна субота й неділя — підготовка до великого свята. В Вербну суботу (чи в неділю) зносять до церкви на освячення молоду вербу, а потім б'ються нею, приговорюючи: “Верба б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко”. В Іпатівському літопису під 1148 р. уже згадується Вербна неділя як календарне означення: “В то время уже бисть тепло, бьашеть бо уже Вербної неділі”. У Страсний четвер увечері

вертаються додому з церкви з запаленими страсними свічками, які дуже помічні на всяку нечисту силу. До цього четверга всі грубіші роботи біля хати мусять бути покінчені, а сама хата — прибрана, бо це — Чистий четвер. Починаючи з п'ятниці, замовкають дзвони — калатають, за давнім звичаєм, тільки довбеньками в суху дошку (“било”), розносячи похоронний сум.

В саму Великодню ніч парубки та чоловіки розкладають біля церкви великий вогонь, а як святять паски, то стріляють. Сходячи на Великдень, сонце грає — танцює й міниться. Того дня, як Христос воскрес, сонце з радості не заходило, і день був великим, тому й назва “Великдень”. На Великдень освячується стародавня християнська їжа: паска, порося, ковбаси, крашанки, сир, що так уразили Царгородського патріарха Єремію II, і він 1591 р. виступив з окремим Посланням проти того, і видрукував його в львівській Братській друкарні.

На Великдень цілий день гудуть дзвони, і дзвонять не тільки діти, але й дорослі, бо хто на Великдень подзвонить у дзвони, у того врожай буде великий, особливо гречки. Уся нечисть найбільше боїться цих дзвонів, і розбігається в страху далеко по нетрях та прірвах.

А дівчата біля церкви співають веснянки й виводять весняні хороводи; ці особливі веснянки зветься в Галичині “гайлками”. Веснянки співають і весь Світлий тиждень.

Червоне яєчко — ознака радості взагалі, а великодньої — зосібна. Про нього багато різних оповідань, у більшості легендарних.

Але “Книга старчества” — дуже стародавня — подає оповідання великого отця Івана Дамаскина²⁸ “О Велиці дні”, яке було дуже поширене в давній літературі. Ось воно:

“Яйце уподоблюється всій тварі: скорлупа як небо, плівка — як хмари, білок — як води, жовток — як земля, а вогкість посеред яйця — як у світі рай. Господь наш Ісус Христос, коли воскрес із мертвих, всю твар відновив своєю кров'ю, як яйцями прикрасив, а вогкість духовну висушив, як яйця згустив.

На Воскресіння Господне один одного цілуємо з червоним яйцем, і проказуємо: “Христос воскрес!” “Воистину Творець неба і землі і всього світу воскрес із мертвих!”

Великдень, цебто Воскресіння Христове, вродисто святкується, але до цього святкування здавна увійшли й поганські звичаї. Ще Карфагенський собор 318 р. виступив проти непотрібного в цьому святкуванні. Своїм 68 Правилom він наказує: “Поганських звичаїв не чинити: а саме: на дошках не скакати, і на гойдалках не гойдатися, і яйцями

не качати і не бити, і грохотання (реготання) не чинити. А коли хто не послухає цього, нехай буде заборонений 5 років, 140 поклонів на день і 280 Молитов^н.

Великодня гра крашанками "на вбитки" — чис яйце міцніше — і "качання яець" позоставили й до наших днів. Увесь Великодній тиждень зветься Світлим.

Волочільний і обливаний понеділок

Світлий понеділок — це волочільний понеділок, бо люди "волочатся" зо свяченим з хати до хати й вітають один одного, обмінюючись "дорою" (свяченою паскою) та писанками.

Цей же понеділок зветься ще обливаним, бо парубки обливають дівчат. Звичайно обливають тільки "своїх" дівчат, чужої ж жінки обливати не можна. Воду ллють на одіж, а то й на голову, а дівчина дає крашанку або обоє обмінюються ними. В давнину був іще звичай кидати людину в воду як жертву на добрий врожай.

За дара Петра I церковними справами керував українець архієпископ Феофан Прокопович²⁹, і це він склав "Духовний регламент" 1727 р., в якому кинув заборону на багато які стародавні звичаї, а про багато з них Петро I видавав ще й окремі свої накази. Так, 21 квітня 1721 р. він видав заборону і про звичай обливатися водою. Він (звичайно, це архієпископ Феофан) писав: "У російському государстві по городах і по селах невідди чинять непотребство, а саме: коли хто не буває за всього Світлого тижня Великодня на Утрені, того обливають водою і в річках та в озерах купають. І хоч простий народ робить собі це ніби на святкову забаву, а проте від тієї марнотної забави чиниться шкода не тільки здоров'ю, але й людському життю. Бо цим нерозумним купанням на глибокому часом топлять і вбивають людей, а сонних і п'яних наглим облиттям й ума позбавляють".

Наський, чи Рахманський, Великдень

На Світлому тижні в четвер справляється Наський Великдень (цебто Навський, мертвецький, від "нав" — померлий); часом це роблять в четвер на Страсному тижні. А наступного тижня, в понеділок чи в вівторок, — Проводи.

Рахманський Великдень — це теж Наський (мертвецький) Великдень, але часто його відокремлюють і святкують у середу четвертого тижня по Великодні на т. зв. Преполовнення, коли припадає половина (25 днів) часу від Великодня до

Трійці. Третього дня Великодня люди кидають шкаралупи від освячених крашанок в річку, і вони плывуть до Чорного моря, до країни мерців, до Рахманів, і туди прибувають якраз на Преполовнення в середу. З цього мерці Рахмани довідуються, що на живій землі Великдень, тому й собі його святкують.

Рахмани — це індійська каста брахманів. Рахмани великі посники, їдять крашанки раз на рік, живуть десь у раю на Сході. Різні наші подорожні, що їздили в Індію чи взагалі на Схід, поширили відомості про рахманів, чи брахманів.

У деяких містах України в суботу під Трійцю ставлять дідам за померлих трапезу з семи страв.

Літні свята. Русалії

Літній круг свят так само був дуже широкий, і так само обертався біля сонця та хліборобства. Складався він з багатьох різних свят, тепер для нас мало ясних. Сьомий тиждень по Великодні, цебто тиждень перед Зеленими святами, звався з глибокої давнини русалчиним тижнем, або просто Русалії. Назва ця постала в нас безумовно дуже рано, ще за чорноморсько-дунайської доби, при нашому тодішньому ближчому співжитті з тими слов'янами, що остаточно потягли на Балкани. Назва постала від латинської назви такого ж римського свята 23 травня "Dies rosae, чи Rosalia", свято рож, новогрецьке "rosalia", старослов'янське "русалія", бо час свята збігався. Русалії були святом переходовим від весняних до літніх, а справлялися не одного часу, часом збігалися з Святою Неділею (Трійцею); Четвер перед Трійцею звався ще й Семиком, бо сьомий четвер по Великодні.

Русалії були святом веселим і супроводилися музикою та танцями, іграми та перерядженнями, що відоме з давнього часу. В старому Азбуковнику XVII ст. слово "русалія" пояснюється: "ігрища, ігри скоморшескія". Свято Русалій нерідко згадується в нашому Початковому літопису; наприклад, під 1067 р. читаємо, що диявол відхиляє людей від Бога "трубами, і скоморохи, гусльми і Русалії. Видим бо ігрища утолчена і людей много множество, як упихати начьнуть друг друга, позори діюше от биса замишленого діла, се Церкви стоять" (порожні, ПСРЛ I. 73).

Під роком 1174 Іпатіївський літопис подає: "Володиміру бисть болізнъ крѣпка, ею же сконьчася мая в 10-е. Преставися Русальное Неділі в понеділик", примітка подає: це неділя святих. Єпископ Кирило Туровський³⁰ в своїм Слові

(XII ст.) перераховує злі діла: “плясаньє, бубни, сопіла, гусли, пискове, ігранья неподобня, Русалья”. Тут же під роком 1177: “Придоша половці на Русскую Землю на Русальной Неділі”. Як бачимо, в літопису Русалії подаються як загальновідомі, а Русальна Неділя — це Свята Неділя, Зелені свята.

Народ вірив, що в русалчин тиждень русалки виходять із води, як жито цвіте, і гуляють по лісах та полях аж до Петра. Не можна попастися їм у руки — залоскочуть на смерть, чому русального тижня, особливо в четвер на Святій Неділі (“сухий четвер”) ніхто не працює на полі чи городі далеко від хати. Це русальний, або мавський (мавка — русалка, мавка з “навь” — мерлець, зла істота), Великдень. Особливо полюють русалки на парубків та дівчат і або залоскочують їх на смерть, або заманюють до себе в підводне царство. Щоб не попастися русалкам, треба носити з собою полян та любисток, що відганяють злу силу.

Свято русалок прив'язують тепер по різних місцях до різного часу. Наприклад, по деяких місцях воно припадає на десятуху, десятий понеділок по Великодні.

Свята Неділя, чи Зелені свята, — з глибокої давнини це свято зелених дерев, і всі хати розмаюються маєм, цебто зеленим віттям. Це вже правдивий початок літа. На Полтавщині на Святую Неділю відомий звичай “тополі”: дівчата вибирають з-поміж себе одну на тополю, прибирають її намистами та стрічками, лице зав'язують хустками, руки прив'язують до палиці і так водять з піснями по селу. Увесь май місяць ходять у ліс чи на поле на гучні маівки, де п'ють та гуляють. В суботу перед Трійцею поминають покійників і ставлять для цього старцям (жебракам) трапезу з семи страв.

Пора Петрівки, тиждень по Святій Неділі до Петра (29 червня) перестроює Свята на інший лад — починають співати купальські пісні, хоча є й пісні Петрівські.

Купайла

Головним літнім Святом було свято Купала, чи Купайла, коли помічається найбільший розквіт природи і коли припадає літній сонцеворот, цебто сонце повертає на зиму. В літописах це свято часом подається як загальнознане, як календарне окреслення; наприклад, у Іпатіївському літопису під 1262 р.: “Накануні Івана дня, на самая Купалья”. Святкувалося це свято дуже врочисто, тяглося певен час і охоплювало власне кілька свят.

Починається воно тепер звичайно з Петрівки й тягнеться аж до Петра, 29 червня, — увесь цей час співаються тільки т. зв. “купальські пісні”, круг яких дуже широкий; цікаво, що в Росії купальські пісні майже невідомі. За християнських часів свято Купайла поєдналося зі святом Івана Хрестителя 24 червня, і таким чином постав Іван Купайло.

Ніч на Купайла 23 червня повна всяких чудес: чути мову звірят, рослини ходять з місця на місце, цвітуть чудодійні квітки, а між ними й папороть. Папороть розцвітає опівночі і загорається дивним вогнем, але зараз і осипається; хто встигне вирвати цю квітку, тому закопані скарби відкриваються самі і він дістане чудодійну силу та знання; але цю квітку стереже вся нечиста сила, щоб хто не зірвав.

Ніч під Івана звичайно дуже темна, і чари найсильніші. Ніч найчарівніша, і нечиста сила найбільше ганяє, бо стеже папороть і інші чудодійні зела, які вперше розцвітають цієї ночі.

Рівно опівночі розцвітає папороть — з тріскотом загорається і горить блакитним вогнем. Звичайно цвіт папороті зриває собі тільки нечиста сила, а тому вона така багата, всезнаюча й всемогутня. Коли б квітку папороті зірвала людина, то й вона була б такою, але сатана її до чудодійної квітки не допустить.

Хто шукає скарб чи квітки папороті, тому треба зняти з себе хрестика і навіть хреститися невільно, бо він зникне разом з нечистим.

В Іванову ніч дозріває багато чудодійних зел, і їх треба збирати головню в цю ніч. Це такі зела: розрив-трава, брат-і-сестра, чорнобильник, ведмеже вушко й ін. Чорнобильник — це жертвне зело: його кидають у Іванів вогонь і просять, чого хотять, — сповниться.

Багато-багато різних гадань по Івановому вогневі, головню про свою долю.

Чудодійна навіть іванівська роса — надає краси обличчю, коли нею вмитися.

У цю ж ніч молодь десь над водою запалює вогнище й плигає через нього (часом через кропиву) так, щоб попасти в воду: купальський вогонь і купальська вода мають велику цілющу силу, чому через цей вогонь переводять і худобу. Для запалення купальського стосу в давнину перше добували “живий вогонь” — терли дерево об дерево, аж поки воно не запалювалося.

А на Купайла рано сонце, сходячи, “грає — Купайла звеличає”: міниться в фарбах і танцює, бо цього дня воно жениться. Надвечір дівчата пускають на воду вінки і з них гадають: куди попливе вінок, туди дівка й заміж піде,

а коли вінок стане на воді, не вийде заміж, а коли потоне — помре. Пускають вінки і з свічками, і чия свічка погасне раніше, тій дівчині трапляється нещастя. А то часом парубки ловлять пущені вінки, а дівчата співають:

Хто віночка пойме,
Той дівоньку возьме,
Хто вінка дістане,
То той моїм стане.

Вінки — це взагалі давній символ побрання молодих.

По деяких місцях дівчата зрання йдуть у ліс чи в поле, збирають там квітки та зілля й плетуть з них вінки. Вибирають з-поміж себе гарну дівчину, Купайла, і в лісі садляють у яму, повну вінків. Дівчині-Купайлу зав'язують очі, й вона роздає вінки присутнім, а ті в вінках танцюють навколо неї.

А в інших місцях роблять з соломи, кропиви чи з чорнокльону жіноче опудало, велику ляльку, це Марена, і прикрашають її вінками, квітами та стрічками, а то й свічками. Біля Марени ставлять Купайла, прив'язують їх до дерева й співають та танцюють навколо них та плигають через розкладений вогонь при співі купальських пісень.

По всьому цьому Марену кидали в воду, або спалювали, або закопували в землю.

А чоловіки в цей день викачуються в купальській росі, щоб бути здоровими.

Свято Купайла широко знане на всьому слов'янському Сході, і його мальовничо описує вже року 1505-го ігумен Єлеазарового монастиря Памфил у листі до намісника псковського й псковських влад. У цьому посланні читаємо: "Аще бо еще есть останок неприязни в граді сем (Пскові), і зілля не престала зді еще леть ідолская, кумирское празнованіє, радость і веселіє сотонински, в нем есть ликованіє і величаніє діаволу і красованіє бісом его в людех сих, невідящих істини... Си бо на всяко літо кумирслуженним обичаем сотона призиваєть в град сей і тому, яже жертва, приноситься всяка скверна і незаконное богомерзкое празнованіє. Єгда бо приходить велій Праздник, день Рождества Предтечева, і тогда во святую ту ноць мало не весь град вамятеться (в селіх) і возбіситься... Стучать бубни і глас сопольї, і гудуть струни, женам же і дівам плесканіє і плясаніє, і главам їх наживаніє, устам неприязнен кличь і вопль, всескверненнїя пісні, бісовскія угодія свершаюся, і хребтом їх вихлянїє, і ногам їх скаканіє і топтаніє. Ту же есть мужем же і отроком великое прелщеніє і паденіє, но яко на

женское і дівическое шатаніє блудно їм возрїніє. Тако же і женам мужатим (замужним) незаконное оскверненіє і дівам растлініє".

Так само виступав проти цього свята й Стоглавий Московський собор 1551 р. Він подає, що в Іванів день "сходяться мужі і жени, і дівиці на ноцное плещаваніє, і на безчинний говор, і на бісовскія пісні, і на плясаніє, і на скаканіє, і на богомерзкія діла, і биваєть отроком оскверненіє і дівам растлініє".

В одному "Слові" за списком XIV ст. читаємо, що багато є таких, що приносять жертви "огневі, і каменію, і рікам, і источникам, і Берегиням, і в древа, не токмо же преже в поганьстві, но мнозі і нині то творять і черес огонь скачють, мняшесья крестяни, а поганьская діла творять". Звичайно, тут мова головно про свято Купайла.

Є таке й наше джерело, це "Житіє Володимира", пам'ятка XVI ст., і в ній читаємо такий опис свята Купайла: "В вечер зобравшися младенци і панни плетуть собі вінки із зілля розного, которіє кладуть на голову і опоясуються іми. Кладуть зась огонь і беруться за руки, і коло огня оного скачуть, співаючи пісні, в которих часто споминають Купала, а потом през оний огонь прескакують, бісу оному Купалі офіруючи сами себе. І нині много вимислов бісовских брідких на той час на оних сборищах чинять".

Оце "Житіє Володимира" стало за основу і Густинському літопису XVII ст., і "Синопису" І. Пізеля 1674 р., що пишуть про стародавні українські звичаї. Густинський літопис розповідає про це свято значно докладніше.

"Купало бьяше бог обилия, якоже у еллин Церез, ему же безумній за обилиє благодареніє приношаху в то время, єгда імяша настати жатва. Сему Купалу-бісу еще і донині по нікоіх странах безумній пам'ять совершають, наченше іюня 23 дня, в навечеріє Рождства Іоанна Предтечі, даже до жатви і даліє сицевим образом: с вечера собираються простая чадь обоєго пола, і соплетают собі вінки із ядомого зілля, или коренія, і, препоясавшесья билієм, возгнетають огонь, інде же поставляють азеленую віть і, ємшесья за руці, около обращаються окрест оного огня, поюще свої пісні, преплетают Купалом. Потом през оний огонь прескакують, оному бісу жертву собі приносяще".

Проти свята Купайла виступав і полеміст XVII ст. Іван Вишенський: "Купала на Хрестителя утопите, і огненное скаканіє одсїчите". Виступав і Семен Полоцький³¹ в своїй "Вечері Душевній", 1683 р., де вміщено "Слово о суевєри", що докладно описує свято Купала: "В навечеріє прайдника Рождства св. Іоанна Предтечи поганьским обичаем огонь

возгніщають (запалюють), скачуть же и нарицают то своє торжество Купало, еже от древних поган во честь богів їх вообичанія. Преводят всю ноць в безсонї і стрегут виходяща солнца, еже узрівше, баснословят "іграти є" (що воно грає), скачуще із міста на місто і в различнія цвіти ізмінятися. Невегласи сіє іграніє солнца прияша. В той же день собирають ніщі нікія трави і гадательствуют о них, яко аще обнощ єдину развинутся (розцвітуть), то гаданія благополучное сбити обіщают собі; аще же не развинутся, то сітуют, надіющєся злоклученія".

Отож, як бачимо, ще в глибоку давнину була якась велична купальська містерія, але до нашого часу з неї дійшли тільки неясні уламки.

Щодо скакання через вогнище взагалі, то воно відоме з дуже давнього часу на Сході. І проти нього виступив уже VI Трульський собор 692 р. 65 Канонем. А саме: "У новомісяччя дехто запалює перед своїми лавками (крамницями) чи домами вогнища, через які — за давнім звичаєм — безумно скачуть. Наказуємо віднині це вивести. Тому, коли хто зробить таке, то клирик нехай буде викинений, а мирянин відлучений".

Скакання через вогонь з найдавнішого часу визначало очищення людини.

Численні інші літні свята

За літнього часу в зв'язку з святом Купайла були ще інші свята, наприклад, свято бога Ладо, про яке польський історик Стрільковський³² пише, що воно святкувалося цілий місяць, з 25 травня по 25 червня, а самому богові приносили в жертву білого півня.

Було ще дуже стародавнє свято Ярила, божка весни та літа, але коли саме воно справлялося, трудно встановити, бо його справляли різного часу: на пущення на Петрівку, або в перший понеділок Петрівки, цебто в тиждень по Святому дусі, а в деяких місцях — 30 червня або раніше, весною. Свято це в Україні майже зникло. І за цього свята були відповідні ігри, й справлявся похорон Ярила, якого клали до гробу, а жінки оплакували його.

Церква сильно боролася з цим святом, але воно було в силі ще 1765 р., 30 травня, скажемо, в Воронежі, де воно справлялося з танцями та піснями. В Україні це свято тепер уже незнане, але ще поширене в Росії, де святкується 24 червня.

Перший понеділок Петрівки в деяких місцях — це т. зв. Розигри, коли звірі грають, і небезпечно ходити в поле чи в ліс. Часом це останній понеділок перед Іваном Купайлом.

Святом літнього сонцевороту було й свято Коструба як свято повороту сонця на зиму. Справлялося воно гучно — з іграми та піснями врочисто ховали зробленого божка Коструба, може, підкреслюючи тим початок збігання літа. Оплакування й похорон Коструба зостався в нас лише де-не-де.

В деяких місцях Коструба ховали на Великодньому тижні, а в деяких — на Купала.

У жнива, в місяці липні, йде ціла низка малих свят громових, а саме святих: Гавриїла — 13 липня, Кирика — 15 липня, Трискучої Анни — 25 і Паликопа-Пантелеймона — 27 липня. Усі ці свята святкують з обави грому. А хто буде жати на Паликопа, цей святий попалить йому копи. До цієї групи громовиків відносять і архангела Михайла, що під час грози носить на крилах по небу та полкує на чортів. Але найголовнішим громовиком став пророк Ілля, що святкується 20 липня.

Погляд на пророка Іллю, як на бога грому стався ще на грецькому ґрунті, де народ замінив своїх старих богів Геліоса та Зевса на Іллю. У нас ще з початком християнства пророк Ілля замінює бога Перуна і приймає на себе його якості й обов'язки. Старий завіт розповідає, що пророк Ілля легко зводив вогонь з неба (III Книга Царств 18. 21—39), а IV Книга Царств 2. 11 подає, що Ілля був узятий до неба на вогняних конях і на вогняному возі, і власне з нього й пішло представлення Іллі, як бога грому й блискавки.

Коли гримить, у народі говорять, що це Ілля їде своїм возом по небу, а коли блискає — це Ілля жене й б'є змія чи нечисту силу. Уже в житті Андрія Юродивого подане це повір'я: "Іліа Пророк на колесниці яздя, гримить і молнія пушаєть по облоком, і гонить змія".

Свято Іллі 20 липня, й цього дня конче буде дощ. Купатися можна тільки до 20 липня, а далі забороняється, бо "Ілля в воду... налляв".

Перша церква в Києві, що згадується ще в договорі (№ 945) Ігоря з греками 944 р., була побудована на честь Іллі, може, якраз у противагу Перунові.

В апокрифічній розмові Єпифанія з Андрієм, за рукописом XV ст., Єпифаній питає: "По праву ли сіє глаголють, яко Ілля Пророк єсть на колесниці їздя гримить, молнія пушаєть по облоком, і гонить змія". Але церква не змогла

вивести стародавнього погляду на Іллю, і він зостався аж до нашого часу і широко знаний по всій Україні. У нас по багатьох місцях пильнували зажинки починати з Іллі.

Дуже важливими були літні свята жнив: зажинки й обжинки. Вони засновані на законі Біблії, Книга Вихід 23. 16: "Будеш дотримувати свято жнив первоплоду праці своєї, що сієш на полі", — це про зажинки. А про обжинки: "Будеш дотримувати свято збирання при закінченні року, коли ти збираєш з поля працю свою".

Ці два свята святкуються по всьому світі, звичайно в кожній землі по-різному. В Україні святкувалися велично, особливо обжинки.

По громових святах кінчалися жнива і врочисто справляли обряд обжинків. Вірили, що божество поля живе в останньому снопі, тому його пишно складали, а остаток недожатого зав'язували на бороду Волоса. Вибирали гарну дівчину, клали їй на голову вінка і врочисто несли господареві останнього снопа. Господар приймав і давав почастунок. І взагалі кожен господар беріг останнього снопа до нового врожаю як ритуальну святість.

Зо жнивами зв'язані свята Маковея 1 серпня, коли в церкві святять мак, вінки з квітів, зілля і збіжжя, і Спаса, 6 серпня, коли святять плоди, а також і мед, — це офіційні розговини на плоди й мед, бо до цього часу їх не їдять.

Головосіка, 29 серпня, пильно святкують і цього дня невідільно їсти нічого круглого, що нагадує голову, бо ж Івану Предтечі їрод голову стяв.

Осінні свята

А далі йде вже осінній цикл свят народного календаря: усі кінчають працю в полі, і можна зайнятися хатніми справами.

На Семена 1 вересня — початок нового церковного року, за старим грецьким звичаєм, — і молодь починає потроху сходитись і на вечорниці, бо якраз час паруватися. За народним повір'ям, з цього дня горобців стає менше, бо чорт їх хапає.

Найбільше весілля на час Покрови: "Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку", цебто допоможи вийти заміж — так зітхає кожна дівчина на відданні. Друга приповідка каже: "Приїде Покрова, зареве дівка, як корова, — бо піде до чужої хати заміж, за милого або за недобого".

Багато різних переказів і про св. Дмитрія. Він закінчує землеробський рік, замикає землю й приводить зиму. Він

держить ключі в себе аж до весни, коли передає їх св. Юрію, як той приїде до нього на білому коні за тими ключами, щоб відімкнути землю на весну. Пам'ять цього святого святкується 26 жовтня, а скоро по ньому, 14 листопада, вже починається Пилипівка, коли невідільно вінчатися, чому й постала поговорка: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку нею витри". "До Дмитра дівка кричить на корову: алуч, бо перескочу! А по Дмитрі вже свиню просить: ачу, бо впаду!"

Субота перед Дмитром — поминки померлих, це "дідова субота". На Волині, у Рівенському повіті господині готують страви й роблять обіди для жебраків-дідов. З кожної страви відкладають в окрему посудину й ставлять на ніч на покуті, кладуть тут і ложки. Тут же ставлять і воду і вішають рушника, щоб душечки померлих пообідали й повмивалися.

На свято безплатних (негрошлюбних) Кузьми-Дем'яна, перероблених на "беззмерзних", 1 листопада, опорядковують хати проти морозу, і цього дня починаються досвітки — збираються складки натурою ("курача складка") чи грішми.

На Введення 21 листопада зима вводиться в свої володіння. Звечора подекуди святять воду дохристиянським звичаєм: беруть її там, де сходяться три води, і проливають через полум'я. Це дуже цілюща вода. Напередодні корів обсипають сім'ям, а вим'я мастять маслом, щоб давали багато молока. Також обкурюють їх і замовляють, щоб відьми не приходили.

На Введення багато ворожіння та гадання. Хто перший з чужих приїде до хати, так і станеться: як багатий і здоровий — на щастя, а як старий та недужий — на зле. До Введення покінчується вся господарська робота, бо починається новий господарський рік. Хто б по цьому тер-коноплі, накличе бурю: був на це свій час!

На свято Катерини, 24 листопада, багато гадають про одруження, і цим це свято нагадує Андрія. Особливо цікаве кликання Долі, коли дівчина вилазить на ворота й кличе: "Доле, Доле, йди до мене вечеряти!" Це роблять під Катерини або в її день.

А через два дні, 26 листопада, св. Георгія—Юрія (чи, власне, пам'ять освячення Храма св. великомученика Георгія в Києві, перед св. Софією), а по народному: Вовче Свято — його святкують, щоб вовки худоби не хапали, бо Юрій керує вовками.

Багато ігрищ та різних гадань припадає на свято Андрія, 30 листопада, коли молодь, парубки та дівчата, ввечері, зібравшись на Досвітки, хапають, т. зв. калату. Робиться

це так. Калату, цебо пшеничний круглий великий корж чи хліб, густо помазаний медом, підвішують на мотузку до сволюка, а хлопці їдуть під нею на конобї й хапають її, щоб укусити, але послуговуватись руками невільно. Хто їде, проказує: "Іду, іду калату хапати!" Калата, звичайно, калатається; й утікає з рота, й маже обличчя медом, з чого здійсмається гучний регіт у хаті. По забаві всі сідають за вечерю, на якій конче мусять бути й вареники, але їсти їх треба дуже обережно, бо свавільні дівчата начиняють їх для сміху чим-небудь, наприклад часто вовною. Тут же з'їдаються й рештки калати.

Калата, як твердять дослідники, це різдвяний хліб, перенесений на Андрія, це французький "pain de calende", болгарський "колендар", албанський "колендра" — різдвяний хліб, що печеться під Різдво й роздається колядникам. Друга назва калати — "король"; саму калату звать: "калата" (від калататися, гойдатися), "калита", "калета", як до вимови місцевості.

Для ворожіння під Андрія дівчата "сіють" льон чи коноплі й приговорюють:

Андрію, Андрію,
на тобі коноплі сію,
дай мені, Боже, знати,
з ким буду шлюб брати!

Взагалі цього вечора гадають про майбутню пару різними способами.

3 св. Варвари, 4 грудня, ніч поменшала, день побільшав: "Варвара ночі ввірвала, а дня приточила" (приказка). Дівчата варять для хлопців вареники з маком, але замість маку часом може бути на збитки й що інше, часто вовна.

Боротьба церкви з поганськими звичаями на святах

Як бачимо, стародавні свята не позникали безслідно, не були остаточно згладжені, але zostалися й за часів християнства і дійшли аж до нашого часу. Християнство остаточно не витиснуло їх, але в багатьох випадках міцно з ними поєдналося, надавши нові ідеї стародавнім обрядам і прив'язавши стародавні свята до певно окреслених дат свят християнських.

Різні народні свята, а пізніше й свята церковні переповнені найрізнішими звичаями та повір'ями, які сягають

ще доісторичних, дохристиянських часів. І повно гадань, які прив'язуються до тих чи інших свят.

Дуже багато всього цього постало з глибокої давнини і не в Україні. Проти цих звичаїв, повір'їв та ворожби завжди виступала церква, називаючи це ідольським. Звичайно, багато зникло з життя, але багато ще й залишилось.

Церква завжди виступала проти різних домішок до християнських свят, і до цього прямували її головно два Канони VI Вселенського собору, т. зв. Трульського. Це Канони 61 і 62, які міцно берегла вся православна церква.

Ось 61 Канон: "Ті, хто віддається ворожбитам, або так званим стоначальникам (так звалися старші волхви), або іншим таким, щоб вивідати від них, що ті схочуть їм відкрити, згідно з попередніми про них постановами, нехай підпадають Правилу шестилітньої епітимії.

Ту ж епітимію накладаємо й на тих, хто водить ведмедичь або інших худобин на посміховище і на шкоду простим людям, і, еднаючи обман з безумством, ворожать про щастя, про Долю, про родовід і багато подібного.

Так само й т. зв. хмарогонів, заклинателів, вироблювачів охоронних талісманів і знахарів.

А тих, що застеніли в цьому і не відходять від цих згубливих і поганських видумок, постановляємо зовсім викидати з Церкви, як і Священні Правила наказують. "Бо яка спільність у світла з тьмою", як каже Апостол. Або яке єднання Церкви Божої з ідолами? Або що спільного у вірного з невірним? Яка згода в Христа з белійяром?" (2 Кор. 6. 14—16).

А ось поширення й продовження попереднього, Канон 62: "Так звані Календи чи Вота, Врумалія і народне збіговище першого дня місяця березня прагнемо викинути зовсім з життя вірних.

Також викидаємо і всенародні жіночі скакання (танці), що можуть приносити велику шкоду та погубу, так само й на честь богів, як ложно звать так елліни, чоловічі чи жіночі скакання та обряди, чинимі за звичаєм стародавнім, але чужим християнам.

І постановляємо: жодному мужчине не одягатися в жіночу одіж, ані жінці в мужеську одіж. Не носити масок комедійних або сатиричних, або трагічних. При вичавлюванні винограда в чавилах не виголошувати паскудного імені Діоніса. І при наливанні вина в бочки не реготати. І з невігльства чи з марноти не робити того, що належить до діявольського обману.

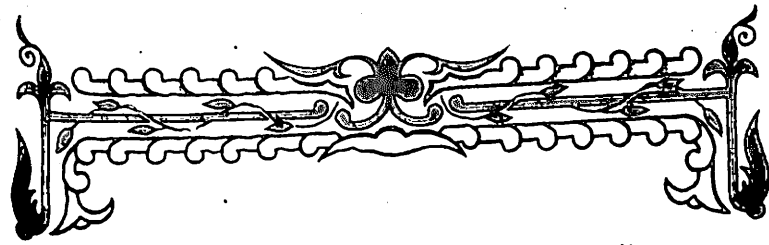
А тому тих, хто відтепер наважиться чинити що з вищесказаного, коли вони клірики — наказуємо викидати

з Священного Чину, а коли миряни — вилучати з церковної спільноти”.

До цього Канону подаються такі висвітлення: “Під назвою Календ забороняється святкування 1-го дня кожного місяця, зо звичаями і забавами, посталими від язичтва. Під назвою Вота — це залишки язичького святкування на честь Пана. Під назвою Врумалія — залишки святкування на честь поганського божка Діоніса, чи Вакха, якого одна з назв була Вромій”.

Канони Вселенських соборів користувалися в православній церкві глибокою пошаною, тому церква й постійно виконувала їх.

Ці два Канони мали величезне основне значення у викоріненні дохристиянських вірувань у всьому християнському світі, а в тому числі і в нас.

БОРИС МОЗОЛЕВСЬКИЙ СКІФСЬКИЙ СТЕП

ВІТЕР ІСТОРІЇ

Я прокинувся десь о третій. Сосновий праліс німував у зеленавому місячному промінні, кидаючи на галювину довгі тіні дерев. Чорний силует машини підпірав небо. Навколо пригаслого вчорашнього вогнища солодко спали мої супутники. На машині, забиті в соснові ящики, лежали моноліти з останками цариці з Товстої Могили та її малорічного сина. Чи сподівалася вона будь-коли опинитися в цьому лісі? І як би вразив він її — степовичку із віку-правіку?

Коли вчора водій увімкнув двигун і машина, повільно набираючи швидкості, попливла над голубою рікою асфальту, коли захитали услід їй головами безтямно п'янки безсмертники, на мить крізь ревіння мотору мені причулося кінське іржання, ніби то скіфські коні глухо озвалися з могил. Уперше за дві тисячі триста років по смерті одної із скіфських цариць покидала степи, і вони сумно ридали услід їй настояними на полянах вітрами.

Мабуть, такі самі вітри летіли тут і тоді, коли перші скіфські загони, озброєні списами й луками, з'явилися у безмежних причорноморських степах. Скіфська кіннота не знала на своєму шляху перешкод. “Сагайдак його, мов домовина відкрита, всі вони люди хоробрі”, — з жахом перед навалюю скіфів писав один із авторів Біблії. Степ був німий, мов пустеля, бо народ киммерійців, що населяв Подніпров'я до скіфів, змушений був перед їхньою появою залишити обжиті місця. Ось як про це оповідає “батько історії” грецький

Друкується за виданням: Мозолевський Б. Скіфський степ. К., 1983.

історик Геродот: "Кочові племена скіфів жили в Азії. Коли масагети витіснили їх звідти воєнною силою, скіфи перейшли Аракс (напевніше, Сирдар'ю чи Волгу.— Б. М.) і прибули в кіммерійську землю. З наближенням скіфів кіммерійці почали радитися, що їм робити перед лицем численного ворожого війська. І ось на раді думки розійшлися... Народ був за відступ, вважаючи за непотрібне стинатися з такою безліччю ворогів. Царі ж, навпаки, визнали за краще швидше лягти кістьми у рідній землі, ніж рятуватися втечею... Адже царі розуміли, яке велике щастя звідали вони на рідній землі і які біди чекатимуть на вигнанців, позбавлених батьківщини". Не бажаючи відступати, ватажки кіммерійських племен розділилися на дві частини і мужньо полягли у герці між собою. Народ поховав їх під високою могилою на березі Дністра і відступив до Малої Азії. Геродот твердить, що під час подорожі Північним Причорномор'ям йому ніби справді показували ту могилу останніх кіммерійських вождів.

Історики й досі сперечаються, коли скіфи вперше з'явилися в Європі. Самі скіфи, як свідчить Геродот, вважали, що це сталося за тисячу років до походу Дарія, тобто в середині II тисячоліття до н. е. Проте перші достеменно скіфські пам'ятки у Північному Причорномор'ї датуються VII ст. до н. е. На VIII—VII ст. до н. е. припадають і перші згадки про кіммерійців та скіфів в ассирійських дже-релах. Найвірогідніше, що на береги Чорного моря скіфи переселялися кількома хвилями і спочатку уживалися тут з кіммерійцями, виступаючи з ними спільно і проти передньоазіатських держав. Пізніше ж стосунки між ними стали ворожими. У VII ст. до н. е., переслідуючи витіснених з Подніпров'я кіммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, дійшовши навіть до Сирії, і єгипетський фараон Псамметіх I (664—610 рр. до н. е.) змушений був відкупитися від подальшого їх просування багатими дарунками. Утвердившись у Передній Азії, скіфи провладарювали там 28 років, спустошуючи передньоазіатські країни непомірною даниною і пограбуваннями. Кінець їх пануванню поклав мідійський цар Кіаксар (625—585 рр. до н. е.). Не сподіваючись здолати скіфів силою, він запросив їхніх вождів на бенкет і, напоївши, перебив. Скіфські загони змушені були повернутися до Північного Причорномор'я.

Відтоді майже тисячу років історія південноукраїнського степу була пов'язана з іменем скіфів. Це був мудрий, волелюбний і разом з тим жорстокий народ. За свідченням грецьких істориків, скіфський воїн пив кров першого заби-

того ним ворога. Тих, хто ще не мав власної жертви, не допускали навіть до святкового столу. Богові війни Аресу споруджували свосвідні жертвовники у вигляді купи хмизу. На її вершині як символ цього пожадливого бога ставили меч і в жертву йому приносили кожного сотого полоненого. Війна для скіфів була повсякденністю, і всі дорослі чоловіки не розлучалися зі зброєю. "Нам постійно доводиться воювати,— казали вони про себе,— або захищаючи свої стада і пасовиська від інших, або нападаючи на інших".

Виняткове значення війни в житті скіфського суспільства не могло не позначитися на розвитку зброярства. Арсенал їхньої зброї складався з мечів, кинджалів, списів, дротиків, бойових сокир, праці, лука. Особливої слави у всьому світі зажив скіфський лук: за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою він не мав на той час собі рівних. Недарма Геродот називає скіфів "кінними стрільцями з лука". Чимало розвитку досяг також захисний обладунок. У бою застосовувалися складені на шкіряній основі з дрібних металевих лусок щити, панцирі та бойові пояси, а також шоломи й поножі (кнеміди). Виготовлялися також засоби для захисту голови та грудей коня.

Треба зауважити, що із скіфами на території України остаточно утвердився залізний вік. Уперше залізо з'явилося ще за кіммерійців, але тільки у скіфів воно стало основним металом, з якого виготовляли більшість зброї та знарядь праці. З бронзи відливалися лише вістря до стріл, прикраси, певні типи посуду, оздобу кінських вуздечок і нагрудників та деякі інші речі.

За мовою скіфи належали до північної гілки іранських народів. Грецькі автори донесли до нас чимало скіфських слів, особливо власних імен, значення яких можна віднайти в іранських мовах. Так, наприклад, назва ріки Пантікап означає "рибний шлях", Еksamней — "священний шлях", ім'я царя Іданфірса — "володар води", Токсакіса — "швидкий олень". Корені деяких скіфських слів і досі зберігаються в мовах східних слов'ян: "спако" (собака), "куті" (російське "кутенок"), "голос", "топор".

Повернувшись із Передньої Азії, скіфи підкорили величезну територію від Дону на сході до Дунаю на заході. Щодо північної межі їхніх володінь серед учених не припиняються суперечки. Одні з них поширюють владу скіфів до північних кордонів сучасної території України, інші обмежують лише степовою смугою. Так чи інакше крім скіфів на території України, безперечно, жили також інші племена, які були в певній залежності від скіфів і сплачували їм

данину. За іменем панівного народу вся ця країна називалася Скіфією, а все її населення — скіфами.

Деякі племена Скіфії, як повідомляє Геродот, займалися хліборобством, вирощуючи хліб навіть на продаж грекам, проте “власне скіфи” були номадами — скотарями-кочовиками, що пересувалися зі своїми отарами й табунами по країні в пошуках пасовиськ. Звичайно, ці перекочовування мали організований, строго регулярний характер і здійснювалися в меридіональному напрямку, на північ або південь — залежно від пори року.

За житла скіфам правила великі повстані кибитки, в які воїни впрягали іноді по кілька пар волів. У кибитках мешкали жінки, діти й старі. Усе життя чоловіків проходило на коні, недарма ця тварина була у скіфів найулюбленішою. Біг коня символізував собою рух сонця. Скіфський цар Атей навіть якомсь сказав, що кінське іржання для нього дорожче від звуків флейти. Не дивно, що Атей сам чистив свого коня, з чого вкрай дивувалися зманижені греки.

Кочове господарство за суворих зим взагалі неможливе без коня, оскільки корм для худоби кочовики не заготовляють, а добути траву з-під снігу можуть тільки коні. Лише після того як пройнуть вони, по їхніх слідах можуть пастися вівці та велика рогата худоба.

На підставі етнографічних матеріалів середньовіччя можна уявити перекочовування скіфського племені: степом на колесах рухалося ціле місто, що складалося із сотень великих і малих кибиток. Там були й житла, і комори, і майстерні, адже все необхідне для життя — одяг, зброю, знаряддя праці, речі домашнього вжитку — скіфи виготовляли самі.

Скіфське суспільство поділялося на кілька великих племенних об'єднань, кожне з яких очолював цар. Влада його була спадковою. Панівне становище в країні належало так званім скіфам царським, які вважали решту населення своїми рабами. Володар царських скіфів, імовірно, був верховним царем всієї держави, проте спершу скіфські об'єднання були досить незалежними. Влада царів обмежувалася радою старійшин, іноді ж відбувалися і більш представницькі збори населення, де розв'язувалися найважливіші питання внутрішнього й зовнішнього життя.

Проте поступово влада дедалі більше зосереджувалася в руках знаті, яка мала величезні багатства — худобу, майно, коштовності. Грецький лікар і письменник Гіпократ називав скіфських багачів найбільш благородними і могутніми в країні. Деякі з них окрім всього були власниками кількох десятків чотиримісних кибиток. Поряд з багатіями в скіфському

суспільстві виділялася біднота, що майже не мала засобів до життя й змушена була працювати на заможних. Скіфи, які володіли лише однією кибиткою, що її перевозила пара волів, називалися “восьминогими”. Але у деяких не було навіть кибитки. Проте вони ще мали волю. Раби ж, праця яких широко застосовувалася в Скіфії, були позбавлені і її. Античні автори відзначають особливо жорстоке поводження скіфів зі своїми рабами.

Суспільство з такою складною ієрархічною структурою, безперечно, мусило мати серйозне ідеологічне обґрунтування. Ідеологічні уявлення скіфів базувалися на загальноіранській основі, як і в інших давньоіранських народів, не переросли ступеня міфологічно-релігійної свідомості. Всесвіт за цими уявленнями складався із трьох сфер, кожна з яких, в свою чергу, мала потрійну структуру. Такій системі відповідав розгалужений пантеон божеств, кожне з яких мало строго визначену функцію. Геродот, називаючи їх імена, зоставляє скіфських богів із грецькими. Так, наприклад, верховну скіфську богиню Табіті він порівнює з Гестією, Папая — з Зевсом, Апі — з Геєю, Гойтосіра — з Аполлоном, Аргімапу — з Афродітою, Фагімасада — з Посейдоном. Двоє божеств — Арес та Геракл — просто названі грецькими іменами.

Відповідно до космологічних уявлень потрійну структуру мали і суспільні та політичні організації скіфів (три суспільні стани, три царства під владою трьох царів тощо).

Ми подаємо стисло загальну характеристику скіфського суспільства, проте читач постійно має пам'ятати, що це суспільство за десять століть існування зазнало великих, часом кардинальних змін як у галузі матеріального виробництва, так і в сфері суспільно-політичних відносин та ідеологічних уявлень. Звичайно, всі ці зміни були зумовлені насамперед внутрішніми закономірностями розвитку скіфської людності. Однак було б помилкою зовсім відкидати зовнішні чинники. А серед них першочергове значення мали взаємозв'язки скіфів і стародавніх греків. Поява скіфів у степах України за часом збігається з інтенсивною колонізацією греками північного узбережжя Чорного моря. Грецькі міста-колонії Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, що згодом став столицею Боспорського царства, були безпосередніми сусідами скіфів і постійно впливали на них як прикладом власного життя, так і залученням скіфів до жвавої торгівлі, котра стимулювала розвиток економіки Скіфії, а відтак і всіх інших сфер її суспільного буття. Неабияку роль відігравали також зносини скіфів з іншими, близькими й далекими від

них, народами. Особливе місце з-поміж них посідали західні сусіди скіфів — фракійці та східні — сармати.

Найбільшої могутності Скіфія досягає в IV ст. до н. е., коли могили степовиків з'являються навіть на широті Києва. Це піднесення пов'язується з іменем славнозвісного царя Атея, який об'єднав усі скіфські племена в єдину державу. Його влада поширювалася навіть на задунайські землі, де споконвіку жили фракійці. Проте таке просування на захід зумовило конфлікт між скіфами і зростаючою македонською державою. 339 р. до н. е. македонський цар Філіпп II, батько Олександра Македонського, рушив на них великим походом. Скіфське військо на битву верхи на коні вів сам цар Атей, якому на той час було вже понад 90 років. У бою цар загинув, а скіфи зазнали відчутної поразки.

Щоправда, після цього скіфи ще не раз успішно протистояли македонцям. Так, наприклад, 331 р. до н. е. вони дощенту розбили тридцятитисячне військо намісника Олександра Македонського у Фракії Зопіріона, який спробував здійснити похід у Скіфію, а 292 р. до н. е. разом з гетами завдали поразки Лісімаху, котрий володів Фракією по смерті Олександра Македонського. Проте могутність Скіфії в цей час явно занепадає. На заході вона втрачає задунайські території, на сході не витримує зіткнення з сарматами. Наприкінці III — на початку II ст. до н. е. територія Скіфії обмежується Кримським півостровом і вузькою смугою Нижнього Подніпров'я. Але ще близько чотирьох століть скіфи залишалися на історичній арені Чорноморського узбережжя грізною силою, яка з успіхом протистояла і варварським племенам, і грекам-колонізаторам. Остаточної поразки на початку III ст. н. е. їм завдали готи. Відтоді Скіфія перестає існувати як етнічне й політичне утворення. Лише грізне ім'я "скіф" пережило віки. Античні автори довго ще надавали йому його всім народам, що хвиля за хвилею прокочувалися південноукраїнськими степами. Навіть давньоруський літописець називає свою країну "Велика Скуфь" (Велика Скіфія). Такого довголіття не знало ім'я жодного стародавнього народу, що жив на території нашої Батьківщини. Вітер історії і нині проносить його над степами.

СКІФСЬКИЙ СТЕП

Безмежний причорноморський степ був для скіфа і домішкою, і годувальником, і лікарем, і останнім пристанищем. Називаючи скіфів наймудрішим народом на берегах Понтя Евксинського (Чорного моря) і відзначаючи їхню нездоланність,

Геродот писав: "...Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього".

Основну особливість країни скіфів, за Геродотом, становила рівнинність ландшафту при майже повній відсутності лісів. Останні росли тільки в Гілеї — дніпровських плавнях та на сучасних Олешківських пісках. Велетенську рівнину, вкриту буйними травами, зрошували численні ріки. Геродот називає лише вісім найбільших з них, доступних для суден з моря. Це Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро), Пантікап, Гіпакіріс, Герр і Танаїс (Дон). Щодо локалізації трьох передостанніх рік історики сперечаються вже кілька століть, але згоди так і не дійшли. У Пантікапі вбачають то Конку, то Інгулець, в Гіпакірісі — найчастіше річку Каланчак з Каркінітською затокою. Під Герром розуміється або та сама Конка, або ж річка Молочна.

Всі ріки, за уявленням Геродота, текли до моря з півночі на південь. Найбільше значення у житті країни, звичайно, мав Дніпро. Уздовж його берегів тяглися розкішні пасовиська з високими травами, на нивах щедро родив хліб. Дніпровська вода була прозорою і приємною на смак, тут водилося безліч риби, зокрема осетри та білуга. У гирлі ріки сама по собі осідала сіль. Як пише Геродот, "це — єдина ріка, крім Нілу, витоків якої я не можу вказати (та, здається, що ніхто з еллінів)".

Геродота дивувала пристосованість скіфів до степових умов. "Оскільки в Скіфії надзвичайно мало лісу, — пише він, — то для варіння м'яса скіфи придумали ось що. Обидравши шкуру з жертвовної тварини, вони обчищають кістки від м'яса і тоді кидають в казани місцевого виготовлення (коли ті під рукою)... Заклавши м'ясо в казани, підпалюють кістки жертв і на них варять. Коли ж у них немає такого казана, тоді все м'ясо кладуть в кендюхи тварин, підливають води знизу підпалюють кістки. Кістки чудово горять, а в кендюх тільки вміщається обчищене від кісток м'ясо. Таким чином, він сам себе варить, як і інші жертвовні тварини". Дивуючись вмінню скіфів брати від степу все необхідне, історик із захопленням виголошував: "Як же такому народові не бути нездоланим і неприступним?"

У VI ст. до н. е. Скіфія пережила подію, відлуння якої багато століть зберігалася в свідомості скіфського народу. То була так звана скіфо-перська війна, заради опису якої Геродот і відвів скіфам так багато місця в своїй "Історії". Перський цар Дарій I Гістасп з 700-тисячним військом 514 р. до н. е. перейшов Боспор і рушив на Скіфію з метою

будімо покарати скіфів за їхні колишні передньоазіатські походи. Неспроможні протистояти велетенській армії Дарія, скіфи відправили посланців до сусідніх племен. "Вам ні в якому разі не варто, — казали послі, — триматися осторонь і допустити нашу загибель. Виступімо назустріч ворогові одноставно. Коли ви не зробите так, то нам доведеться покинути нашу країну або ж, залишаючись тут, добровільно підкоритися загарбникові. Що ж нам робити, коли ви не побажаєте допомогти? І вам від цього не стане легше. Адже перський цар виступив у похід проти нас так само, як і проти вас. Підкоривши нас, він не заспокоїться і не пощадить і вас... Коли б перський цар виступав лише проти нас одних, щоб помститися за колишнє поневолення, він би мав, залишивши в спокої всі інші народи, прямо йти на нашу країну. Тоді всім було б ясно, що він іде на скіфів, а не проти інших народів. Але ж тільки цар переправився на наш материк, він підкорив на своєму шляху всі народності. Всі інші фракійські племена вже у нього в руках, у тому числі й сусідні з нами гети".

Серед племен, до яких звернулися скіфи, були їхні південні сусіди — таври, північні — агафірси, неври, андрофаги і меланхлени, східні та північно-східні — савромати, будини і гелони. Царі будинів, гелонів і савроматів дійшли згоди й обіцяли скіфам допомогу. Володарі ж агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів і таврів відповіли їм: коли б ви не чіпали персів раніше, ми охоче б вам допомогли. Але ви без нашої допомоги вдерлися в землю персів, то ж обходьтеся без неї й тепер. Якщо вони нападуть на нас, ми дамо їм відповідь, а поки що воюйте самі.

Отримавши таку відповідь, скіфи вирішили не ставати з персами до відкритого бою, а почали повільно відступати, відганяючи худобу, засипаючи джерела й колодязі та випалюючи за собою траву. Своє військо вони поділили на два загони. Перший, до якого приєдналися савромати, діяв під проводом царя Скопасіса. При нападі на нього персів загін мав відступати вздовж Меотиди (Азовського моря) на схід, а коли б перси повернули назад — переслідувати їх. Два інших царства — "велике царство" під проводом Іданфірса і третє, царем якого був Токсакіс, — з'єдналися в одне військо разом з гелонами і будинами. На військо було покладено завдання, тримаючись від персів на відстані однієї доби переходу, заманювати їх на землі тих племен, які відмовилися від сприяння скіфам, щоб таким чином втягнути їх у війну. Як видно з розповіді Геродота, головнокомандуючим скіфів у цій війні був цар "великого царства" Іданфірс.

Відправивши на північ обози з жінками, майном та худобою і виставивши проти Дарія захисні загони, скіфи почали організовано відступати. Проте їх план залучити до війни північних сусідів провалився: перси почали переслідувати не Іданфірса, а Скопасіса, який зі своїм загоном відходив на схід. Перейшовши Дон, Дарій продовжував переслідувати скіфів і в землях савроматів та будинів. Поминувши і їх, він зупинив своє військо на річці Оарі (Волга, Ока?) та наказав збудувати вісім великих укріплень, розміщених на відстані близько 12 кілометрів одне від одного. Тим часом Скопасіс обійшов персів з півночі і повернувся у Скіфію. Розлючений Дарій звелів облишити наполовину закінчене будівництво і, гадаючи, що перед ним вся скіфська армія, повернув за Скопасісом на захід.

Тим часом обидва загони скіфів з'єдналися і відповідно до стратегічного плану повернули в землі відступників — меланхленів, андрофагів і неврів. Забувши про свої обіцянки виступити в такому разі на боці скіфів, ті зі страху перед перською навалою втекли на північ. Агафірси ж трималися свого, заявивши скіфам, що коли ті вступлять в їхні землі, їм спочатку доведеться витримати смертельну битву із ними. Після такого попередження скіфам довелося повернути до Скіфії.

Але й Дарісві від того не стало краще: його плани на блискавичну перемогу зазнали краху. Втомившись від безперспективного переслідування скіфів, він надіслав до Іданфірса гінця і велів передати йому таке: "Диваче! Чого ти весь час тікаєш, хоч тобі можна зробити вибір? Коли ти вважаєш себе спроможним протистояти моїй силі, то зупинися, припини свої блукання і зійтися зі мною. Коли ж визнаєш себе заслабким, тоді тобі також варто облишити втечу і, несучи своєму володарю землю і воду, вступити з ним до переговорів". Гордий Іданфірс відповів Дарісві: "Дізнайся ж, царю, який я! Я й раніше ніколи не тікав із страху будь перед ким і тепер не тікаю від тебе. І зараз я роблю те саме, що й звичайно за мирних часів. А чому я відразу ж не став з тобою до бою — це я також поясню. Адже у нас немає ні міст, ні обробленої землі. Ми не боїмося їхнього плюндрування і спустошення, тому й не стали з вами до герцю негайно. Коли ж ви бажаєте будь-що статися з нами, то ось с у нас батьківські могили. Знайдіть їх і спробуйте зруйнувати, тоді й дізнаєтесь, станемо ми битися за ці могили чи ні. Але доти, доки нам не замахнеться, ми не станемо до бою з вами. Це я сказав про битву. Володарями ж своїми я визнаю лише Зевса і Гестію,

царицю скіфів. Тобі ж замість дарів — землі і води — я надішлю інші дарунки, яких ти заслуговуєш. А за те, що ти назвав себе моїм володарем, ти мені ще дорого заплаатиш!”

Вирішивши помститися Дарієві за його зухвалість, скіфи вжили заходів до того, щоб не випустити його із Скіфії. З цією метою вони відправили загін під проводом Скопасіса на Дунай, де він мав переговорити з іонійцями, яких Дарій залишив для охорони моста, наказавши чекати його протягом 60 днів. Дехто з дослідників вважає, що такий короткий термін був визначений наміром Дарія після перемоги над скіфами повернутися до Персії через Кавказ.

Прийшовши до Дунаю, скіфи почали переконувати іонійців, що час, визначений Дарієм, давно минув, тому вони вільні зняти охорону без будь-якого ризику прогнвити персів. Іонійці обіцяли їм так і зробити. Скіфи, впевнені, що вони дотримають свого слова, повернули назад.

Тим часом військо Дарія почало терпіти від втоми, спраги й голоду. Не зважаючись стати з персами до відкритого бою, скіфи виснажували їх короткими сутичками. А щоб довше затримати завойовників у степу, вони потроху підготовували їх, ніби ненароком залишаючи без охорони якусь частину худоби. Коли ж Дарієві стало зовсім непереливки, Іданфірс надіслав йому обіцяні дари: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл.

Перси зібралися на раду. Дарій вважав, що скіфи визнають над собою його владу і на знак цього підносять землю і воду (миша та жаба), здаючись разом з кіннотою, на яку за швидкістю схожий птах, і всією армією (стріли). Але радник і сподвижник Дарія Гобрій пояснив цареві суть дарів по-іншому: “Коли ви, перси, не злетите в небо, як птахи, або не заристесья в землю, як миші, або не поскачете в болото, як жаби, то не повернутися вам назад, ураженими цими стрілами”.

Відправивши Дарієві подарунки, скіфи вперше з'явилися перед персами у повному бойовому порядку, щоб стати до вирішальної битви. Погожого сонячного ранку дві велетенські армії шикувалися для кривавої сутички. У повітрі вже пахло смертю — ось-ось мав пролунати сигнал до бою. І раптом крізь скіфські бойові порядки пробіг засць, і серця скіфів, цих запеклих мисливців, не витримали. Забувши про все на світі та зчинивши метушню й переполох, вони кинулися за зайцем. Здивуванню Дарія не було меж. “Що там коїться?” — запитав він дозорців. Йому відповіли. Тоді Дарій сказав нібито своїм підручним: коли навіть у хвилину смертельної

небезпеки ці люди здатні думати про якогось зайця, вони просто глузують над нами. Тепер мені зрозуміло, що Гобрій правильно визначив скіфські дари. Тож битися нам з ними нічого, давайте краще порадимося, як нам повернутися додому.

Коли настала ніч, Дарій залишив у таборі немічних і поранених, щоб не заважали у поході (сказавши їм, проте, що він збирається з відбірною частиною війська напасти на скіфів), а також ослів, які б зчиняли рев, справляючи враження, що перси на місці, наказав з тією самою метою запалити вогнища і поспіхом рушив до Дунаю, прагнучи лише одного — застати цілим міст.

Малоймовірно, щоб описані події розвивалися саме так — надто вже вони мають анекдотичний вигляд. І все-таки факт, що скіфи витримали навалу персів, свідчить як про їхню життєву й військову мудрість, так і про велику чисельність — адже перська армія на той час була найбільшою в світі.

На жаль, ми не можемо визначити, скільки жителів налічувалось тоді в Скіфії. До нас дійшов лише переказ Геродота про те, що скіфський цар Аріант, прагнучи полічити своїх підлеглих, зробив своєрідний, перший на території нашої країни “перепис населення”. Під страхом смертної кари він наказав всім дорослим чоловікам своєї держави принести по бронзовому вістрію стріли. Їх виявилось так багато, що цар вирішив спорудити з них собі пам'ятник. Він повелів розплавити вістря і відлити мідну посудину, яку було встановлено в священній місцевості Еksamпей, деь між Дніпром і Південним Бугом. Геродот твердить, що сам бачив цю посудину. Вона вміщувала 600 амфор (щонайменше 6 тисяч літрів), а товщина її стінок становила шість пальців.

Довідавшись на ранок, що Дарій вислизнув, скіфи почали переслідувати його військо. Як свідчить Геродот, перське військо у більшості своїй складалося з піхоти, до того ж перси погано знали дорогу. Скіфи ж були на конях, і степ їм був знайомий, як рідна домівка. Тож не дивно, що вони перші добрались до мосту. Виявилось, що іонійці все ще його охороняють. Скіфи знову почали умовляти їх зруйнувати міст, запевняючи, що Дарій більше не спроможний владі їм вдіяти. Проте іонійські тирані, що прийшли до мосту з милості Дарія, добре розуміли: коли занепаде могутність перського царя, їм самим не втриматися, бо кожне окреме місто віддало перевагу народному правлінню перед владою тирана. Тому вони вдалися до хитрощів і почали розбирати міст з боку скіфів, запевняючи, що доведуть

справу до кінця, а скіфам, мовляв, у цей час краще іти шукати персів, щоб помститися їм і за себе, і за іонійців.

Скіфи повернули назад. І тут їх підвів той самий степ, який стільки разів виручав і від голоду, і від наглої смерті. Оскільки під час відступу вони знищували пасовиська, і засипали джерела, то тепер сподівалися, що перси підуть по тих місцевостях, де зберігся корм і вода. Однак Дарій вирішив за краще триматися прокладеного шляху, і скіфи знову з ним розминулися. На цей раз перси першими прийшли до Дунаю, іонійці відразу ж навели міст, і перське військо було врятоване. Але за скіфами з того часу у всьому світі утвердилася слава нездоланих. Нею вони однаково завдячують як своїй природній мудрості, так і тому середовищу, серед якого зародилася й визріла скіфська могутність — безкрайньому північнопричорноморському степові.

Ідучи тими просторами, не можна не ловити себе на думці: чи не тут містився скіфський Ексампей, чи не отам шикувалася до бою відчайдушна кіннота Іданфірса або вольниць легендарного Атея? І серце сповнюється правдивою гордістю, що ти — спадкоємець і продовжувач тієї сили й слави.

ЛИСТИ У ВІЧНІСТЬ

Кажучи Дарієві про те, що єдиним приводом до невідкладного бою зі скіфами може бути пограбування могил їхніх батьків, Іданфірс, імовірно, був цілком упевнений, що перси їх не знайдуть. Скіфський цар мав рацію: ця справа виявилася непосильною не тільки для Дарія, але й для кількох поколінь археологів — архаїчні могили степових скіфів VII—VI ст. до н. е. невідомі й досі. Це тим парадоксальніше, що Геродот конкретно вказує їх місцезнаходження, неодноразово його уточнюючи. Але історія ніби кепкує над скіфознавцями — зазначене місце є, а могил немає. Щоправда, у степу відомі розрізнені поховання скіфської архаїки — часом у самотійних могилах, іноді в курганах більш раннього часу, але вони, звісно, не становлять того масиву, у якому можна було б вбачати скіфські кладовища часів Іданфірса і Геродота.

Про поховальні звичаї скіфів "батько" історії пише: "Гробниці [їхніх] царів містяться в Геррах, до яких Борисфен ще судноплавний. Коли у скіфів помирає цар, то там викопують велику чотирикутну яму. Приготувавши яму, тіло підіймають на віз, покривають воском; потім розрізають шлунок небіжчика, очищають його і наповнюють товченим

купером, пахощами та насінням селери і анісу. Опісля живіт знову зашивають і везуть [небіжчика] на возі до другого племені. Жителі кожного краю, куди привозять тіло царя, при цьому роблять так само, як і царські скіфи. Вони відрізають шматок свого вуха, обстригають кружальцем волосся на голові, надрізають руку, роздряпують лоб і ніс, протикають стрілами ліву руку. Звідси небіжчика везуть на возі далі, в інший край свого царства. Супроводжують тіло, до кого його було привезено раніше. Після об'їзду всіх країв вони знову прибувають у Герри до племен, що живуть у найбільш віддалених межах країни, і до царських могил. Там тіло на солом'яних підстилках опускають в могилу, по обидва боки втикають в землю списи, а зверху настеляють дошки й покривають їх комишевими матами. У решті просторого приміщення гробниці ховають одну з наложниць царя, попередньо задавивши її, а також виночерпця, кухаря, конюха, охоронця, вістового, коней, первістків усяких інших скіфських тварин, кладуть золоті чаші (срібних і мідних посудин для цього скіфи зовсім не застосовують). Потому всі разом насилають над гробницею великий горб, причому навперейми стараються зробити його якомога вищим...

Так скіфи ховають своїх царів. Коли ж помирають прості скіфи, то найближчі родичі кладуть тіло на віз і возять по всій окорузі до друзів. Усі друзі приймають небіжчика і влаштовують супровідникам частування, причому підносять небіжчикові покуштувати тих самих страв, що й решті. Простих людей у такий спосіб возять по окорузі протягом сорока днів, а потім ховають".

До цього Геродот додає, що після похорону скіфи очищають себе в своєрідній лазні димом конопляного насіння. А через рік по похороні царя всі збираються до його могили відправляти тризну, після якої роблять опудала з 50 забитих коней і такої самої кількості найкращих царських слуг, розставляють їх для охорони навколо кургану і на цьому кінчають обряд.

Отже, поховання предків Іданфірса, як і його сучасників, містилися в Геррах, до яких Дніпро був судноплавний. Описуючи ріку Герр, яка розмежовувала землі скіфів-кочовиків і скіфів царських, Геродот зазначає, що вона відділялась (буквально — витікала) від Дніпра в однойменній місцевості. В іншому місці він вказує, що ця місцевість розташована по Дніпру, поки його течія відома. Щоправда, відстань до неї він визначає в сорок днів плавання, але тут явна помилка: в такому разі Герри мали б міститися ледве чи не на широті Москви, чого не можна припустити, виходячи з інших

повідомлень того самого автора. Можливо, тут Геродот сплутав сорок днів плавання з тими сорока днями, протягом яких тіло царя, перш ніж потрапити в Герри, мандрувало по країні для прощання з ним скіфів.

Більшість сучасних дослідників вважає, що судноплавним за Геродота, як і в пізніші часи, Дніпро був до порогів або навіть нижче — до мілин на місці Нікополь-Кам'янської переправи. Отже, й геродотівські Герри почали шукати насамперед тут. І справді, саме нижче дніпровських порогів по обидва боки ріки було виявлено найбільші зосередження курганних скіфських могильників, що налічують десятки, а можливо, й сотні тисяч могил. Тут стояли й велетенські курганні насипи, справжні степові піраміди, найбільші з яких — Олександрополь, Солоха і Чортомлик — сягали заввишки близько 18—21 метра і, безперечно, були споруджені над гробницями володарів великого скіфського царства. Розкопки цих пам'яток принесли нашій археології світову славу. Здавалося, геродотівські Герри самі йдуть до рук, але... Але після широкої і тривалої дискусії остаточно з'ясувалося, що всі ці кургани були насипані в IV—III ст. до н. е. і, таким чином, належать не предкам і сучасникам Іданфірса, а його нащадкам.

Не знаходячи Геррів у степу, дехто з дослідників схилився до думки про те, що вони містилися за межами степу, зокрема на Посуллі, де відомі великі курганні могильники раннього періоду, у тому числі й велетенські кургани заввишки 10—20 метрів. Проте поховальний обряд посульських могил занадто вже відрізняється від описаного Геродотом. Більше відповідають йому курганні поховання Кубані, однак кількість їх порівняно невелика, а територія розміщення перебуває зовсім осторонь скіфського степу. Щоправда, існує думка, що за первісного періоду підкорення скіфами Північного Причорномор'я Прикубаня, можливо, входило до їхніх володінь. Крім того, відомо, що багато кочових народів ховали своїх небіжчиків за межами земель, по яких кочували. Але як у такому разі пояснити повідомлення Геродота про знаходження місцевості Герри біля Дніпра?

Можна припустити, що Герри стали кладовищами скіфів лише з часів Геродота. Це підтверджується й археологічними матеріалами, але й у цьому разі місце архаїчних скіфських могил залишається невідомим. Будемо сподіватися, що подальші дослідження внесуть ясність і в це питання, а поки що одна за одною розкривають свої таємниці степові могили IV ст. до н. е., більшість яких за часом можна пов'язати з періодом царювання Атея.

Серед широкого загалу існує хибна думка про те, що степові кургани насипано запорозькими козаками. Насправді ж найпізніший із них було споруджено майже за два тисячоліття до появи першого козака — коли ще не тільки козацтва, не тільки українців, але й слов'янства як такого не було. Так само, до речі, ніколи не існувало і "сторожових" могил — всі кургани, великі і малі, становлять собою поховальні споруди.

Більшість наших степових могил відноситься до доби бронзи (III—II тисячоліття до н. е.), менша частина — до скіфського часу. І лише поодинокі з них споруджені сарматами та середньовічними кочовиками.

За тисячі років, які пройшли від часу їх спорудження, кургани так злилися зі степовим пейзажем, що тепер без них важко уявити сам степ. Перегорніть хроніки мандрівників минулих століть — перше і найбільш видатне, що завжди дивувало й приголомшувало їх, — нескінченні курганні пасма, що простяглися серед духмяного степового безмежжя. Місячної ночі і погожої днини, у зливи й заметілі стоять вони живими пам'ятниками тим, що спорудили їх, а потім і поснули під ними.

Важко знайти письменника, який би, описуючи степ, міг поминути кургани. І вже зовсім неможливо без щему у серці читати степові пейзажі А. П. Чехова, який зріс у степу і присвятив йому не одну сторінку своєї творчості. "В синявій даліні, де останній видимий горб зливався з туманом, — писав він в оповіданні "Щастя", — ніщо не ворушилось; сторожові та могильні кургани, що там і сям здіймалися над горизонтом і безмежним степом, дивилися суворо й мертво; в їх непорушності і беззвучності відчувались віки й цілковита байдужість до людини; міне ще тисяча років, помруть мільярди людей, а вони все ще стоять, як стояли, нітрохи не жалкуючи за померлими, не цікавлячись живими, і жодна душа не дізнається, навіщо вони стоять і яку степову таємницю ховають під собою".

Справді, то дивне відчуття — зійти на степовий курган і, заплющивши очі, побачити раптом себе в іншому світі, зовсім з іншими, не нашими, вимірами й уявленнями. Адже всі ті, що лежать під ними, були колись живими людьми. Вони орали поля й випасали худобу, сіяли й воювали, любили й ненавиділи. Сліди їхні завіяли вітри, віки заглушили їхні голоси, і тільки німотні могили залишилися єдиним свідками живих їхніх радощів і сумувань.

Але Антон Павлович помилявся у тому, що ці свідки довіку не розкриють своїх таємниць. Розкопки степових

курганів почалися ще в середині XVIII ст. За двісті років досліджень їх розкопано сотні й тисячі. І кожен з них — мов книга не лише про велику і непросту історію народів, але й про конкретне життя конкретної людини.

Порівняння курганів з книгою зовсім не надумане. Не лише народи доби бронзи, але й скіфи, незважаючи на якнайтісніші стосунки з високорозвиненими греками, так і не досягли писемності. Причина цього явища, звичайно, — соціально-економічний рівень розвитку скіфського суспільства. Але, імовірно, немалою мірою вона була зумовлена також вимогою суворого дотримання скіфами усталених пра-батьківських звичаїв.

З цього приводу Геродот розповідає повчальну історію життя і смерті скіфського філософа Анахарсиса (рідного дядька Іданфірса), якого навіть чванливі греки визнали (поряд з шістьма грецькими) сьомим мудрецем світу.

Подорожуючи по Греції, Анахарсис близько познайомився як з тогочасною грецькою філософією, так і з релігією. Особливо до вподоби йому припало свято Великої Богині, яке відправляли греки на острові Кізік. Анахарсис присягнувся богині після повернення додому живим і здоровим принести їй жертву за обрядом, баченим у кізікінців, і влаштувати на її честь цілонічне святкування. Повернувшись у Скіфію, він забрався в Гілею і вчинив обіцяне. Проте хтось довіс про це його братові, цареві Савлію. Той прибув у ліс і на місці вбив Анахарсиса, — найбільшого скіфського мислителя. Воістину немає пророків у своїй батьківщині!

Геродот переповідає ці події спрощено, у вигляді легенди. Насправді ж, мабуть, йшлося про спробу Анахарсиса запровадити в Скіфії новий культ, а можливо, разом з ним — і нові соціальні порядки. Проте факт залишається фактом: захищаючи свою землю від чужоземних впливів, скіфи не зупинялися ні перед чим.

Згодом доля Анахарсиса спіткала і одного зі скіфських царів, потомка Іданфірса Скіла, сина Аріапіфа. Матір'ю його була гречанка, яка навчила сина не лише розмовляти, але й писати грецькою. Батько Скіла, як пише Геродот, "загинув від підступності царя агафірсів" (тих самих агафірсів, що відмовилися пустити скіфів під час скіфо-перської війни у свої володіння) Спарганіфа, і престол перейшов до Скіла разом з однією із дружин Аріапіфа (у скіфських царів існувало багатожонство) на ймення Опія.

Еллінське виховання далося Скілові взнаки. Збудувавши в Ольвії кам'яний будинок і поселивши в нім одну зі своїх дружин, місцеву уродженку, він часто наїздив до міста,

залишав свій почеп перед стіною і наказував замикати за собою ворота. Тут він переодягався в грецький одяг і вільно ходив по місту, дотримуючись грецьких звичаїв і навіть беручи участь у відправленні релігійних обрядів еллінів. Нарешті він забажав посвятитися у таїнства Вакха. Образившись на скіфів за те, що ті глузували над еллінами з приводу їхніх вакхічних нестямств, ольвіополіти донесли скіфському війську про посвячення царя. Вони провели скіфів на фортечну стіну і показали Скіла, який проходив по вулиці з юрбою греків у вакхічній несамовитості. Скіфи були без міри обурені. Після повернення Скіла додому вони повстали проти нього й оголосили своїм царем Октамасада, брата Скіла. Скіл спочатку врятувався втечею до фракійців, але скіфи виміняли його за брата фракійського царя, який на той час переховувався з якихось причин у скіфів, і Октамасад на місці велів стягти Скілові голову.

Таке суворе дотримання традицій і звичаїв у скіфів, безперечно, поширювалося й на заборону писемності. Можливо, певна частина скіфської знаті, як видно на прикладі Скіла, володіла грецьким письмом, але воно не набуло скільки-небудь істотного поширення серед маси скіфів. У всякому разі, в скіфських курганах за винятком окремих грецьких написів не знайдено жодного слова, написаного рукою скіфа. Натомість їхні могили — справжні скарбниці, де археологи знаходять тисячі речей: посуд, зброю, залишки одягу, прикраси, деталі кінської зброї тощо — все те, чим скіфи користувалися за життя і, згідно зі своїми релігійними уявленнями, мали користуватися у потойбічному світі. І коли пригадати, якого листа надіслав Іданфірс Дарієві (птаха, миша, жаба, п'ять стріл), то скіфські могили з повним правом можна називати своєрідними книгами, безписемними листами у вічність.

І хай кожен з них сам по собі може бути прочитаний по-різному (як прочитали листа Іданфірса Дарій і Гобрій), але, взяті разом, вони становлять надійне джерело до вивчення побуту, культури, звичаїв, соціальної організації, економіки й самої історії скіфського суспільства.

ЧОРТОМЛИК

Як видно з попереднього викладу, перші свої кроки на півдні України скіфська археологія робила дуже невпевнено, але, взяті разом, вони становлять надійне джерело до вивчення побуту, культури, звичаїв, соціальної організації, економіки й самої історії скіфського суспільства.

ними були такі безмежно віддані науці подвижники, як Дюбрюкс, але частіше ними виявлялися різні пройдисвіти й невігласи, що завдали справі дослідження скіфських старожитностей непоправної шкоди.

У 1859 р. при міністерстві імператорського двору було створено Археологічну комісію, на яку поклали обов'язок розкопувати стародавні пам'ятки. 1889 р. за нею було закріплено виняткове право надавати дозвіл на їх здійснення. Дослідження старожитностей набагато поліпшилися. Потроху вони починають переходити до фахівців, що, набуваючи досвіду, розробляють методичні та методологічні засади розкопок. Але до археології як до науки ще було далеко. Царський двір прагнув лише нових і нових коштовностей, штовхаючи археологів на скарбощукацтво.

З першого року створення комісії в придніпровських степах почав свою археологічну діяльність її член Іван Єгорович Забелін. Протягом 1859—1861 рр. він розкопав кілька скіфських курганів середньої висоти (3—8,5 метра) на південь від Катеринослава (нині Дніпропетровськ) — поблизу сіл Томаківки, Біленького, Чумаків та Краснокутської станції. Усі вони були пограбовані. Але це не спинило молодого вченого. І вже 1862 р. він починає розкопувати один з найбільших скіфських курганів, що згодом увійде в науку під назвою Чортomlaка та обезсмертить ім'я свого дослідника.

І. Є. Забелін народився 1820 р. у бідній родині дрібного службовця в Твері і ще в дитинстві залишився без батька. З великими труднощами йому пощастило закінчити Преображенське училище Московського приказу громадського опікування. Продовжувати освіту можливості не було. Усе, чого він досяг у житті, далось йому важкою і виснажливою працею. Двадцять років після училища він виконував обов'язки канцелярського службовця Збройової палати, переписуючи архівні справи і водночас самотужки оволодіваючи історичною наукою. Під кінець життя І. Є. Забелін (помер 1908 р.) став одним з найбільших знавців у галузі скіфської і слов'янської археології, досягнувши найвищих учених ступенів і звань. Він написав близько 200 наукових праць. Зважаючи на обставини, в яких проходило його життя, такий злет можна назвати подвигом. І одним із перших щаблів на шляху сходження вченого стала Товста Чортomlaцька Могила.

Курган здавна привертав увагу всіх, хто його бачив. Подорожуючи у XVIII ст. по півдню України, визначний російський мандрівник В. Зуев писав: "Виїхавши із Чортomlaка, верстов через п'ять побачили ми величезний круглий

курган, якого я ні до цього, ні опісля не бачив. Його називають тут Товстою Могилою. Навколо, мабуть, він та-кож був обкладений вапняковим камінням, тому що, скільки ми не їхали до нього, воно скрізь валялося, а ще більше його було на цій мальовничій горі. Підйом на курган досить крутий, посеред самої вершини міститься ямище... а в отій ямині стоїть кам'яний бовдур".

Пам'ятку справді важко було не запримітити — висота її сягала 19 метрів, діаметр становив 110 метрів. Нехай читача не дивує назва кургану — Товста Могила. Цю назву вже звикли пов'язувати з розкопками скіфського кургану поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині, здійсненими 1971 р. Однак слід зазначити, що більшість великих курганів із плоскою або сферичною верхівкою називалася колись на противагу гострим могилам товстими і лише після розкопок їм надавалося інше ім'я — здебільшого за назвою найближчого населеного пункту.

Курган стояв на рівнинному узвишші у верхів'ях річки Чортomlaка (звідки в подальшому й пішла його назва) за 2,5 кілометра від Чортomlaцьких хуторів (тепер с. Чкалова). За три версти на схід від нього проходив давній чумацький шлях. Навколо кургану, як це звичайно буває, стояло багато могил менших розмірів. Свого часу курган правив козакам за сторожову вежу, з якої степ відкривався на тридцять верст довкруг.

Могила входила до володінь вдови генерал-майора у відставці Зейфарта. Коли Археологічна комісія звернулася до неї з проханням дозволити розкопки кургану, поміщиця поставила вимогу — віддати їй третину серійних коштовностей, а за поодинокі знахідки сплатити третину їхньої номінальної вартості і, крім того, передати всі речі, "що не матимуть археологічного значення", тобто весь матеріал, виготовлений не з коштовностей. Археологічна комісія змушена була погодитися на такі умови. Для розкопування могили міністерство імператорського двору виділило дуже велику на той час суму — 5000 карбованців.

Розкопки почалися 26 травня 1862 року. З верхівки кургану звалили половецьку кам'яну бабу, яка стояла там споконвіку. Історія її заслуговує на окрему увагу.

Цей ідол правив кільком поколінням місцевих селян як об'єкт поклоніння, оскільки вважалося, що він здатний оберігати від лиха. Років за 20—30 до розкопок його стягли з кургану і використали в господарстві. Як на те, в степу тоді почалася засуха, і по селах пішли чутки, будім у тому винен чортomlaцький ідол. Його знову повернули на могилу, відбивши ненароком по дорозі голову, і засуха, що тривала чотири роки, ніби припинилася. Згодом одному з селян

збрело забрати відбиту голову ідола, щоб підпирати нею двері біля погребу. Знову трапилася засуха, і знову голову змусили повернути на курган та поставити ідоліві. Так і стояв він до розкопок, оточений шаном й забобонами, приймаючи дари грошима й хлібом за своє "знахарювання". І коли востаннє І. Є. Забелін стягнув його, "багато селян, що проїздили або проходили мимо, благоговійно скидали шапки й цілували повержений камінь".

Дореволюційна методика розкопок істотно відрізнялася від сучасної. Забелін почав розкопувати Чортмлик, як і інші кургани, наскрізною траншеєю зі сходу на захід — розуміння необхідності знімати весь насип ще не було. У розкопках брало участь 86 грабарів з підводами. На шостому метрі насипу було виявлено залишки майже 250 кінських вуздечок з залізними вудилами та золотими й бронзовими оздобами, чималу кількість інших речей. Приблизно на рівні цих знахідок курган мав уступ, вище якого схилю кургану, як і по підшві, було укріплено камінням.

Робота просувалась успішно. За півтора місяці з кургану було вивезено понад 17 000 кубометрів ґрунту, але стало зрозумілим, що цього року розкопки не закінчити. Тому, не доходячи потрібного рівня материкової глини, Забелін припинив їх.

Наступного року для завершення досліджень було асигновано ще 5000 карбованців і обіцяно в разі потреби надати додатково 2000. У розкопках тепер брало участь 116 грабарів.

Коли в межах закладеної траншеї вийшли на материк, з'ясувалося, що курган перекривав невелику могилу доби бронзи з кількома скорченими похованнями. Під кам'яною кріпидою в західній частині розкопу відкрили залишки тризни — уламки амфор, кістки тварин, деталі вуздечок, бронзові вістря стріл. У центрі кургану містилася основна гробниця, а на захід від неї — три могили з похованнями дванадцяти коней та дві — з кістяками конюхів. Кінські вуздечки були оздоблені золотими й срібними прикрасами, біля шести коней виявлено рештки сідел із золотими окуттями, а біля двох ще й пишні нагрудні прикраси із бронзи. З конюхами також було покладено золоті прикраси і зброю, що свідчить про неабияку їхню заможність і знатність.

Основна могильна яма зверху мала розміри близько 2,1×4,6 метра і донизу майже вдвічі розширялася. Дно її сягало глибини 10,8 метра від рівня поля. У кожному з кутів ями були влаштовані підземелля — кожне завдовжки близько 3,5 метра, заввишки 2 метри, а підлога містилася

на 2 метри нижче дна вхідної шахти. Розкопки такої складної підземної споруди далися надзвичайно важко, адже ні будь-якої техніки, ні досвіду гірничих робіт Забелін не мав. Справа ускладнювалася також необізнаністю дослідника з конструктивними особливостями скіфських гробниць. Забелін вважав, що головний небіжчик мав лежати на дні вхідної шахти. Не виявивши тут ніяких знахідок, він дійшов висновку, що основна частина гробниці дощенту пограбована і лише кутові камери (він сприйняв їх за допоміжні) внаслідок щасливого випадку залишилися цілими. Насправді ж дослідник помилявся: то були основні поховальні приміщення, а відтак з часу поховання жодна людина скуди не діставалася.

Розчищення почалося з південно-східного підземелля. Тут стояв невеликий бронзовий казан та п'ять глиняних амфор. Уздовж стін камери виявлено велику кількість бронзових вістрів стріл і золотих платівок від одягу та наголовного вбрання. Одяг, імовірно, висів уздовж стін на залізних гаках. Вхід до ніші охороняв собака.

У північно-східному підземеллі стояло шість амфор. Біля входу лежав кістяк служниці з бронзовою гривнею на шиї та золотою підвіскою біля скроні, а поруч — залишки сагайдака з бронзовими вістрями стріл, набірне веретено. Уздовж стін, як і в попередньому випадку, зібрано близько 2500 золотих прикрас від наголовного вбрання й одягу, розвішаного колись на стінах. Отож обидві ніші становили собою комори, де розмішувалися запаси їжі й вина, а також парадне вбрання.

У південно-західній камері виявлено два чоловічі кістяки, що лежали поруч. В одного з них на шиї була потерта золота гривня, прикрашена шістьма фігурками левів на кожному кінці, на зап'ястях — широкі золоті браслети, на пальцях — обручки з плоскими щитками. Навколо черепа зібрано 31 золоту платівку, можливо, від наголовного вбрання. При боці лежав меч з окутим золотою платівкою "руків'ям", спіральна золота стрічка від пужална нагая, залишки двох сагайдаків із бронзовими вістрями стріл, кілька залізних наконечників списів та бронзова й срібна посудинки до вина. Небіжчик був підперезаний поясом з бронзовим набором, на ногах виявлено залишки бронзових кнемід.

Другий небіжчик був дещо бідніший. Шию його також прикрашала золота гривня, правцю — срібний браслет і золота обручка. На попереку містився пояс із бронзових платівок. Осторонь лежали залізний меч та сагайдак зі стрілами.

В останньому, північно-західному підземеллі була похована жінка. Кістяк її лежав на ложі зі слідами блакитної, синьої, червоної, жовтої та зеленої фарб. Небіжчицю поховали в наголовному вбранні, від якого лишилося понад 50 золотих платівок і начільна стрічка. З наголовного вбрання опускалася пурпурова намітка, обшита по краю золотими платівками із зображенням скіфа, що причащається перед богинею з люстерком у руці — подібними до виявлених у Куль-Обі. На шії небіжчиці була золота гривня, на зап'ястях — по широкому золотому браслету, на кожному пальці — золоті обручки, біля скронь — підвіски у вигляді кола з привісочками на ланцюжках. Поблизу правіці знайдено бронзове люстерко із залізним руків'ям.

Небіжчицю супроводжував слуга, що лежав поперек камери з бронзовим та залізним браслетами на зап'ястях і купою вістер стріл при боці. Решта площі підземелля була заставлена посудом. Тут виявлено 14 амфор для вина і велику срібну тацю, на якій лежав срібний черпак зі скульптурною голівкою собаки на кінці руків'я. Біля західної стінки стояла велика срібна амфора з позолоченим горлом, ручками й плічками — найвизначніший шедевр Чортотлика.

Висота посудини 0,7 метра, ширина 0,39 метра. Увесь тулуб її прикрашено карбованим орнаментом з рослинними мотивами, доповненими фігурками птахів. У нижній частині містилося три отвори для зливання вина у вигляді лев'ячих голів та погруддя Пегаса. Вище цього святкового килима, на плічках посудини, поміщено горельєфний фриз зі сценами, як вважають, приборкування скіфами коней. Кожну фігурку відлито окремо, а потім припаяно до поверхні амфори. Сюжет композиції нескладний, але вражає життєвістю, стрункістю побудови, довершеністю образів.

У центрі композиції трое скіфів (двоє юних і один бородатий), спутавши коня арканами, намагаються повалити його на землю. Осторонь від них, босий і зі спущеною з одного плеча свиткою, стоїть четвертий учасник цієї сцени. Ліворуч від неї скіф з горитом без лука при боці, тримаючи коня за повід, підгинає йому передню ногу, очевидно, заставляючи лягти. Праворуч скіф без зброї триножить осідланого коня. Далі з обох боків юний і бородатий степовики, накинувши на шії коням аркани, обома руками тягнуть їх до себе, намагаючись втримати скакунів, перед якими, поміщені головами врізнобіч, вільно пасуться ще двоє коней.

Одяг скіфів такий самий, як і на кульобському келисі, але простіший, до того ж усі вони тут простоволосі. Горити,

що висять біля лівого боку двох з них, явно спрощеної форми. З усього видно, що художник зобразив рядових представників країни.

Композиція відзначається ясністю побудови й чітким пластично-емоційним ритмом, що підносить твір до рівня кращих зразків античної пластики.

Вище фриза зі скіфами, під горлом посудини розміщено дві однакові сцени терзання грифонами оленя. За художніми якостями вони набагато поступаються всім іншим зображенням. Коли останні становлять оригінальні витвори самобутнього митця, то сцени з грифонами трафаретно передають канонізований сюжет.

На захід від камери з похованням жінки Забелін виявив ще одне величезне приміщення, обвалене зверху донизу. Розміри його сягали 35—40 квадратних метрів. З півночі до підземелля тягся довгий грабіжницький хід, початок якого був помітний ще до розкопок. На жаль, ні суті, ні призначення цього приміщення дослідник не зрозумів.

Виходячи з опису Забеліна, то була самостійна могила, яка дуже близько підходила до північно-західної камери центральної гробниці. Після пограбування стіна між нею і цією камерою вивалилася, що дало підстави дослідникові сприймати їх як одне. Забелін був переконаний, що все величезне підземелля, виявлене ним за камерою з похованням жінки, є грабіжницьким ходом, куди грабіжники вивесли з центральної могили не лише бронзові казани, але й усі коштовності, відкриті тут, поховавши їх (не відомо навіщо) в спеціальні комірочки. Найменше він допускав, що це підземелля було основною частиною єдиної гробниці, призначеної для головного небіжчика, тоді як камери, що відходили від кутів вхідної ями, належали його наложниці і слугам.

У підземеллі виявили залишки двох кістяків, розкиданих грабіжниками — основного небіжчика та, ймовірно, його слуги. Але Забелін дійшов висновку, що другий із них не слуга, а придавлений обвалом грабіжник. При цьому повз його увагу пройшов той факт, що кістяк був розкиданий, а популяризатори Забеліна, не вчитавшись в опис вченого, поширили його хибну думку як доведену істину. Так народився міф про катастрофу під час пограбування Чортотлика.

Біля північної стінки могили стояли два бронзових казани. Далі за ними в стіні містилася ніша, в якій виявлено залізний меч з окутим золотом руків'ям, бронзову чашу, залишки сагайдака зі стрілами, три золотих окуття від

точила чи руків'я нагая і дві ланки срібного ланцюжка від нього таки.

Зотліле ложе основного небіжчика розмішувалося вздовж західної стінки. При ньому та біля нього траплялися розкидані грабіжниками кістки скелета, вістря стріл і золоті прикраси від убрання та зброї. За ложем у західній стіні було споруджено другу нішу, на дні якої зібрано велику кількість золотих платівок від убрання.

У південній стінці містилася третя ніша. Як і дві попередні, вона також уціліла від пограбування. Тут лежали портупейні пояси з бронзовим набором, золоті прикраси нагая і горита, п'ять мечів з окутими золотом руків'ями, а також золоті окуття піхов меча та ще одного горита. Окуття горита становить собою велику платівку розмірами близько 27x48 сантиметрів, основна частина якої оздоблена сценами з міфа про трецького героя Ахілла — культ його у Північному Причорномор'ї того часу набув чималого поширення. Згри композицію обмежують сцени боротьби тварин, знизу — рослинний орнамент.

Отже, незважаючи на пограбування, в могилі залишилися дуже великі коштовності. Такої кількості оздобленої золотом зброї пізніше не знаходили в жодній скіфській гробниці. Найвірогідніше, що на час пограбування могили її склепіння частково вже обвалилося, замаскувавши входи до ніш.

Кого ж було поховано під Чортомликом? Більшість сучасних учених приставала, на думку І. Є. Забеліна, проте, що тут містилася гробниця з похованням царя. Проте деякі дослідники, у тому числі О. І. Тереножкін, вважали, що під курганом були два незалежних поховання скіфських володарів з почтом. Аналізуючи характер чортомлицьких поховань і порівнюючи їх з іншими скіфськими могилами, автор цих рядків дійшов дещо іншої думки. Під курганом справді було дві могили, але пізніша з них, бокова, належала цареві, а центральна, з кутовими камерами, — його дружині, похованій в північно-західній камері. Відтак у південно-західній камері було поховання не царя зі слугою, а двох слуг небіжчичі.

Підставою для такого твердження є насамперед той факт, що під усіма скіфськими курганами з двома гробницями одна з них завжди належить чоловікові, а друга — дружині, незалежно від того, кого з них поховано раніше.

Про належність центральній гробниці Чортомлика жінці свідчить і характер наявних у ній поховань. Поховання небіжчика з південно-західної камери вражає бідністю і в прямому розумінні, і стосовно похованого поруч з ним

чоловіка, не кажучи вже про жінку із північно-західної камери. До того ж не було жодної цілої царської могили, у якій би слуга лежав поруч із царем. Далі, основною ознакою належності бокової могили чоловікові є величезний арсенал зброї. Натомість у центральній могилі незначна кількість зброї лежала тільки при небіжчиках південно-західної камери, тоді як усі допоміжні приміщення були буквально завалені залишками жіночого вбрання: жоден курган не містив їх стільки.

Отже, ми схильні вважати, що гробниці Чортомлика належали одній царській родині. Спочатку тут поховали дружину царя, а згодом, в окремій могилі — і його самого, після чого курган досипали і зміцнили каменем. Загадкою лишилося тільки місце входу до другої гробниці. Але для її розв'язання необхідні повторні розкопки кургану.

Крім основного розкопу по лінії схід — захід, І. Є. Забелін заклав також траншею на південь, яка розрізала південний останець кургану навпіл. Але тут нічого не виявили.

По всій довжині розкопали і грабіжницький лаз, що вів до бокової гробниці. У ньому траплялися окремі золоті платівки та розрізані кістки від кістяків царя та його слуги. Дно лазу було притрушено глиною, яку грабіжники виносили із могили, щоб вже на свіжому повітрі вибирати з неї коштовності. Зверху хід був забитий великими каменями, що і Забеліну, і його наступникам дало підставу гадати, ніби грабіжники вчасно були заскочені охороною, яка й замурувала вустя. Дослідження інших пограбованих могил свідчать, що й на них подібні ходи були забиті каменем. Він просто падав туди з кріпиди. Отже, розвіюється і ця чортомлицька легенда: Чортомлик було пограбовано так само і в той самий час, що й тисячі інших скіфських курганів.

Хто ж їх грабував? У вчених і тут немає одностайності. На підставі власного досвіду в автора склалося тверде переконання, що скіфські могили грабували через кілька десятків, можливо, навіть сотень років після похорону. Отже, то вже були не скіфи, а народ, що витіснив їх з Подніпров'я, — найпевніше сармати. Щоправда, іноді трапляються цілком певні ознаки пограбування могили невдовзі після похорону, тобто сучасниками, але вони дуже рідкісні. Сармати ж, прийшовши на територію України, грабували могили своїх ворогів, ні від кого не криючись. Знаючи, що гробниця міститься під центром кургану, вони йшли до нього лазом і так чи інакше завжди знаходили те, що шукали. Ось чому всі центральні могили скіфських курганів виявлялися пограбованими. Бокову ж могилу знайти було куди

важче, внаслідок чого частина їх уціліла. Уже одне це повністю знімає звинувачення в пограбуванні своїх курганів самими скіфами. Коли б кургани грабували вони, то не обійшли б і бокових могил. А Чортотлик тут становить виняток лише в тому розумінні, що бокова гробниця в ньому дуже близько підійшла до центральної. Отож грабіжники, потрапивши до неї, сприйняли її за останню і припинили подальші пошуки.

Проте сармати були не єдиними, хто грабував скіфські могили. Робили це й інші народи, що хвиля за хвилею прокочувалися степом. Іноді в одну й ту саму могилу тягнеться по кілька грабіжницьких лазів, проритих у різний час. В одному з них, розкопаному О. І. Тереножкіним за кілька кілометрів від Чортотлика, знайдено табатирку минулого століття. Але наш земляк виявився невдахою: могилу пограбували до нього.

Особливо зріс грабіжницький промисел у степах після видатних знахідок у скіфських курганах минулого століття. Засліплені бажанням легко розбагатіти, спритні молодці взялися за заступи. 1971 р. під час розкопок Товстої Могили поблизу м. Орджонікідзе, що розташоване за 10—12 кілометрів від Чортотлика, мені вдалося познайомитися з нащадками одного із них.

Чутки про скарби, відкриті в Товстій Могилі, швидко облетіли навколишні села й міста. Одного разу дружинник, що охороняв курган, підійшов до мене і сказав, що його родичка із села Чкалова (колишніх Чортотлицьких хуторів) хоче по секрету повідомити щось надзвичайно важливе, — таємницю вона не довірила навіть родичеві. Знаючи наперед, що мова піде про неіснуючі скарби, легендами про які, як і за часів А. П. Чехова, ще й досі дихає степ, я спочатку відмахнувся. Коли ж той сказав, що бабуся знає щось про самого І. С. Забеліна, я відразу ж загорівся — невже ще є людина, яка пам'ятає розкопки Чортотлика?

За півгодини ми були в Чкалові. Хазяйкою господи, до якої ми завітали, виявилася невисока чемна жінка років 65, Ніна Павлівна Галайда. Звичайно, ні розкопок Чортотлика, ні Забеліна, вона не пам'ятала та й не могла пам'ятати, але їх добре пам'ятав її дід, Ларіон Павлович Живиця. Під час дослідження могили йому було десь вісім-дванадцять років. Натхнений розкопками Забеліна, підірши, він, як і інші його односельці, крадькома, ночами серед зими почав шукати своє щастя на ниві скарбошукацтва. Дехто на цьому ниві справді мав зиск, Ларіона ж Павловича переслідували невдачі.

Десь уже на схилі віку, на початку 20-х років, їдучи з онукою повз Чортотлик, дід урочисто посміхнувся і промовив: "Дурні вони, дурні! Розрили таку гору і знайшли одну тільки срібну чашу! А справжні чортотлицькі скарби лежать ось у цій могилці, доню". І він розказав малій тоді ще Ніні таке.

Зазнаючи невдач під час своїх "досліджень", Ларіон Павлович з товаришем добралися й до невеликого кургану поблизу Чортотлика. Копати ночами було важко, до того ж боялися, щоб хто не побачив. Нарешті, "дослідники" докопалися до величезної кам'яної плити. Але камінь був, мов зачарований: будь-які спроби дістатися під нього виявилися марними — "куди б не копали копачі, він продовжувався в усі боки". І тоді дід Ларіон дійшов висновку: в Чортотлику поховано лише царя, а всі його скарби закопали саме тут, у кам'яній скрині під цією могилою. Що ж інше, як не скарби, можна було так пильно ховати? І помираючи, дід заповідав свої здогади онуці, як найбільший скарб.

Багато що з розповіді Ніни Павлівни ствердило мене в думці, що дід Ларіон таки копав могили. В кургані ж з "чортотлицькими скарбами" він натрапив на поховання у кам'яній скрині доби бронзи, де не те що лантухів золота, але й залізного цвяха не було. Намагаючись не образити пам'ять Ніни Павлівни, я передав їй від діда вітання, розказавши про табатирку минулого століття, знайдену О. І. Тереножкіним: хто тепер доведе, що вона справді не була власністю невдахи Ларіона Павловича?

Але мене зацікавило, про який курган біля Чортотлика розповідав дід. Ніна Павлівна згодилася поїхати з нами до нього. Щойно зійшовши на могилу, я витяг з-під ноги уламок горщика доби бронзи. Цього й треба було чекати: добираючись до кам'яної скрині, дід Живиця зруйнував впускне поховання того самого часу. Ніна Павлівна після моїх пояснень була збентежена, невже її дід міг помилятися після стількох пошуків, а якийсь хлопчисько, котрому вона довірила найсвятішу таємницю свого роду, навіть не хоче перевірити вірогідність цієї таємниці? Я добре розумів її.

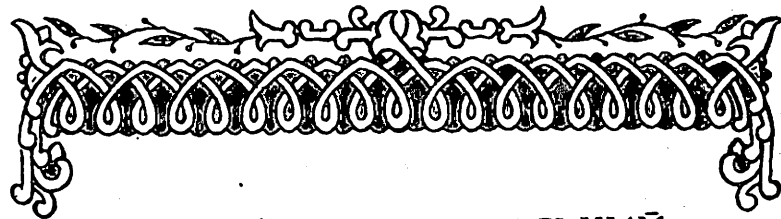
Щоб якось заспокоїти жінку, я зійшов з нею на один із останців Чортотлика і розповів їй про все, що було відкрито в кургані, крім срібної чаші. Вона була здивована. Ще більше вразило її припущення, що скарби, які дід Ларіон марно шукав поруч, можуть бути в самому Чортотлику — адже його останці збереглися й досі. Можливо, під ними відбулося ще одне поховання або, принаймні, коштовні

вуздечки з плонадки, де відбувалася тризна (Забелін розкопав її лише частково).

Я знав, що на Чортомлик спрямовано один із кар'єрів Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, але нові його розкопки уявлялися тоді далекими-далекими, чи міг я мріяти, що мені самому випаде продовжити справу Івана Єгоровича Забеліна, крок за кроком пройти по його слідах?

Але ось наприкінці липня 1979 р. степ під Чортомликом забілів наметами Орджонікідзевської експедиції, а на його останцях по ночах запалали вогнища невсипущих мрійників: роботи на кургані почались. Я спланував дослідження на чотири роки, щоб не тільки розкопати останці Чортомлика і поверхню навколо нього, не тільки заново відкрити розкопані І. Є. Забеліним поховальні споруди з метою остаточно з'ясувати їх план і зміст, але й дослідити всю групу курганів, розташованих поблизу.

Серед чортомлицьких відвалів Забеліна мені вдалося виявити невеликий скіфський курган, старанно обійдений дослідником. Подумалося: ледве чи серед потомків великого чортомлицького царя міг знайтися зухвалець, який відважився б копати могилу так близько від царської гробниці. Вірогідніше було припустити зворотний хід подій. Розкопки підтвердили це припущення: під курганчиком містилося поховання заможної скіф'янки кінця V ст. до н. е. (Чортомлик датується кінцем IV ст. до н. е.). Незважаючи на подвійне пограбування, в могилі поряд з іншими речами було знайдено понад тисячу золотих прикрас. Вдруге грабіжники побували в гробниці зовсім недавно: в їхньому лазі виявлено напівзотлілу палку і обгорілий качан кукурудзи. Чи не дід Живиця залишив там їх? До речі, судячи з усього, до золота він не дістався. Подальші дослідження, можливо, відкриють його сліди в інших курганах.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

ГЕРОДОТ

З письменників античних, грецьких і римських Геродот (бл. 480 — бл. 425 р. до н. е.) перший подає нам ширші відомості про наш край, а з тим і найдокладніші а усіх. Під час своїх далеких подорожей він, очевидно, відвідав і північний берег Чорного моря, де знаходилося багато великих грецьких колоній. В оповіданні досить подекуди ясно знати думку наочного свідка. Щодо певності, то ще в античний період Геродота звинувачували в неправді, навіть гостро (Плутарх¹ написав спеціальну розправу "Про Геродотову злобу"). Теж і в новіші часи, але студії показують, що відомості Геродота здебільшого справедливі, де ж він помиляється — то це не із злої волі. Відносно Скіфії Геродот залишається головним джерелом, і його відомості підтверджують археологічні та етнографічні розвідки. Про Скіфів ширше розповідає Геродот в IV книзі з приводу війни Дарія з скіфами².

"...17. Почавши від торгу борисфенитів³ (бо то середина морського берега Скіфії), першими сидять калліпиди, а вони греко-скіфи. За ними інший народ, званий алазони. Вони і алазони подібні до скіфів, але сіють і їдять хліб, також цибулю, часник, сочевицю і просо. За алазонами живуть скіфи-орачі, що не на страву, а на продаж хліб сіють. Вище них живуть неври. А від неврів на північ край не має плодності, скільки ми знаємо⁴.

¹ Торг (або колонія) борисфенитів — це грецьке місто Ольвія, яку звали в середині VII в. мілетці над Бузьким лиманом. Розмістити ці

18. Ці народи живуть на Гіпанісі, на захід від Борисфену. А як перейти з моря за Борисфен, спочатку є Гілея, а як від неї йти вгору — то живуть скіфи-хлібороби, яких греки, що живуть на річці Гіпанісі, звуть борисфенитами, а себе самих — ольвіополітами. Усі хліборобні скіфи мешкають на схід на три дні ходу, аж до ріки, званої Пантікап, а на північ — на одинадцять днів, щоби плисти Борисфеном. Далеко, вище них, знаходиться пустеля. За пустелею живуть андрофаги, народ окремиї і цілком не скіфський. А вище них вже правдива пустеля і жодного народу, скільки ми знаємо.

19. На схід від тих хліборобських скіфів, як перейти за ріку Пантікап, живуть вже скіфи-кочовики, що нічого не сіють, не орють. І вся та земля гола, без дерев, опріч Гілеї*. Ці кочовики мають край, що на схід тягнеться на днів чотирнадцять ходу, аж до ріки Герр**.

20. По той бік Герр вже так звані Царські землі і скіфи найсильніші, найбільші, що інших скіфів уважають за своїх рабів. Живуть вони на південь до Таврії⁴, на схід — до рову, що виконали сини еллінців, і до торгу при озері Меотійським, що зветься Кремни, а в другий бік — земля їх тягнеться до ріки Танаїс. А вище, на північ від царських скіфів, живуть меланхлени, інший народ, не скіфський. Вище меланхленів — болота і пустеля без людей, скільки ми знаємо***.

й інші народи, за Геродотом, неможливо, бо менші Геродотові ріки, які мають бути їх границями, не можна прикласти до сучасних; про це багато писано, але без результату. Зважаючи на те, що Дніпро Геродот знав тільки до порогів, можна думати, що і всі ті народи містилися в неширокому прибережному поясі, але могли бути у Геродота перекази і про дальші краї. Так, калліпиди, мішаний народ з греків і скіфів (або з мішаною культурою), жили по берегу, алаони — в нижчій частині Бугу, далі орачі, а неври — вже на північ від Дністра, якщо Геродот дійсно знав верхів'я Бугу, а не вважав за те якусь його притоку.

* Гілея (лісова країна) — це так звані плавні, тобто Дніпрові рукави біля гирля, що заросли очеретом, а подекуди і деревом. Не відомо, з якого боку впадав у Дніпро Пантікап, тому важко сказати, де жили хлібороби — по обидва боки Дніпра чи десь на захід від нього; одні тут бачать р. Інгулець, інші — р. Конку. День ходу у Геродота — близько 5 миль, тільки на його виміри не можна покладатись.

** Зі слів Геродота можна вивести, що ніби р. Герр витікала з Дніпра трохи вище порогів і впадала в р. Гіпакіріс, а та — в Чорне море. Є гадка, ніби то р. Конка.

*** Напевно, кочовики жили на схід від Дніпра (а може, і на другий його бік переходили, якщо там був Пантікап), царські скіфи — далі на схід, а також і в Таврії. Кремни кладуть біля м. Генічеська, на Азовському морі, а рів відрізував Керченський півострів від Таврії. Геродот розповідає про синів еллінських, то є перехожа легенда, що зустрічається у різних народів. Щодо назв скіфів — орачі, хлібороби, кочовики, царські, — то вони доволі непевні, особливо дві майже однакові назви; мабуть, Геродот або греки взагалі скіфські народні назви перекрутили під свої слова.

21. Як перейти за Танаїс, то вже не скіфська земля, але перший з тих країв належить савроматам⁵, що, почавши від кутка озера Меотійського, на північ займають землю на п'ятнадцять днів ходу, цілком порожню, без дерев диких і садових*.

...59. Звичаї у скіфів такі: богів вони поважають — найбільше Гестію, потім Зевса і Землю, вважаючи Землю за жінку Зевса, після них Аполлона, небесну Афродіту, Геракла і Арея. Цих богів скіфи найбільше поважають, а так звані царські скіфи і Посейдону жертвують. По-скіфському Гестія зветься Табіті. Зевса — дуже справедливо, як на мою думку, звуть Папай, Землю — Апі, Аполлона — Гойтосір, Афродіту небесну — Аргімаса, Посейдона — Тагі-масад. Образів, олтарів і храмів скіфи не ставлять звичайно нікому, тільки Арею, а цьому за звичай***.

60. Жертва у всіх (скіфів) відбувається для всіх богів однаково, а власно так: худобу ставлять із зв'язаними передніми ногами, а хто жертвує — ставши ззаду і потягнувши за кінець мотуза, валить її долі, коли ж худоба впала, покликуються він до того бога, якому жертвує, потім накидає на шию петлю і, встромивши палицю, крутить і задушє, не запаливши вогню, не посвятивши, ані поливши; а задушєвши і обдерши її, береться варити***.

61. А як земля скіфська дуже бідна на дерево, то таке у них для варення придумано: як обдеруть худобу, вибирають кістки з м'яса, потім кидають його, якщо трапляються — в казани свійські, що дуже подібні до кубків месбійських, тільки далеко більші; вкинувши до них, варять, запаливши кістки з худоби. А як не трапиться казана, то вкладають все м'ясо в трунки худоби, підливають води і запалюють кістки. А горять вони дуже добре, трунки ж легко містять в собі м'ясо, обіbrane з кісток. Таким чином від сам себе варить, і вся інша частина худоби, яка до жертви. А як звариться м'ясо, то хто жертвує, посвятивши дещо з м'яса і з утрібки, кидає їх уперед. Жертвують іншу худобу, а найбільше коней****.

* Є гадка, що Геродот каже тут не про р. Танаїс-Дін, а плутає її з якоюсь ближчою рікою. Як видно зі слів самого Геродота, савромати були народом, близьким до скіфського.

** Думають, що в Гестії треба розуміти вогонь, в Аполлоні-сонце — Мітру, і культ скіфський наближають до іранського. Цікаво, що і в культурі була різниця між царськими й іншими скіфами.

*** Спосіб жертви нагадує деякі алтайські народи (в Сибіру), що також не ріжуть худоби, а забивають.

**** Казани, про які розповідає Геродот, знайшли в могилах, т. зв. скіфських. Вони справді нагадують чарку, або хрещальницю, бо мають ногу. Казани трапляються скрізь далі на схід у народів сибірських.

62. Таким чином, таку худобу жертвують вони іншим богам, а Арею ось як: в кожному окрузі краю зроблено в них таке святе місце для Арея: в'язки пруття складаються стадій на три вздовж і вширш, а взвиш менше; зверху зроблено площу чотирикутником і три боки круто, а з четвертого — скід. Кожного року додають півтора ста возів пруття, бо воно осідає від непогоди. На кожному такому стосі поставлено давній залізний меч, ось це і є Арей образ. Кожного року тому мечу жертвують худобу і коней і, oprіч таких жертв, як іншим богам, таким чином ще жертвують: скільки не візьмуть ворогів у полон, зі ста людей одного жертвують, і не так, як худобу, а інакше: поливши вином їм голови, ріжуть людей над мискою і, винесши її на стос з пруття, ллють кров на меч. Її виносять наверх, а знизу, коло святого місця, таке роблять: відтинають зарізаним людям праве плече з рукою, кидають в повітря і, принесши інші жертви, ідуть собі; а рука, де впаде, там і лежить, а тулуб окремо*.

63. Такі в них жертви, а жертвувати свиней у них немає звичаю, навіть годувати їх в своєму краю зовсім не хочуть.

64. А щодо війни, таке в них ведеться: як вперше вб'є скіф чоловіка, випиває його кров. Скільки вб'є в битві, голови до царя несе; бо хто принесе, має участь у здобичі, яку візьмуть, а хто не принесе — ні. А обдирає він її таким чином: крас над вухами і, взявши голову, витягає з шкури (череп), потім вичинивши (шкурку) воловим ребром, м'ясо її руками і, виробивши з неї ніби ручник, залишає собі, вішає на вуздечку коня, на якому їздить, і пишається; бо хто має найбільше таких шкурок, вважається за найсмівливішого. Деякі роблять з шкур плащі, щоб одягатися, зшиваючи мовби козячі. Інші обдирають у вбитих ворогів праву руку з нігтями і роблять покривала на сагайдаки. Чоловіча шкура товста і лосниться; з усіх шкур майже біліша і блискучіша. Деякі облуплюють і цілого чоловіка, розтягають шкуру на палицях і возять на конях**.

65. Ось такі у них звичаї; а з головами, не всіх, тільки найбільших ворогів, таке роблять: відпилявши (череп) до

* Про культ меча розповідає Амміан Марцеллін⁶ щодо аланів: вони не мають ні храмів, ні святощів, але голій меч встромляють в землю й шанують як Арея, господаря країв околишніх; але не відомо, чи не взяв він цього з Геродота.

** Подібні звичаї існували у різних народів; в переказах осетинських (на Кавказі) згадується також про звичай знімати шкурки з голів ворогів.

брів, обдирає і, як бідний — покриває зверху сировою шкурою і так уживає, а як багатий — покриває шкурою, асередини позолочус і так уживає як кубок. Таке роблять вони і з родичами, як посваряться і як подужає один одного перед царем. Як прийдуть гості поважні, то скіф приносить ті голови і розповідає, що вони, будши його родичами, завели з ним суперечку і він їх подужав, — вважаючи це за щось удатне*.

66. Раз на рік всякий старшина в своєму окрузі завжди готує кубок вина, і з нього п'ють ті скіфи, що убили ворогів; а хто цього не вчинив, не п'є того вина, а сидить окремо в неповазі; це у них найбільша ганьба. А котрі в них дуже багато ворогів убили, ті мають по два кубки і п'ють разом (з обох).

...70. Присягають скіфи, з ким трапиться, так: у велику череп'яну миску наливають вино і додають кров тих, хто приймає присягу, уколівши шилом або ножем тіло; потім окунають у миску меч, стрілу, сокиру і сулицю. Зробивши це, ті, що присягають, і поважніші з присутніх довго моляться**.

71. Могили царів — в Геррах, там — доки Борисфеном можна плисти. Як цар у них (скіфів) помре, там йому копають в землі велику яму чотирикутну; мертве тіло мажуть воском, а живіт розтинають і, вибравши, заповняють січеною осотою, ладаном і насінням петрушки й ганусу; зашивають знову і везуть возом до другого народу. Ті, що дістали привезеного мерця, чинять і собі те ж, що й царські скіфи: надтинають вухо, обстригають волосся, надрізують руки, роздирають чоло і ніс, протикають стрілами лівицю. Звідси везуть возом тіло царя до іншого народу, над яким панують. А ті, до яких перед тим приїздили, ідуть за ними. Обвозивши мерця так по всіх, везуть до геррів, самого далекого з підвладних народів, до могил. Мерця кладуть в яму, на підстилку; з обох боків втикають сулиці, накладають деревом і потім вкривають очеретом, а на іншому місці в яму кладуть одну з наложниць, задушивши її, виночерпія, кухаря, конюха, слугу, вісника, коней, з іншого (майна), що краще, і посуд золотий; а срібла і міді не беруть зовсім.

* Тут можна пригадати той кубок, що зробив князь печенізький з доломи кияського князя Святослава⁷. Але подібне розповідають за різні народи варварські.

** Цю церемонію Лукіан⁸ в діалозі Токсаріс прикладає до скіфського звичаю братання.

Зробивши це, засипають всі велику могилу, змагаючись і силкуючись, щоб зробити якнайбільшу*.

72. Як мине рік, знову таке роблять: беруть із слуг, що залишились, котрі здібніші (а вони скіфи природженні, бо служать тому, кому цар звелить, а купованих слуг у них немає) і з цих слуг душать п'ятдесят і коней найкращих п'ятдесят, розтинають їм животи і, вичистивши, наповняють половою і зашивають. Половину колеса ставлять на двох палях кінцями догори, а другу половину на інших двох; забивши таким чином їх багато; потім протикають через коней вздовж, аж до шиї, товсті палиці і піднімають коней за ці колеса: передні колеса піддержують коням плечі, а задні — животи коло стегон, а ноги з обох боків висять над землею. На коней накидають вуздечки з мундштуками і протягають наперед, прив'язуючи до кілків. І тих хлопців удушених п'ятдесят садовять кожного на коня таким чином, що кожному мерцю встромляють рівну палию вздовж хребта, аж до шиї, а кінець його знизу встромляють в дірку тої палиці, що крізь коня проткнуто. Поставивши круг могили таких їздців, ідуть собі**.

73. Так ховають царів, а інших скіфів, як котрий помре, ближчі родичі возять возом по приятелях. Кожний, хто дістає, частує провозитих, і мерцю всього накладає, що й іншим. Таким чином звичайних людей, возять сорок днів, потім ховають. А поховавши, скіфи себе таким способом чистять: мажуть і миють голову, а з тілом таке роблять: ставлять три палі, нагнувши одну до одної, кругом їх покривають вовняною повстю і стягають якнайщільніше; гріють на вогні каміння, аж розпалиться, і кидають в миску, що стоїть серед тих паль з повстями***.

* Герри, видно, були нижче порогів (за пороги Геродот, мабуть, не знав), і справді тут знайдено чимало великих могил т. зв. скіфського типу: Чортомлицька могила недалеко м. Нікополя, Товста — біля ст. Краснокутської, Лугова — біля с. Олександрополя. Все це відбувалося за часів, вдається, пізніших від Геродота: тут також мерців ховали в ямах і разом з ними коней, рабів і всяке майно. Подібного типу могили знайдено і в Криму, біля Керчі. Могила т. зв. Куль-Обська найбільше підходить до Геродотового оповідання: мерця поховано в кам'яній четверокутній крипті, біля нього якась жінка, служебник, кістки коня, начиння і сліди різних убрань. Могили ці справді дуже багаті золотом, хоч не виключно: трапляються вироби срібні, мідяні, також грецький глиняний посуд.

** Це дуже нагадує жертви деяких алтайських народів, що подібним способом начиняють шкури з жертвенної худоби і виставляють на палях.

*** Геродот тут як про велике диво розповідає про баню парову, що колись також мусила здивити св. Андрія в літопису. Підкурювання насінням відомо і у монгольських народів.

...75. Скіфи беруть насіння коноплі, влазять під повсть і кидають насіння на розпалене вогнем каміння. Воно куриться і дає стільки пару, як ніяка грецька парова купеля. Скіфи, тішачись паром, виють. Це у них замість умивання. А жінки їх труть кипарисове, кедрове і ливанове дерево на жорсткому камінні, поливаючи водою, і тою густою патрухою намащують тіло і лице; з того береться у них гарний дух, а як здіймуть другого дня масть, стають чисті і ясні**.

ГІППОКРАТ

Гіппократ, молодий сучасник Геродота (460 — бл. 377 р. до н. е.), праотець наукової медицини, розповідаючи в своїй праці "Про повітря, воду й місця" про вплив на людину фізичних обставин, згадує й про скіфів. Ми не знаємо, чи був Гіппократ сам в Скіфії (за нього відомо, що багато мандрував по світу, але певних і докладних відомостей про ті подорожі, як і взагалі про його життя немає, проте деякі відомості Гіппократа такі цікаві та реальні, що заслуговують пильної уваги).

"...25. Щодо вигляду інших скіфів** — вони тільки до себе подібні, а більш ні до кого, та ж сама причина, що й у єгиптян, тільки ці підупали впливу спеки, а ті — холоду. Так звана пустиня Скіфська є рівнина, багата травою, без дерев, води має помірно, бо там великі ріки, що забирають воду з рівнини. Там і живуть скіфи, звані кочовиками, бо не мають хат, а живуть на возах. А вози у них — найменші на чотирьох колесах, а інші — на шести.

* Що за народ були скіфи? Про це ведеться віддавна суперечка. Одні вважають їх за народ монгольського чи, може, урало-алтайського роду. Інші — за індоєвропейського, а власне, іранців, інші — слов'ян. Правдоподібніше, що народи, звані скіфами, не належали до одного роду. Сам Геродот відзначає велику різницю щодо культури і побуту скіфів східних і західних; мабуть, орда скіфів-кочовиків опанувала більш культурні народи західні, і тому у Геродота всі вони виступають з одним іменем. Відомості його належать переважно до скіфів східних; розповідаючи про скіфів взагалі, він всіх називає кочовиками, хоч такими були тільки східні скіфи, і в оповіданні про жертви і похорони (що показують народ воєнничий, жорстокий, з устроєм деспотичним) він переважно каже про скіфів східних. Але якого роду були обидві групи, не можна сказати — в іменах, в звичаях, в побуті і мистецтві, як ми їх знаємо з археологічних зрештовувати, дещо нагадує народи урало-алтайські, дещо іранські. Все це ще залишається питанням.

** Перед тим Гіппократ розповідає про "скіфський народ" савроматів, власне про їх жінок амазонок⁹.

Вони вкриті навколо повстю і зроблені подібно до хат, з двома або з трьома (покоюми), забезпечені і від дощу, і снігу, і вітру. Везуть вози дві і три пари волів безрогих: не мають рогів через холод. В цих возах живуть жінки, чоловіки їздять на конях. За ними йдуть слідом вівці, корови і коні. На одному місці зупиняються, доки вистачас худобі трави; як не стане, переходять на інше місце. А самі їдять м'ясо варене, п'ють молоко кобиляче і їдять гиппаку, себто сир конячий. Такий побут і звичаї скіфів*.

26. Щодо клімату і вигляду — то скіфський народ дуже відрізняється від інших людей і подібний тільки до себе, як і єгипетський, і дуже малородючий, то й край той має дуже багато звірини щодо кількості і розмірів. Бо він лежить під самою північню і Ріпейськими горами, звідки дме північний вітер. Переміни в погоді там не великі і не часті, вона однакова й мало міняється. Тому й вигляд у всіх (людей) подібний: завжди уживають однакову страву, однакову одіж літом і зимою, дихають повітрям вогким і густим, п'ють воду з снігу і льоду, не знають втоми. Бо не тіло, ані душа не можуть гартуватись, де немає великих перемін (кліматичних). Через це тіло їх товсте, багате м'ясом і вогкістю, без виразних контурів і мускулатури. Особливо ж лімфатичні в них нижчі частини живота: не може він і бути сухорлявим у такому краї і в таких обставинах природних і кліматичних. Бувши товстими і безволосими, всі вони один до одного подібні, чоловіки до чоловіків, жінки до жінок**.

27. Щодо вогкості дам я важливий довід: у більшості скіфів, скільки є кочовиків, знайдеш припалені плечі, руки й груди, стегна не через що інше, як через вогкість і слабкість тіла: не можуть ані лука натягнути, ані піки кинути плечем через ту вогкість і брак мускулатури. Як же припалять, то в членах висихає більшість тієї вогкості і тіло стає міцніше, краще годується і сухорлявіше. А лімфатичним і слабим стає воно тому: перш за все, що їх не пеленають, як в Єгипті, — не мають того звичаю для їзди,

* Побут, про який розповідає так докладно Гіппократ, очевидно, є справді кочовий. Про інших якихось скіфів Гіппократ нічого не каже, хоч нижче ніби натякає, що крім кочовиків є ще скіфи. Що худоба скіфська безрога, каже й Геродот, і говорить також, що це від холоду¹⁰.

** Цей опис скіфів беруть як доказ того, що вони були монгольської раси, але ж ці ознаки не настільки характерні, щоб вказувати на монголів. Навпаки, те, що вони були руді, доводить противне. Що ж до того, що вони були дуже товсті і безбороді, то це може бути справедливим лише про деяких. У переданих образах степових варварів на вазах, статуєтках вони звичайно з бородами і не дуже товсті.

щоб добре сидіти на коні; далі від сидячки: чоловіки як не їдять на коні, то здебільшого лежать на возі, хоча й часто мандрують і переїжджають. Жінки ж у них на диво тілом лімфатичні й слабкі.

28. Скіфський народ рудий через холод, бо сонце не пече гаряче, а біла краска припалюється від холоду і стає рудою”.

СТРАБОН

Страбон (бл. 63 — бл. 23 р. до н. е.) написав не раніше 18 р. до н. е. свою “Географію”¹¹, де звів тогочасний географічний матеріал, збагачений останніми римськими походами на схід і північ. Для збирання припасу для армії Страбон багато їздив по світу. Але неможливо тепер довести матеріал про Чорноморське узбережжя він сам зібрав як свідок чи взяв з чужих відомостей; можна лише зауважити, що відомості ці далеко не так докладні і не визначаються такою реальністю, як у Геродота. Проте він після Геродота — найважливіше античне джерело щодо нашого краю.

“...16. Коло устя Тіри¹² є башта, звана Неоптолеєвою, і село, зване Гермонактове; як проплисти вверх 140 стадій¹³, то обидва боки міста — з одного Никонія, з другого Офіуса; мешканці, що при річці, кажуть, що як проплисти 120 стадій, то ще є місто. Від гирла на 500 стадій є на морі острів Левка (Білий), присвячений Ахіллею*.

17. Далі ріка Борисфен. Можна ним плисти 600 стадій, а поблизу інша ріка — Гіпаніс і острів перед гирлом Борисфену з пристанню. Як проплисти Борисфеном 200, є місто одної назви з рікою. Зветься воно Ольвією, велике торгове місто, засноване мілетянами**. Щодо іншої

* Тіра — Дністер, Офіусою звалось місто Тіра, недалеко від гирла Дністрового (де Аккерман); те місто, що було ще вище по Дністру, розміщують біля с. Коротного (нижче Тирасполя), де знайдено напис I в., що означає кінець тирської території. Левка, інакше Ахіллейв острів — тепер Зміїний, по-новогрецькому — Фідонісі, на схід від гирла Дунаю; вже з Піндара (I-а пол. V в.) з'являється в грецькій поезії легенда про мешкання Ахіллея по смерті на цьому острові; Ахіллея вважали господарем Чорного моря; окрім Левки його ім'ям звалася Тендерська коса (біля Одеси), на Левці був його храм, збудований ольвіянами, що вважали Ахіллея своїм патроном і мали його храм і в себе в місті¹⁴, як розповідає Діон Христом (I в. до н. е.)¹⁵.

** Тут Страбон розміщує Ольвію при Борисфені, тим дає привід думати, що Борисфеном звався не Дніпро, а Буг (як думають деякі), але Геродот і Діон Христом, що самі були в Ольвії, виразно кажуть, що вона звалася воно Борисфеном, але лежала при Гіпанісі — Бугу.

землі, вищезгаданої, між Борисфеном і Істром, то перш за все тут пустеля гетів, далі тірагети, за ними язиги — сармати і так звані царські, і урги, здебільшого кочовики, небагато і хліборобством бавяться; такі, кажуть, живуть і коло Істру, часто по обох його боках. В середину края далі — бастарни, сусіди тірагетів і германів, та й самі, мабуть, германського роду, поділені на кілька народів: одні зветься атмони і сідони, ті, що зайняли Певку, острів на Істрі — певкини, а ті, що найдалше на північ, займають рівнини між Танаїсом і Борисфеном, — роксолани. Бо весь край від Германії аж до Каспія є рівнина, скільки знаємо. А чи живе хто за роксоланами, не знаємо*. Роксолани воювали з воєводами Мітрідата Євпатора¹⁶, вождь їх був Тасій, ходили помагати Палаку, сину Скілура; вважали їх за добрих воївників, але проти вшикованої і добре озброєної фаланги не встоїть ніяке військо варварське і легке. І вони (роксолани) близько 50 000 проти 6000, що були з Діофантом, воєводою Мітрідата, не встояли, і більшість їх пропали. Вони вживають шкіряні шоломи і нагрудники, щити з пруття, а за зброю — піки, лук і меч. Такі ж здебільшого й інші народи. А у кочовиків намети повстяні, прироблені до возів, і в них вони живуть; навкруг наметів худоба, з якої вони живляться — молоком, сиром і м'ясом. Вони й ходять за отарами, міняючи місця, щоб завжди мали траву — зимою в болотах біля Меотіди, а літом — і на рівнинах**.

* Гети вперше з'являються у Геродота (в оповіданні про похід Дарія) на захід від Дунаю; Геродот, Страбон вважають їх народом трацьким, і така думка й досі найбільш розповсюджена, Пустеля Гетська припадає на землі між Дунаєм і Дністром; ім'я тірагетів натякає на Тіру, тіритів, отже, вважають їх за мішаний народ з гетів і тіритів (подністриянців) і містять над Дністром. Сармати — савромати за Геродота мешкали за Доном, у Гіпократа — навколо Меотіди, у Страбона ми бачимо їх десь біля Дністра, і це ім'я, як попередку скіфів, надається взагалі варварським народам наших степів, але то не була переміна цілої людності, а хіба орди-влади; поруч з язигами бачимо Геродотових царських, "урги" дуже нагадують його ж "хліборобів", а з одного напису ольвійського, що відносять до III в. ("Декрет Протогена"), знаємо, що тоді мешкали біля Ольвії меланхлени під своїм ім'ям савдаратів; в осетинській мові (іранського кореня) то значить: люди в чорній одежі; ці царські і "урги" мали мешкати десь на схід від Бугу, а народи, які далі згадує Страбон (ніби бастарнського кореня), сиділи десь далі від моря, годі їх мешкання певніше означити, бо й сам Страбон, як звати, не мав про них докладних відомостей.

** Роксоланів ще деякі старі книжники XVI—XVII ст. хотіли прив'язати до Русі, ту ж гадку наводить і доктор Ілювайський ("Розыскания о начале

...XI, II. 2. Біля Танаїсу знаємо гирло (їх два — в північній частині Меотіди, на 60 стадій одне від одного), а далі за гирло відомо мало що через холод і природні перешкоди, які можуть терпіти тубільці, що по-кочовничому живляться м'ясом та молоком, а чужинців не терплять. До того й кочовики, не охочі до зносин з іншими, а численні та дужі, не пускають, як де й є вступ до краю або річкою можна доплисти*.

3. Де річка тече в озеро (Танаїс в Меотіду), є місто тієї ж назви — Танаїс, що осадили елліни з Боспору. Нещодавно його зруйнував цар Полемон, бо воно його не слухалося. А то був торг спільний для азіатських і європейських кочовиків і для тих, що приїздили озером з Боспору: ті привозили невідьників, шкури й інші речі кочовничі, а ці замість того привозили убрання, вино та інше, що належить до культурного життя**.

4. Скрізь понад морем (Меотідою) живуть меоти, хлібороби, але воївники не гірші від кочовиків; вони поділені на багато народів: ті, що живуть біля Танаїса, — більш дикі, ті, що біля Боспору, — лагідніші***.

Руси¹⁷, але та гіпотеза не має під собою ніякої підвалини. Інші знову в'яжуть те ім'я з аланами, а в них бачать народ іранський, предків осетин. Безперечно, що серед т. зв. сарматської людності (до сарматів зараховує роксоланів Тацит) існувала значна течія іранська, що залишила слід в іменах осіб і місць (про це особливо див.: Міллер "Осетинские эпосы", т. III)¹⁸. Війну, про яку розповідає Страбон, вів Мітрідат для Херсонеса, і "скіфський" цар Скілур (що мав царство десь біля Ольвії) наступав на Херсонес в останній чверті II в. до н. е., Херсонес звернувся по допомогу до Мітрідата, і Палака, Скілуrowого сина, побито (Скілур, мабуть, вже не жив); про цю битву оповідає напис, знайдений в Херсонесі.

* Порівнюючи подані тут уривки з Страбона, виразно бачимо, що варварська чорноморська людність його часу, як і за часів Геродота, не була однорідною щодо культури, і коли частина (може, більша) була кочовою, частина (біля Дунаю й Меотіди) була хліборобською.

** Боспором звався союз грецьких міст біля Боспору Кімерійського (проливу Керченського) з Пантікапеею (Керчу) на чолі; династія Спартоклідів (мабуть, варварська з роду) опанувала його в V в. до Христа й, не порушуючи міської автономії, панувала до Мітрідата Євпатора, що був скіфським часом Боспора; по ньому змінилися кілька династій, з них останнім і був Полемон (в останній чверті перед Христом), що зруйнував старий Танаїс. Зважаючи на знахідки археологічні, Танаїс розміщували біля с. Небдигівки¹⁹, поряд з рукавом Дону — Мертвим Дінцем. Потім Танаїс відбудували, в II — III ст.²⁰ він знову став значним торгом. Щодо кочовиків азіатських, то тут розуміє автор народи задонські, бо Дон увався границею Європи.

*** Ім'я меотів було збірною назвою для варварських народів, що жили біля Меотіди (їх наводить Страбон нижче); воно є вже у Геродота.

Відомості про Клавдія Птолемея дуже бідні; астроном за фахом, жив він у другій половині II в. по Христі²¹. Його трактат: "Географія". Підручник географії є ніби коментар до мапи: він подає географічне положення країв, річок, міст по меридіанах і паралелях і додає коротенькі нотатки. Подаємо витяг з "Географії", кн. III, гл. 5. Як видно з нього, Птолемей подає каталог географічних і етнографічних назв з різних часів, отже, його відомостями треба користуватися обережно.

"Сарматію займають багато народів: венеди мешкають біля всієї затоки Венедської; за Дакією — певкини і бастарни; по всьому берегу Меотиди — язиги і роксолани; далі всередину за ними — амаксобії і скіфи-алани.

Менші народи в Скіфії: біля річки Вістули, ближче венедів, — гутони, потім — фінни, потім — сулони, ближче них — фругундіони, далі — у верхів'ях річки Вістули — варини; ближче них — омброни, далі — анартофракти, далі — бургіони, далі — арсуети, потім — сабоки, потім — пенгіти й бесси — біля гір Карпатських.

На схід від них — ближче венедів — знову галинди, судини і ставани до аланів; ближче їх — ігіллони, потім — койстобоки і транемонтани, до гір Певкинів.

Біля Венедської затоки океанський берег займають вельти, за ними оссії, потім — карбони — самі північні; на схід від них — кареоти і сали; ближче них — гелони, гіппоподи та меланхлени; ближче них — агагірси, потім — аорси і пагірїти; ближче них — савари та боруски — до гір Ріпейських. Потім — акіби і наски, ближче них — вібіони і ідри. Ближче вібіонів, аж до аланів — стурни; між аланами та амаксобіями — каріони і саргатії. Біля повороту ріки Танаїсу — офлони та танаїти, ближче них — осили аж до роксоланів; між амаксобіїв та роксоланів — ревканалі і ексобігїти; знову між певкинів та бастарнів — карпіани, за ними — гевини, потім — бодини; між бастарнів і роксоланів — хуни і попід своїми горами — амадоки та навари. Біля озера Біки — торекади, а по бігу Ахіллея — тавро-скіфи. Ближче бастарнів, в сторону Дакії, — тагри, а ближче них — тірагетї*"

* Каталог Птолемея про народи задав багато праці ученим, що силкувались їх пристосувати до певних місць і етнографічних назв; тут годі над тим застановлятися, тим більше що у цьому каталозі, як сказано, зведені етнографічні відомості різних часів: знаходимо Геродотових гелонів, меланхленів, агагірсів, поруч з ними багато нових назв, але деякі не мають

Іордан був родом з якогось варварського народу, асимільованого готами (мабуть, аланського), і служив за нотаря у одного готського князя Гунтігіса на сході в Східній імперії. Мабуть, там, в Мезії, в 551 р. він написав свою працю "Про походження та історію готів"²². Потім він став монахом. Здогадка, що Іордан ніби був єпископом, а той Вігілій, якому він присвятив свою "Римську історію", був папою (538 — 556 pp.)²³, не має підвалин. Для готської історії головним джерелом була праця тієї ж назви Кассіодора, міністра короля Теодоріка. Вона була написана близько 530 р. і до нас не дійшла. Іордан її скоротив, вибравши здебільшого те, що належало до східних країв, і скористався також деякими іншими джерелами. Обидва історики — Кассіодор і Іордан перейняті готським патріотизмом і з того погляду вимагають критики. Найкраще Іордана видав Т. Моммзен²⁴ у праці "Monumenta Germaniae historica" (1882). Подаємо два уривки з його географічного нарису і історії готського королівства.

"У. Біля лівої сторони (Альп — гір Карпатських), що йде на північ, від верху р. Вістули на незмірному просторі проживає великий народ венедів. Хоч назва їх тепер міняється від родин (княжих) і місць (мешкання), але головні назви мають — славенів та антів. Славени живуть від міста Новетунського і озера Мурсійського до Дністра і на північ до Вісли; болота і ліси в них замість міст. Антиж, наймужніші між ними, — при повороті Чорного моря від Дністра мешкають аж до Дніпра, а ці річки відходять одна від одної на багато днів ходу*"

Жодного значення, бо то не етнографічні назви: як амаксобії, себто що живуть на возах (кочовики), гіппоподи з кінськими ногами. Можливо, між назвами є реальні: як венеди — слов'яни західні (Венедська затока — Балтійське море, Вістула — Вісла), гутони (готи), фінни, галинди (пруське коліно, що пригадує літописну Полядь) і т. п. Зауважу, що деякі здогадуються, що савари можуть значити сіверян, карпіани — мешканців прикарпатських, ставани — слов'ян, бесси — мешканців Бескидів, пенгіти — мешканців Пенинів, біля Дунайця; але з такими здогадками треба бути обережним. Хунів Птолемея оборонці словизму гуннів мають за цих останніх. Зауважу ще, що назву тавро-скіфів деякі пізніші грецькі історики (як Лев Діакон) прикладали до Русі.

* Тут назва венедів виступає загальною назвою слов'ян, славенами зветься західна, а антами — східна їх частина: подібний поділ бачимо і у сучасника Іордана Прокопія, і це збільшує вагу цієї відомості. Озеро Мурсійське нам невідоме; видно тільки, що Іордан розміщує його десь на заході, біля Дунаю, галка, що то є озеро Ільмень, а м. Новетунське — Новгород, не має ніякої певної підстави.

XXIII. Після смерті короля готів Геберіха, через якийсь час прийшло королівство до Германаріка, найславнішого з Амалів, що багато войовничих північних народів подолав і примусив коритися своїм законам²⁵. Недурно деякі предки рівняли його до Олександра Великого. Бо панував він, підкоривши, над голтескіфами, тіудами, інаунксами, васінабро-наками, меренсами, морденсами, імніскарами, рогами, тад-зансами, атауль, навего, бубегенами, кольдами*. Славлячись з влади над ними, не стерпів він, щоб і герульського народу (над яким панував Галарік), значну частину його вигубивши, під себе не підкорити.

Цей народ, як розповідає історик Аблавій, жив біля озера Меотіда, по місцях болотяних, що греки звать "еле", і називався елурами; народ проворний, а ще більше гордий**. Бо не було такого народу, щоб з них не набирав собі легкого війська. Та хоч проворність їх спасала в інших частих війнах, перед сталою і звільною вдачею готів полягла, і судила їм доля служити між інших народів королю готів Германаріку. Після погібелі герулів пішов Германарік військовою на венедев, а ті, хоч в війнах не славні, але кількісно великі, спочатку хотіли боротися. Та нічого не значить велика кількість люду невойовничого, особливо як ще й воля на те Божа буде, та й сила збройна прилучиться. А вони, як то з початку оповідання чи то в реєстрі народів почали ми вже казати, виходячи з одного роду, тепер мають

* Готи, народ германський, з берегів Балтики у II в. або на початку III в. перейшов в краї чорноморські і напав на державу Римську. В середині IV в. король їх Германарік заснував велику державу. Якщо прийняти відомості Іордана про неї, мусило б вона займати трохи не цілу Східну Європу, але справедливо вважають, що Іордан взяв тут відомості з переказів і пісень народних, в яких особа Германаріка дуже швидко одяглася поетичним туманом, а його діяльність і держава значно побільшені. З того ж виходить, що назви народів Германарікової держави, які подає Іордан, незвичайно покручені (і в рукописах мають різні варіанти). Цікаво, що це все народи північні: може, в зносинах або боротьбі з ними були готи за часів свого мешкання біля Балтики, і тому їх назва переховалася у переказах готських, а з часом попала до каталогу підвладних народів також, як і готських, а з часом попала до каталогу підвладних народів також, як і готських, а може, й венеде. Дійсна держава Германаріка чи не обмежувалась чорноморськими берегами, де Іордан містить герулів; тому здогадка, ніби Київ, що в пізніших сагах відомий під назвою Дніпрового города як столиця готів, дійсно був столицею Германаріка, не має великої ваги. Королівство готське існувало недовго, бо вже близько 375 р. розбили його гунни з вождєм своїм Баламиром, вестоти (тирвинги) помандрували тоді ж до Візантії, остготи (трейтунги) залишилися під зверхністю гуннів.

** Тут бачимо також приклад пояснення варварських назв з мов класичних: герули — гелури, від болота. Історик Аблавій, на якого не раз посилається Іордан, називаючи його історіографом готським, зовсім невдомий.

три назви, себто венеде, анти, славени; і хоч тепер вони, задля гріхів наших, скрізь лютують, тоді всі слухали Германарікову розповідь*. Також підкорив він подібно розумом і відвагою своєю народ естів, що заселяли довгий берег океану Германського, і панував над всіма народами Скіфії й Германії, як над своїми маєтностями.

XXIV. Потім не задовгий час, як розповідає Орозій²⁶, народ гуннів, немилосердний над усяку жорстокість, напав на готів**. Він перейшов велике озеро (Меотіду) і зараз, немов якийсь вир народний, потягнув за собою алпідзурів, алціндзурів, ітімарів, тункарсів та боїсків, що мешкали на тому березі Скіфії. Підкорили, томлячи частими битвами, ще і галанів, що не гірші від них були на війні, та різнилися людськістю, побутом і виглядом. Бо гунни хоч кого військовою, може, не перемагали, страшним лицем своїм наганяли страху і примушували тікати, бо в них лице було дуже чорне і ніби неформена галушка якась, з якими-сь точками замість очей. Поганий зовнішній вигляд виявляє їх сміливість духу, бо вони калічать дітей своїх першого ж дня по родинах: розтинають мечем щоки хлопцям, щоб вони, перш ніж молоком погодуються, мусили терпіти рани. З того вони старіються безбороді і хлопцями не бувають гарні, бо на лиці, посіченому мечем, задля ран пропадає молодецька краса волосся. На зріст малі, але проворні і зручні в руках, добрі їзці, широкі в плечах, дотепні щодо стріл і лука, шиями міцні і завжди з гордості кирпу гнуть. З виглядом людським, живуть вони в скотській жорстокості***.

* Тут цікаво те, що Іордан зазначає назви слов'ян і антив як сучасні, а давніших переказів він знав ніби тільки венедев; але в оповіданні про Вігітара знаходимо й антив.

** Далі йде легенда про початок гуннів, як породили їх відьми, вигнані з готської землі, побравшись із зміями-духами; гунни спочатку жили на схід від моря Азовського і, випадково довідавшись (на полюванні за сарною), що й по той бік моря є земля, перейшли на другий бік; це останнє взято з джерел візантійських. Орозій — автор хроніки початку V в.

*** Подібне про зовнішній вигляд гуннів розповідає Амміан Марцелін (IV в.), додаючи, що були вони криві. Однак немало письменників (Венелін, Іловайський, Забелін, у нас О. Партицький) зачисляє гуннів до слов'ян, тимчасом як більш розповсюджений погляд (висловлений ще в минулому віці Дегінем) заносив їх до монголів, маючи за народ гюн — гну, відомий з джерел хінських; нещодавно в цій справі велася гаряча полеміка між Іловайським і іншими російськими вченими. Справа залишається невирішеною, і погляд на гуннів як народ монгольського роду (в ширшому значенні — може, й алтайців) переважає. Ми маємо тут (крім войовничу, подібну до попередніх скіфів чи сарматів, що проходили нашими степами, на якийсь час підкорюючи сусідні народи.

XLVIII. Як я вже розповів, як міг, слідкуючи за словами предків, про часи, коли як остроготи, так і везеготи²⁷ були сполучені, і вияснив історію везеготів по відділенню від остроготів, треба нам знову повернутися до їх давніх скіфських осель і розповісти подібним чином генеалогію і справи остроготів. Відомо, що по смерті короля свого Германаріка, відділені від везеготів, залишилися вони в тій же своїй вітчизні, піддавшись зверхності гуннів, хоч Вінітар²⁸, з роду Амалів, заховав ознаки своєї влади. Він подобався відвагою дідові Вультульфові, а хоч не був такий щасливий, як Германарік, але не терплячи, щоб підлягали зверхності гуннів, помалу відтягався від них і, щоб своєю мужністю показатись, пішов війною на край антів. Напав на них, і в першій битві його було побито, але потім взяв перевагу і розп'яв їх царя Боза²⁹ з його синами і 40 старшинами як страшний приклад, щоб трупи, висячи, більшого страху надавали підданам. Але близько року панував він так вільно: Баламбер, король гуннів, не стерпів того, покликавши до себе Гезімунда, сина великого Гунімунда, що, заховуючи свою присягу і вірність з великою частиною готів, признавав зверхність гуннів і, поновивши з ним союз, повів військо на Вінітара. Довго билися; в першій і другій битві подолав Вінітар, і не зможе ніхто розповісти, яку бійку завдав Вінітар війську гуннів. У третій битві при річці Ерак серед бою Баламбер (Баламер), підступом пустивши стрілу, пробив голову Вінітару і, взявши його племінницю Вадамерку (Валадамарку) за себе, панував над цілим народом готським спокійно, однак так, що завжди правив готами їх власний князь, хоча за дозволом гуннів³⁰.

ПРОКОПІЙ

Прокопій³¹, з м. Кесарії, був юрисконсульт у Велізарія в другій половині VI в. і мав добрі відомості про сучасне політичне й громадське життя; політичну історію, власне,

* В цьому уривку цікаве дуже оповідання про боротьбу остготів з князем антів — слов'ян східних; на жаль, не означено, де вони жили тоді. Остготи вийшли з чорноморських країв разом з гуннами на захід, коли Аттіла³⁰, об'єднавши всіх гуннів, розпочав свій похід в середині V в. Залишилися, однак, частини — т. зв. готи-тетраксти на східному березі Чорного моря біля Анапи, відомі за часів Юстиніана (Прокопій), і готи кримські в Таврії; ці держалися довго (про них згадує й "Слово о полку Ігоревім"). Ще у XV в. там було князівство Мангупське, а вимерли вони тільки в XVIII в., тоді скасована була й кафедра готська. Історія готів в наших краях широко висвітлена у літературі.

війни Візантії за імператора Юстиніана з персами, вандалами й остготами описує він в своїй "Історії", внутрішній історії часів Юстиніана присвячені його праці "De aedificiis" і "Historia arcanae"; для нас важливі його відомості про східних слов'ян з історії остготської війни (кн. III і IV). Перші з його книг політичної історії були вже видані в світ десь перед 554 р., коли видавав він останню, додаткову (VII) книжку. Найновіше видання його праць в "Corpus scriptorum historiae Byzantinae", t. II—IV, 1833—1838, переклад подаємо звідти.

"III, с. XIV^{*}. Коли про це рознеслося в народі, зійшлися в цій справі майже всі анти і ухвалили цю справу спільно вести, сподіваючись собі великої користі з того, що вони мають в руках воеводу ромейського (себто візантійського) Хілбудія. Бо цими народами — склавинами і антами — не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада^{**}, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, до громади йдуть. Та можна сказати — і в усіх інших справах однаково ведеться у обох цих варварських народів і це усталилося здавна. Єдиного бога, що блискавки насилає, признають єдиним владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видимою, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не пропадуть, жертву богу і, спасшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від

* Перед тим розповідає Прокопій, що воевода Хілбудій в 531 р. за наказом імператора Юстиніана держав варту над Дунаєм, не пускаючи гуннів, антів і слов'ян переходити за Дунай і грабувати краї візантійські. Сам він часто переходив за Дунай і бив варварів, але в такому поході слов'яни його вбили. Згодом знайшовся ант, що попав був під час війни слов'ян з антами в неволю до слов'ян, на ім'я також Хілбудій. Виплнений з неволі, став він удавати з себе того небіжчика Хілбудія, але нарешті потрапив в руки грекам. Герули, яких покликали греки на допомогу собі, по дорозі побили слов'ян, що грабували Тракію, при цій нагоді попався і Хілбудій. З цього приводу подає Прокопій свій важливий матеріал про антів і слов'ян.

** Цей класичний текст про устрій антів і слов'ян не треба розуміти так, що зовсім не мали вони князів. У них не було одного монарха на цілий народ, й вищою владою політичною залишалася рада, народне віче; очевидно, князі, як і були, то не мали великого значення в політичному житті.

одного і змінюючи часто кожний своє помешкання*. Виступаючи на битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких spodніх стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не відрізняються між собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русьві, але не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване, як і магасети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують звичай унські (гунські). І ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих і тих звали спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями**. Для того й займають великий край, бо більшу частину того берега Істру замешкують вони***.

Тоді анти, зібравшись, як то сказано вже, того чоловіка заставляють признатися перед ними, що він Хілбудій, воєвода ромейський; коли ж він вирікався, грозилися. А поки це в них діялося, імператор Юстиніан прислав послів до цих варварів, просив, щоб вони перейшли до давнього міста, званого Туррис, що лежать по той бік Істру, збудований колись Траян³², імператором римським, і з давніх часів порожній, бо зруйнували його тамешні варвари. Це місто і край околний, бо належав він спочатку до ромейів, обіцяв їм подарунки, ласку і багато грошей наперед дати, з тим щоб вони були його союзниками і не давали гуннам напа-

* Звістку про окремі помешкання треба так розуміти, що жили переважно не великими селами або містами, а хуторами чи дворищами, невеликими осадами. Важче зрозуміти ті ніби часті переміни місця; деякі пояснюють це так, що ті народи були тоді у стані руху, міграції, переходу на свої нові оселі, на яких потім застала їх історія. Але, може, тут є й яке-небудь непорозуміння, може, тут які-небудь господарські періодичні переходи, наприклад з оборонних осель на хутори під час хліборобської роботи і т. ін.

** Знайшовши етнографічну назву, Прокопій одразу ж пробує собі пояснити її з грецької мови. Спори — це звичайний метод, з якого вийшли всі ті угрецізовані назви, що ми вже бачили. Правдоподібно в спорах бачать покручене слово серби, що давнішими часами було загальною назвою народів слов'янських і пізнішими часами залишилось тільки спеціально за деякими народами (як то було і з словом слов'яни).

*** Прокопій не розрізняє географічно осель антів і слов'ян, як то робить Іордан. Тут і вище: ("Унни, склавини і анти, що по той бік Дунаю, недалеко від берега мають свої батьківські оселі") він містить біля Дунаю без різниці і склавинів, і антів, але, розповідаючи про краї східні над Азовським морем, каже тільки про антів, так що в цьому згоджується з Іорданом, бо і той антів містить на сході. А біля Дунаю й справді могли стикатися оселі і східних, і західних слов'ян.

дати на державу Ромейську. Почувши таке, варвари згодились і обіцяли все те зробити, аби з ними лишив імператор жити Хілбудія, воєводу ромейського, привернувши його гідність, бо запевняли навмисне, що то Хілбудій*.

IV, гл. 4. За Сагідами багато народів гунських**. Дальший край зветься Евлісією, в приморській і у внутрішній частині її живуть варвари аж до Меотійського озера і ріки Танаїсу, що впадає в це озеро, а воно витікає в Понт Евксинський. Люди, що живуть тут, здавна звалися кіммеріями, а тепер утургурами. А за ними на північ сидять незчисленні народи антів. А біля того місця, де починається протока з озера в море, живуть готї, звані тетраксітами, їх не багато, але у них існує закон християнський***.

ГЕОРГІЙ АМАСТРИДСЬКИЙ

Амастрида, тепер Алмасера³⁵, місто біля Сінопа на південному березі Чорного моря. Святий Георгій був тут єпископом в кінці VIII — на початку IX ст. Час написання "Житія Георгія Амастридського" і його автор не відомі, аналіз приводить до гадки, що цей твір написано в першій половині IX в. разом з доданими до нього чудами. Одно з цих чуд і має важливе значення для нас. "Житіє" збереглося в єдиному рукопису X в. Вперше цей твір було видано в "Acta sanctorum". У 1893 р. його видав професор Васильєвський³⁶ в Петербурзі у російському перекладі і з додатком під назвою "Русско-византийские исследования". Переклад тексту подаємо з цього видання.

"Гл. 43. Напали варвари рос — народ, як всі знають, дуже жорстокий і немилосердний, що не має жодного сліду ласки до людей. Подібні до звіра своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, не мають втіхи в тому, що належить людині, а тільки в убивствах. Цей народ погибельний і щирою, і іменем, почавши руїну від Пропонтиди і перейшовши

* Далі розповідає Прокопій, що Хілбудій у цій справі поїхав до Константинополя, але попався при нападі герулів в руки Нарзеса³³.

** Розповідає Прокопій про народи кавказькі; назва гуннів не має у нього, видно, певного етнографічного значення.

*** З цих відомостей про антів можна вивести (порівнюючи з відомостями Іордана), що заселяли вони в VI в. цілий край від Дунаю до країв задонських. Про тетраксітів я вже казав. Щодо утургурів-гуннів, то деякі розуміють тут болгар; ще в X в. жили тут "чорні болгари", відомі з договору Ігора³⁴.

далі, дійшов і до вітчизни святого, вирубаючи немилосердно всяку плоть, не жалуючи старих, не проминаючи дітей, поспішав запровадити смерть скільки сили. Руйнуються церкви, святощі поганяться; на їх місці ставляться олтарі (язичеські), беззаконні приносяться жертви; таврійське побивання чужинців давнє, що й досі в них живе; смерть дівчат, чоловіків і жінок. Ніхто не помагав, не було кому заступитися. Шанують сіножати, джерела й дерева. Провидіння вище йотурає, може, щоб сповнилася злоба; знаємо з Письма, що багато такого потерпів Ізраїль.*

44. Добрий пастир не був присутній тілом, а духом був з Богом і, перед лицем його розуміючи і читаючи в судах невислідних, не дбав про оборону і відтягав допомогу. Але він не міг так лишати і творити тут чудо не менше від інших. Бо коли варвари увійшли в храм і, побачивши гроба**, подумали, що там є скарб (бо й справді то був скарб), і взялися розкопувати його — ослабили у них руки, ослабили ноги, і вони, зв'язані невидимими кайданами, стояли нерухомі, нужденні, повні дива і страху, не можучи нічого більше, як тільки стогнати.

45. Воєвода їх, побачивши таке чудо, сповнився страхом і дивом і, привівши якогось в неволю взятого, запитав у нього, що воно значить і яким чином сталося таке з воїнами. Той відповідає: "Це сила Бога, що із неіснування привів це все до існування, що чинить все це з своєї волі, якому ніхто не може противитися, ані цар, ані володар, ані князь, ані варвар, кого б ти не назвав, ані цілий народ. З його волі царі царствують і владики володіють землею". Каже варвар: "Що ж, хіба ми щоденно не чинимо жертв богам, устроюючи олтарі й зливання?" — "Але то, чоловіче, не правдиві боги, яким ви жертвуєте (зливаєте), і не з таких жертв тішитися Бог: нічого йому не потрібно, бо всім він

* Маємо похід Русі на південний берег Чорного моря, цілком аналогічний з походом Ігоря в 941 р. Русь з'являється в раних візантійських джерелах. Признаючи тут звістку, як сказано, першої половини IX в. про факт з початку того віку, ми маємо чи не найраннішу певну згадку про Русь. Цікаво, що вона виступає тут як народ, вже відомий добре загалу, не новий. Про національність цього народу не находимо відомості: риси, якими його охарактеризовано, можна однаково добре прикладати як до слов'ян, так і до інших народів — власне, їх жорстока вдача і поганські звичаї. Щодо жорстокості можна навести як приклад оповідання Прокопія про нелюдські вчинки слов'ян у Тракії: на палі саджали, палицями забивали, живих палили. Зауважимо, що і за таврів часто вбивали чужинців. В оповіданні натякається, що автор прив'язував Русь якимось чином до таврів, ніби відносив їх розміщення до північних берегів Чорного моря (з чим можна порівняти назву Русі у Льва Діакона — тавро-скіфи).

** Гроб Георгія Амастрідського.

володіє". Каже той: "А є якась інша жертва, яку любить ваш Бог? І як той, хто потребує такої жертви, може уважатися таким, що нічого не потребує?"*

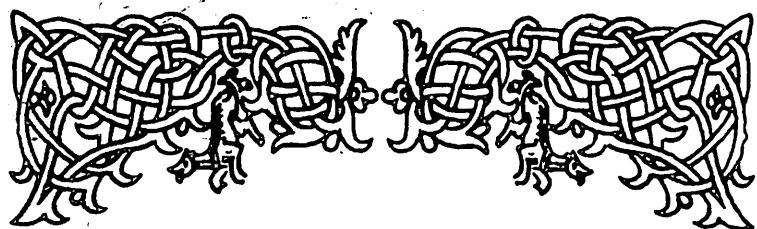
46. Здивований тим всім варвар обіцяв все те зробити якнайскоріше. Дає волю й свободу християнам, наказує їм просити Бога і святого. Запалюють багато світла, правлять всеношну службу і співи псалмів. Варвари звільняються з богопосланого гніву, вчиняють якусь угоду й умову з християнами.

Більше уже вони не поневіряли святощів, не зневажали божих алтарів, не грабували непоштивими руками святих скарбів, не поганили храмів кров'ю; досить було одного гроба, щоб об'явити нерозсудність варварів, щоб відвернути велике убивання, спинити нелюдськість і до тихості овечої привернути вовків жорстоких, до поважання божих храмів довести тих, що шанували гаї і луки".**

* Далі християнин розповідає про правого Бога й радить для визволення своїх принести елею і воску, шанувати храм і відпустити невольників.

** Далі йде похвала гробу й святому, тим і кінчається "Житіє Георгія Амастрідського".

СТОРИНКАМИ ДАВНІХ АЖЕРЕЛ

ПОЛІБІЙ

Узбережжя Чорного моря (II—I ст. до н. е.)

Полібій (бл. 205-123 р. до н. е.), грек, історик, автор "Загальної історії". Наведений уривок узято з IV книги цієї історії.

Візантійці займають місцевість з боку моря, найзручнішу в світі щодо безпеки й вигід, а з боку суші з обох поглядів дуже не вигідну. З моря вони так панують над входом у Понт, що купецьким суднам неможливо ні входити туди, ні виходити без їхньої згоди. У Понті є багато корисного для життя іншим народам, і візантійці тримають усе це в своїх руках. Для необхідних життєвих потреб оточуючі Понт країни доставляють нам скот і величезну кількість безперечно найкращих рабів, а з предметів розкоші доставляють у достатку мед, віск і солену рибу. Одержують же вони з продуктів, якими повні наші країни, масло і всяке вино; хлібом вони обмінюються з нами, то доставляючи його в разі потреби, то одержуючи.

МИКОЛАЙ ДАМАСЬКИЙ

Скіфи (I ст. до н. е.)

Миколай Дамаський (бл. 64 р. до н. е. — р. см. невід.), філософ-перипатетик, автор численних праць. Наведені місця взяті з його твору "Збирання уривків".

Друкується за виданням: Історія України в документах і матеріалах. К., 1939. Т. 1.

Молокоїди, скіфський народ, не мають будинків, як і величезна більшість скіфів, і живляться тільки кобилячим молоком, яке, роблячи з нього сири, їдять і п'ють, і через це з ними дуже важко боротись, бо вони скрізь мають з собою їжу. Вони і Дарія примусили тікати. Вони також дуже справедливі, маючи спільне майно і жінок, так що старших від себе вважають батьками, молодших — синами, а однолітків — братами. З них був і Анахарсід, визнаний одним із семи мудреців, який прибув в Елладу, щоб вивчити еллінські звичаї.

ІОСИФ ФЛАВІЙ

Сармати (I ст. до н. е.)

Іосиф Флавій (бл. 37 — бл. 95 р.) належав до значного єврейського роду, автор численних історичних праць. Наведений уривок міститься в його праці "Про іудейську війну" (кн. VII, розд. 4).

До римлян дійшла звістка про скіфську зухвалість. Ті з скіфів, що зветься сарматами, у великій кількості потай переправились через Істр у Місію* і потім, кинувшись з великою силою, внаслідок цілковитої несподіваності нападу забивають багатьох з римлян, які стояли гарнізоном, і умиряють консульського легата Фонтя Агріппу, що виступив їм назустріч і хоробро бився; вони пролетіли по всій переможеній країні, вивозячи й виносячи все, що здибали. Веспасіан,** дізнавшись про те, що трапилось — про пограбування Місії, відряджає Рубрія Галла*** покарати сарматів; під час його нападу багато з них було забито в боях, а ті, що залишились, зі страхом тікали в свою країну.

Поклавши край цій війні, полководець подбав і про безпеку надалі: оточив місце великими по кількості й складу гарнізонами, щоб для варварів перехід був зовсім неможливий.

* Територія сучасної Румунії.

** Римський імператор і полководець (69—79 рр.).

*** Римський полководець (I ст. н. е.).

ОПИС ПРІСКОМ ПАНІЙСЬКИМ
ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА ДО ВОЖДЯ
ГУННСЬКОГО СОЮЗУ ПЛЕМЕН АТТІЛИ

(448 р. н. е.)

Пріск Панійський (V ст. н. е.), ритор і софіст, автор ряду праць, в тому числі "Візантійської історії". В 448 р. Пріск брав участь у посольстві Максиміана від візантійського імператора до гуннів, до Аттіли. Метою цього посольства було підступом забити Аттілу, що мав зробити Едекон, але це посольству не вдалось. В наведених уривках з "Історії" Пріска містяться дані про це посольство. Відомості про гуннів дуже важливі, бо взагалі про внутрішнє життя гуннів, про їх звичаї тощо матеріалів майже немає.

Переpravившись через Істр і пройшовши з варварами близько 70 стадій, ми примушені були чекати в одній рівнині, поки Едекон зі своїми супутниками сповістив Аттілу про наше прибуття. Разом з нами зупинились і варвари, що нас проводжали. Смерком, коли ми сиділи за вечерею, почувся топін коней, що наближались до нас. Це прибули два скіфи* з наказом іти до Аттіли. Ми запропонували їм спочатку поговорити з нами, і вони, зійшовши з коней, були почастовані, а на другий день показували нам дорогу. Коли ми о дев'ятій годині дня прибули до шатрів Аттіли, яких було в нього дуже багато, і хотіли поставити наші шатри на горбі, варвари, які тут саме були, не дозволили цього, бо шатро самого Аттіли стояло в низині.

Коли ми зупинились, де вказали скіфи, до нас прийшли Едекон, Орест, Скотта та інші знатні у них особи спитати, з якою метою з'явилось наше посольство. Поки ми дивувалися з цього дивного запитання і переглядалися один з одним, вони продовжували настоювати на відповіді. Нарешті ми сказали, що імператор наказав пояснити цю мету Аттілі, а не іншим. Тоді Скотта з серцем відповів, що такий наказ їхнього повелителя, бо вони не прийшли б до нас заради своєї цікавості. Ми відповіли, що немає такого звичаю щодо послів, щоб вони, не представившись особисто тим, до кого послані, через посередництво інших осіб були допитувані про мету посольства, і що це відомо і самим скіфам, які часто посилали посольства до імператора; що ми повинні одержати рівне і інакше не скажемо мети нашого посольства. Тоді вони поїхали до Аттіли, але потім повернулись без Едекона і повідомили нас про все, ради чого ми були

* Скіфами Пріск називає гуннів.

виряджені, наказуючи при цьому якнайшвидше виїхати, якщо ми не маємо сказати нічого іншого. Цими словами ми були здивовані ще більше, бо неможливо було дізнатись, яким способом стало відоме таємне рішення імператора. Ми визнали, однак, корисним нічого не відповідати про мету посольства, якщо не доб'ємося прийому в Аттілі. Через це ми сказали, що чи було метою нашого посольства сказане скіфам, чи що-небудь інше — про це повинен дізнатись їх повелитель і що ми не будемо розмовляти про це з іншими. Тоді вони наказали нам негайно виїхати.

Під час готування до дороги Вігіла став ляяти нас за відповідь, кажучи, що краще бути спійманим на брехні, ніж поїхати ні з чим. "Якби мені вдалось поговорити з Аттілою, — сказав він, — то я легко переконав би його припинити ворогування з римлянами*, бо я заприятелював з ним під час посольства при Анатолії". Через це, мовляв, Едекон до нього прихильний, і під виглядом посольства й промов, які повинні бути сказані так чи інакше, правдиво чи неправдиво, він знайде привід переговорити щодо плану, прийнятого ними проти Аттіли, і принести золото, якого потребував Едекон, за його власними словами, для роздачі підлеглим йому людям. Вігіла не знав, що вже був зраджений Едеконом. Справа в тому, що Едекон, який або підступно дав свою обіцянку, або злякався, щоб Орест не довів до відома Аттіли те, що він сказав нам після бенкету (коли він обвинувачував Едекона в тому, що той без нього вів переговори з царем і з свнухом), доніс Аттілі про змову проти нього і про кількість золота, яку мали вислати римляни, а також пояснив і мету нашого посольства...

Аттіла запросив нас через Скотту, і ось ми з'явилися до його шатра, яке охороняла навколо юрба варварів. Одержавши дозвіл увійти, ми застали Аттілу сидячим на дерев'яному кріслі. Ми стали трохи поодалік трону. Максимін, наблизившись, привітав варвара і, передавши йому лист імператора, сказав, що імператор бажає доброго здоров'я йому і тим, хто його оточує. Аттіла відповів побажанням римлянам того ж, чого вони йому бажають, і зараз же звернувся до Вігіли, обзиваючи його безсоромною твариною і питаючи, з якої речі він побажав з'явитись до нього, знаючи рішення його і Анатолії про мир, причому було сказано, щоб до нього не з'являлись послі до того, поки всі втікачі не будуть видані варварам. Коли ж Вігіла відповів, що в римлян немає втікачів з скіфського народу, бо

* Тобто візантійцями.

всі, які були, вже видані, Аттіла, ще більше розсердившись і обсипавши його лайкою, крикнув, що він посадив би його на кіл і віддав хижим птахам, якби не видалось порушенням посольського статуту те, що він віддав його такій карі за безсоромність і зухвалість його слів. Він додав, що в римлян є багато втікачів з його племені, і наказав секретарям прочитати їх імена, записані у хартії. Коли вони прочитали всіх, він наказав Вігілі йти геть не гаючись, додавши, що він пошде разом з ним і Іслу сказати римлянам, щоб вони вислали до нього всіх варварів, які перебігли до них з часів Карпілеона (сина Аєція, римського полководця на Заході), який був у нього заложником. Бо він, мовляв, не допустить, щоб його раби виступали в бій проти нього, хоч би вони й не могли бути корисні тим, які довірили їм охорону своєї землі. "Справді, — говорив він, — яке місто чи яке укріплення, яким він захотів заволодіти, врятоване ними?"

Сповістивши імператорові його рішення щодо втікачів, послали повинні зараз повернутись із звісткою, чи хочуть римляни видати їх, чи беруть на себе війну через них. Наказавши раніше Максимінові почекати, щоб через нього відповісти імператорові на його лист, він зажадав дарів. Передавши їх і повернувшись у наше шатро, ми стали обмірковувати кожне слово Аттіли. Коли Вігіла висловлював подив з того, що Аттіла, який здався йому в першому посольстві людиною лагідною й спокійною, тепер так брутально ляв його, я висловив думку, чи не навіяли Аттілі неприхильність до нього деякі з варварів, що бенкетували разом з нами в Сердіці, повідомивши, що він називав римського імператора богом, а Аттілу — людиною. Максимін визнав це припущення ймовірним, бо він не брав участі в змові, яку євнух склав проти варвара. Але Вігіла не розумів і, як мені здавалось, не міг з'ясувати собі приводу, з якого вилаяв його Аттіла. Він не думав, щоб Аттілі було сповіщено слова його в Сердіці, як він пізніше сам розповідав, чи про змову, бо ніхто інший із сторонніх через страх, що охопив усіх, не наважувався розмовляти з ним. А Едекон у всякому разі повинен був зберігати таємницю в зв'язку з присягою і невідомістю справи, щоб і самому як учасникові таких бесід не бути визнаним змовником і не бути під загрозою смертної карі. Поки ми так вагалися, раптом з'явився Едекон і, відвівши Вігілу вбік від наших зборів і вдаючи, наче говорить правду ради задуманого ним плану, просив принести золото для роздачі людям, які прийдуть разом з ним для виконання діла, а потім пішов. Коли я подікавився, що говорив Едекон, Вігіла намагався обманути мене, бувши

обманутий сам, і, приховавши справжню причину, сказав, що його сам Едекон сповістив, ніби Аттіла сердиться і на нього за втікачів: треба, мовляв, або одержати всіх їх, або прийти до нього послам з найвищої знаті. Поки ми розмовляли про це, з'явилися деякі з людей Аттіли і сказали, щоб ні Вігіла, ні ми не купували ні римського полоненого, ні раба з варварів, ні коней, ні будь-чого іншого, крім їстівних припасів, поки не будуть розв'язані непорозуміння між римлянами і гуннами. Це було зроблено варваром розумно й майстерно, і Вігіла легко міг бути викритий у своєму задумі проти нього, не вмючи пояснити причини привозу золота, а ми під приводом відповіді в справах нашого посольства повинні були чекати Онігісія, щоб він міг одержати дари, які ми самі хотіли дати і які прислав імператор...

Коли Вігіла вирушив у дорогу, ми залишались на місці один день після його від'їзду, а на другий день пішли з Аттілою в північну частину його країни. Проїхавши деяку відстань разом з варваром, ми звернули в другий бік за наказом наших провідників — скіфів, які пояснили, що Аттіла повинен заїхати в одне село, де він хотів одружитися з дочкою Ескама; хоч він уже мав безліч жінок, але хотів ще взяти й цю за скіфським звичаєм. Звідти ми продовжували їхати по рівній дорозі, що пролягала по рівнині, і здибали судноплавні ріки, з яких нийбільшими після Істру були Дрікон, Тігас і Тіфісас. Ми переправились через них на човнах-однодеревках, вживаних прибережними жителями, а інші ріки перепливали на плотах, які варвари возять з собою на возак і користуються ними в місцях повені. В селах нам доставляли харчі, притому замість пшениці — просо, а замість вина — так званий по-тубільному мед. Слуги, що були з нами, теж одержували просо і напій, добуваний з ячменю; варвари звать його "камос".

Проїхавши довгий шлях, ми надвечір розташувались на нічліг біля одного озера з придатною для пиття водою, якою користувались жителі ближчого села. Раптом знялася буря з вихором, громом, частими блискавками і сильним дощем; вона не тільки перекинула наш намет, а й покотила всі наші пожитки в воду озера. Перелякані розбурханою стихією і всім, що сталося, ми покинули це місце і поночі під дощем загубили один одного, бо кожний повернув на той шлях, який вважав для себе легким. Добившись до хат села — бо виявилось, що ми всі рушили різними шляхами в одному напрямку, — ми зібралися разом і з криком почали шукати відсталих. Скіфи, що вискочили на шум,

запалили очерет, який вони вживають як горючий матеріал, освітили місцевість і питали, чого ми кричимо. Коли варвари, що були з нами, відповіли, що ми злякалися бурі, вони покликали нас до себе, виявили гостинність і обігріли, запалюючи багато очерету...

Переправившись через якісь річки, ми приїхали у величезне селище, де, як казали, були хороми Аттіли, більш показні, ніж у всіх інших місцях, збудовані з колод і добре виструганих дощок і обнесні дерев'яною огорожею, що оточувала їх не для безпеки, а для краси. За царськими хоромами поставали хороми Онігісія, теж оточені дерев'яною огорожею, але вона не була оздоблена баштами подібно до Аттілиної. Недалеко від огорожі була баня, яку влаштував Онігісій, що мав у скіфів велике значення після Аттіли. Каміння для неї він перевозив з землі пеонів, бо у варварів, населяючих цей край, немає ні каменю, ні дерева і вони вживають привізний матеріал.

Будівник бані, полонений, який чекав звільнення в нагороду за свою майстерність, несподівано попав у біду, тяжчу, ніж рабство в скіфів. Онігісій зробив його банщиком, і він служив під час миття йому самому і його домашнім. При в'їзді в це село Аттілу зустріли дівчата, що йшли рядами під тонкими білими й дуже довгими покривалами; під кожним покривалом, підтримуваним руками жінок, що йшли по обидва боки, було по сім і більше дівчат, які співали скіфських пісень; таких рядів жінок під покривалами було дуже багато. Коли Аттіла наблизився до дому Онігісія, повз який пролягала дорога до палацу, назустріч йому вийшла жінка Онігісія з юрбою слуг, з яких одні несли страви, другі — вино (це найвища шана у скіфів), вітала його і просила покуштувати доброзичливо принесеного нею частування. Бажаючи зробити втіху жінці свого улюбленця, Аттіла з'їв, сидячи на коні, причому вварвари, що йшли за ним, підняли блюдо (воно було срібне). Пригубивши також і принесену йому чашу, він пішов у палац, який відрізнявся висотою від інших будівель і стояв на підвищеному місці. Ми зупинились у домі Онігісія на його прохання, бо він уже повернувся з сином Аттіли, і пообідали, причому нас приймала його жінка й родичі — сам він не мав часу бенкетувати з нами. Він тоді вперше після повернення побачився з Аттілою і доповідав йому про влаштування справи, для якої був посланий, і про нещастя, що трапилося з сином Аттіли, який упав з коня і зламав собі праву руку. Після обіду, залишивши дім Онігісія, ми розбили шатри поблизу палацу Аттіли для того, щоб Максимін, як буде потреба

піти до Аттіли або переговорити з іншими наближеними до нього особами, не був далеко від нас. Ми провели цю ніч на тому місці, де зупинились. Коли настав день, Максимін послав мене до Онігісія, щоб передати йому дари, які давав він сам і які прислав імператор, щоб дізнатись, де й коли він бажає з ним переговорити. Прийшовши разом з слугами, що несли дари, я чекав (бо двері були ще зачинені), щоб хто-небудь вийшов і доповів про наше прибуття...

На другий день я прийшов до двору Аттіли з дарами для його жінки на ім'я Крека; від неї він мав трьох дітей, з яких старший стояв на чолі акатірів та інших народів, що жили в припонтійській Скіфії. В середині огорожі було безліч будівель, з яких одні були з добре прилагоджених дощок, укритих різьбою, а другі — з тесаних і вискребаних до прямини колод, вставлених у дерев'яні кола. Ці кола, починаючись від землі, підіймалися до помірної висоти. Варвари, що стояли біля дверей, впустили мене до жінки Аттіли, яка жила тут, і я застав її лежачою на м'якому ложі; підлога була вкрита повстяними килимами, по яких ходили. Царицю оточувало безліч слуг. Служниці, що сиділи проти неї на підлозі, вишивали різнокольорові узорні тканини, які накидали для прикраси поверх варварського одягу.

Наблизившись до цариці і після привітання передавши їй дари, я вийшов і пішов до інших хором, у яких жив сам Аттіла, щоб почекати, коли вийде Онігісій; він уже вийшов з свого будинку і був у Аттіли. Стоячи серед усієї юрби, бо я був уже відомий сторожі Аттіли і оточуючим його варварам і тому ніхто мені не чинив перешкод, я побачив силу народу, що йшла, причому на цьому місці зчинився гамір і шум, який сповістив про вихід Аттіли. Він з'явився з палацу, виступаючи гордо і кидаючи оком туди і сюди. Коли він, вийшовши з Онігісієм, став перед палацом, до нього почало підходити багато людей, які мали позови один на одного і діставали його рішення. Потім він повернувся в палац і став приймати прибулих до нього варварських послів...

У призначений час ми з'явилися на обід разом з послами від західних римлян і спянилися на порозі проти Аттіли. Виночерпії подали нам за тубільним звичаєм кубок, щоб і ми помолилися, перше ніж сідати. Зробивши це і покуштувавши з кубка, ми підійшли до крісел, на яких треба було сидіти за обідом.

Біля стін кімнати з обох боків стояли стільці. Посередині сидів на ложі Аттіла, а позаду стояло друге ложе, за яким кілька скідців вели до його постелі, закритої простинами

і строкатими завісами для прикраси, як то роблять елліни й римляни для молодих. Першим рядом бенкетуючих вважали той, що сидів праворуч від Аттіли, а другим — лівий, де сиділи й ми, причому вище нас сидів знатний скіф Веріх. Онігісій сидів на стільці праворуч від царського ложа. Проти Онігісія сиділи на стільцях два сини Аттіли, а старший сидів на його ложі, але не близько до батька, а на краю, дивлячись у землю з поваги до батька. Коли все було приведене в порядок, прийшов виночерпій і подав Аттілі кубок вина. Приймавши його, він привітав першого по порядку. Удостоєний честі привітання встав з місця; сідати треба було лише після того, коли, пригубивши кубок або випивши, Аттіла віддавав його виночерпіві. Тому, хто сів, виявляли таким же способом честь усі присутні, беручи кубки і після привітання відпиваючи з них. У кожного був один виночерпій, який повинен був входити по порядку після виходу виночерпія Аттіли. Після того як удостоїлися почесні другий гість і дальші, Аттіла вшанував і нас таким же привітанням за порядком місць.

Після цього привітання виночерпії вийшли, і були поставлені столи після стола Аттіли для кожних трьох або чотирьох чи навіть більшого числа гостей. Таким чином, кожний мав змогу взяти собі накладених на блюда страв, не виходячи з ряду крісел. Першим увійшов слуга Аттіли з блюдом, наповненим м'ясом, а за ним ті, що служили гостям, поставили на столи хліб і закуски. Для інших варварів і для нас були приготовлені розкішні страви, сервіровані на круглих срібних блюдах, а Аттілі не подавали нічого, крім м'яса на дерев'яній тарілці. І у всьому іншому він виявляв помірність: так, наприклад, гостям подавали чаші золоті й срібні, а його кубок був дерев'яний. Одяг його теж був скромний і нічим не відрізнявся від інших, крім чистоти. Ні меч, що висів у нього збоку, ні перев'язі варварського взуття, ні вуздечка його коня не були оздоблені, як у інших скіфів, золотом, камінням або чимось іншим коштовним. Коли були з'їдені страви, накладені на перших блюдах, ми всі встали, і той, що встав, не повертався до свого крісла, перше ніж кожний гість з першого ряду випив поданий йому повний кубок вина, побажавши доброго здоров'я Аттілі. Вшанувавши його таким чином, ми сіли, і на кожний стіл було поставлено друге блюдо з другою стравою. Коли всі взяли і цієї страви, то знову встали таким же чином, випили і знову сіли.

Коли настав вечір, були запалені факели, і два варвари, виступивши на середину проти Аттіли, заспівали складених

пісень, в яких оспівували його перемоги і воєнні доблесті. Учасники бенкету дивились на них, і одні захоплювались піснями, інші, згадуючи про війни, підносились духом, а ті, у яких тілесна сила ослабла від часу і дух був змушений до спокою, проливали сльози. Після співів виступив якийсь скіфський блазень і почав верзти всяку нісенітницю, яка всіх розсмішила. Після нього ввійшов маврусієць Зеркон. Едекон переконав його приїхати до Аттіли, щоб за його допомогою одержати назад свою жінку, яку він узяв у варварській землі, будучи у тісній дружбі з Влідою. Він залишив її в Скіфії, коли був посланий Аттілою до Аєція, як дар. Але він обманувся в цій надії, бо Аттіла розсердився за те, що він повернувся в його землю. Цього разу він прийшов під час бенкету і своїм виглядом, одягом, голосом і дивною мішаниною слів, які вимовляв (він змішував з авзонською мовою гуннську і готську), усіх розважив і в усіх викликав невгамовний сміх, крім Аттіли. Останній залишався непорушним, лице його не мінялось, і ніякими словами або вчинком він не виявляв свого веселого настрою. Тільки коли наймолодший з синів, на ім'я Ірна, ввійшов і став коло нього, він поплескав його по щоці, дивлячись на нього ніжними очима. Коли я виявив здивування з того, що він не звертає уваги на інших дітей, а до цього ставиться ласкаво, варвар, що сидів поруч зі мною і розумів по-авзонському, попередив, щоб я нікому не переказував його слів, і пояснив, що ворожбити провістили Аттілі, що його рід упаде, але буде відновлений цим сином. Поки гості проводили ніч у бенкетуванні, ми потихеньку вийшли, не бажаючи надто довго засиджуватись за гульнею.

Коли настав день, ми прийшли до Онігісія, кажучи, що нас треба відпустити і не примушувати даремно витрачати час. Він сказав, що й Аттіла хоче нас відслати. Трохи згодом він став радитися з вибраними людьми про бажання Аттіли і складати листа для передачі імператорові в присутності секретарів і Рустікія, уродженця Верхньої Місії, який був узятий у полон на війні і завдяки своїй освіті служив варварові при складанні листів.

Коли він вийшов із зборів, ми звернулися до нього з проханням звільнити жінку Сіллі і дітей її, взятих у рабство при здобутті Ратіарії. Він не відмовлявся їх звільнити, але хотів видати їх за велику суму грошей. Коли ми стали благати його зглянутись на їх долю, взявши на увагу колишній їх добробут, він пішов до Аттіли і відпустив жінку за 500 золотих, а дітей відслав як дар імператорові. У цей час і Крека, дружина Аттіли, запросила нас обідати до

Адамія, завідуючого її справами. Прийшовши до нього разом з кількома вибраними особами з тубільців, ми зустріли привітну гостинність. Адамій ушанував нас ласкавими словами і приготовленими стравами. Кожний з присутніх за скіфською чемністю вставав і подавав нам повний кубок, потім, обійнявши і поцілувавши того, хто випив, приймав кубок назад. Після обіду ми повернулись у наш намет і лягали спати.

На другий день Аттіла знову запросив нас на бенкет, і ми, як і перед цим, прийшли до нього і почали бенкетувати. На ложі разом з ним сидів уже не старший син, а Оіварсій, дядько його по батькові. На протязі всього бенкету, ласкаво розмовляючи з нами, він просив нас переказати імператорові, що він дав Констанцієві (який був посланий до нього Аецієм як секретар) жінку, яку обіцяв. Справа в тому, що Констанцій, прибувши до імператора Феодосія разом з відправленими від Аттіли послами, обіцяв улаштувати непорушний мир римлян із скіфами на довгий час, якщо імператор дасть йому багату жінку. Імператор погодився на це і обіцяв видати за нього дочку Саторніла, відомого багатством і знатністю роду. Але цього Саторніла наказала забити Афінаїда, або Євдокія (вона звалася обома цими іменами).

Виконати обіцянку імператора не допустив Зінон, колишній консул, що мав під своєю владою велику рать ісаврів, з якою він під час війни охороняв навіть Константинополь. Тоді, будиши начальником над військовими силами на Сході, він вивів цю дівчину з-під сторожі і заручив її з одним із своїх наближених, якимсь Руфом. Після того як її відібрали, Констанцій просив варвара не залишати без кари завданої йому образи і дати йому як жінку або забрану дівчину, або іншу, яка принесла б посаг. Через це під час бенкету варвар і доручив Максимінові переказати імператорові, що Констанцій не повинен бути обманутий у поданий ним надії, бо цареві не личить брехати... Таке доручення дав Аттіла, бо Констанцій обіцяв дати йому грошей, якщо з ним буде заручена жінка з якогось дуже багатого в римлян дому.

Вийшовши з бенкету, через три дні після цієї ночі ми були відпущені з добрими дарами. Разом з нами Аттіла послав і Веріха, який сидів вище нас на бенкеті, людину з числа вибраних і начальника багатьох селищ у Скіфії, як посла до імператора, очевидно, бажаючи, щоб і він як посол одержав дари від римлян. Коли ми в дорозі зупинились в одному селі, був спійманий якийсь скіф, що перейшов

з римської землі на варварську як вивідач. Аттіла наказав посадити його на кіл. На другий день, коли ми проїжджали через інші села, були приведені два чоловіки з скіфських рабів із зв'язаними ззаду руками, які забили своїх панів на війні; їх обох розп'яли на колодах з перекладинами, прив'язавши головами.

МАВРІКІЙ

Слов'яни (VI ст. н. е.)

Маврікій, візантійський імператор (582 — 602 рр.), історик. Наведений уривок узято з його праці "Стратегія", XI; дані Маврікія, як і дані Прокопія, є одні з найдавніших джерел про життя слов'ян.

Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убогство. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбалство, той, хто йому довірив гостя, здійсмає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше — проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі. Багато хто з них визнає смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задумити себе, не вважаючи за життя перебування у в'язні.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім. У житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, коваючи від очей усе, що тільки

здобувають, і життя ведуть просто розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гушавині, в ущелинах і на кручах. Користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрошами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді.

В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибінні води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети. Лежачи навзаки у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. У такому стані вони багато годин можуть залишатись у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають, у чому справа, подумують, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому нетрудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилизати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по дві на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утрудняють рух. Є в них і дерев'яні луки, і стріли, намазані отрутою. Ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту чи якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям. Або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілі. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед. Якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше, якщо ж ні — повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист. Отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі. Потім, коли вороги оточують здобич, вони знову на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення. Якщо й вирішують що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення,

бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і вороги не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їх сліди. Зимою і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшусь переправу...

Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами, перше ніж вигнати їх кіннотою або ціхотою...

Через те що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами — особливо тих, що живуть ближче до кордону, — і вести боротьбу з рештою, не допускаючи, щоб вони всі з'єднались і підкорились спільній владі. Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі з часом стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто з них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати... Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну. Їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою.

Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки одні за одними. Вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця. Тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, буде стежити звідти за їх рухами і допоможе їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди...

Розпочинаючи проти них походи, не треба шадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрінутих убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу...

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У VIII—IX ст. ЗА ДАВНЬОРУСЬКИМ ЛІТОПИСОМ

Давньоруський літопис XII ст. написаний був на підставі раніших літописів і становить собою зведення багатьох історичних джерел в одну книгу — "Повість временных лет", яку уклав монах Києво-Печерського монастиря Нестор, за

що був прозваний Літописцем. "Повесть временных лет" Нестора Літописця — це найважливіше джерело історії Київської Русі. У цьому літопису на підставі численних історичних фактів розповідається про розселення, суспільно-економічне життя східних слов'ян, про їх боротьбу проти іноземних загарбників, а також про народні повстання в Давньоруській державі.

"Повесть временных лет" стала основою для написання багатьох різних пізніших літописів в Києві, Переяславі, Новгороді, в Ростово-Суздальській, Галицько-Волинській землях та в інших місцях.

До наших часів збереглося дві редакції "Повести временных лет": одна — в Лаврентіївському списку літопису (Лаврентіевская летопись), друга — в Іпатіївському списку літопису (Ипатіевская летопись).

Через багато часу осіли слов'яни по Дунаю, де тепер є землі Угорська і Болгарська. І від тих слов'ян розійшлися (племена) по землі і прозвалися своїми іменами по тому, де осіли, на якому місці...

Також і ті слов'яни, які прийшли і осіли по Дніпру, назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах, а інші осіли між Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами, інші осіли на Двіні і назвалися полочанами від назви річки Полота, яка впадає в Двіну. Слов'яни, які осіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям, і зрубили вони собі город* і назвали його Новгородом. А інші осіли на Десні і по Сейму, по Сулі і назвалися сіверянами...

Коли ж поляни жили окремо по горах цих, був шлях "із варяг в греки" і від греків по Дніпру, а вгорі Дніпра — волок до Ловаті, а по Ловаті (можна) ввійти в велике озеро Ільмень, з якого витікає (бере початок) Волхов і впадає в велике озеро Нево (Ладозьке), а гирло цього озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) йти до Рима, а від Рима прийти по тому ж морю до Царгорода, а від Царгорода прийти в Понт-море (Чорне море), в яке впадає ріка Дніпро. Дніпро ж бо витікає з Оковського лісу і тече на південь, а Двіна із того ж лісу витікає, але тече на північ і впадає в море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і впадає сімдесятьма рукавами в море Хваліське (Каспійське). Тому і з Русі можна йти Волгою до (волзьких) болгар і до хвалісів і на сході дійти до уділу Сімового, а по Двіні — до варягів, від варягів — до Рима,

* Зрубати город — побудувати містечко, обнесене дерев'яною огорожею.

від Рима ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає рукавом в Понтське (Чорне) море, яке море відоме як Руське...

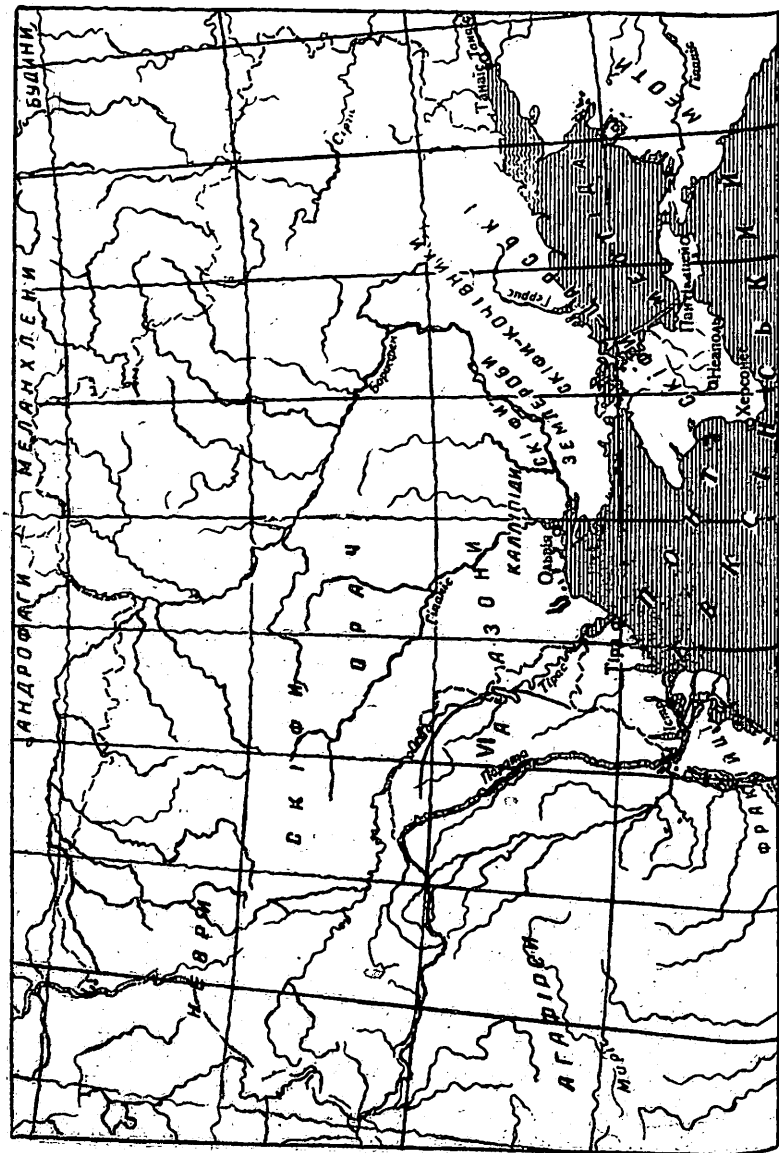
Коли ж поляни жили окремо, то управлялися вони родами своїми, які і до цих братів були полянами, і жили кожний із родом своїм на своїх місцях і управлялися кожний родом своїм. І було три брати: ім'я одного Кий, а другого — Щек, а третього — Хорив, і сестра їх Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка тепер називається Щекавиця, а Хорив — на третій горі, від якого вона прозвалася Хоревиця. І вони збудували город на честь свого найстаршого брата і дали йому назву Київ. Був біля міста ліс і бір великий, і вони ловили звірів, були вони мужі мудрі і кмітливі і називалися полянами, від яких поляни в Києві і до цього дня.

Інші ж, неосвідомлені, розповідали, нібито Кий був перевізником, бо біля Києва був тоді перевіз з того боку Дніпра, тому говорили: "На перевіз на Київ". Але ж якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. Але цей Кий княжив у роді своєму. Коли він прийшов до (грецького) царя, то, як розповідають, велику честь (шану) дістав він від того царя, до якого приходив. Коли ж він ішов назад, підійшов до Дунаю, і полюбив місцевість, і зрубав городок малий, і хотів осісти з родом своїм, але ті, що жили там поблизу, не дали йому цього зробити. Це городище дунайці і до цього часу називають Києвець. Кий же прийшов у своє місто Київ, тут він життя своє скінчив; і брати його Щек і Хорив, і сестра їх Либедь тут же померли.

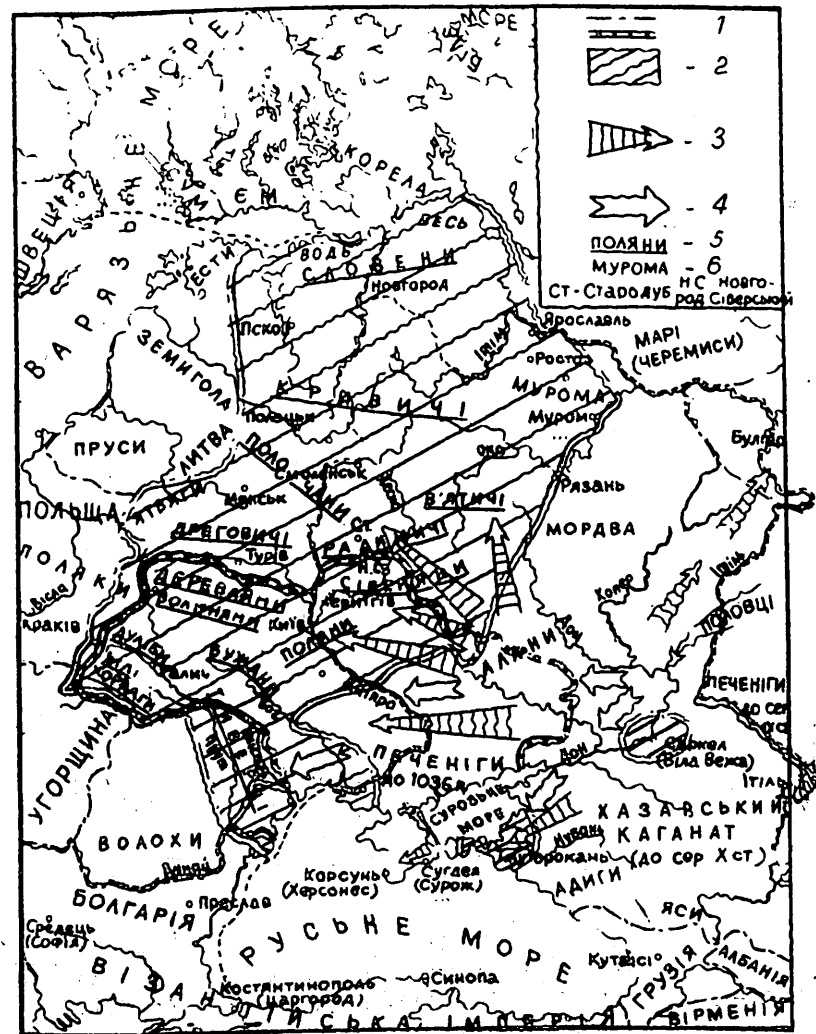
А після цих братів князювання в полян почав держати їх рід, а в деревлян було своє князювання, а дреговичі мали своє, слов'яни — своє в Новгороді, а друге — на Полоті, де полочани, від яких походять кривичі, що сидять у верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, у яких є город Смоленськ; там сидять кривичі. Та й сіверяни походять від них. На Білоозері сидить весь, а на Ростовському озері — меря, та й на Клешиному озері — меря ж. А по ріці Оці, де вона впадає в Волгу, — мурома, що має свою мову, і черемиси, що мають свою мову, і мордва, що також має свою мову. Бо ось тільки які слов'янські племена на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, тому що осіли по Бугу, пізніше вони називалися волиняни...

КАРТА СКІФІЙ ЗА ГЕРОДОТОМ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА ТА ЇХ СУСІДИ.
V—XI ст.

1 — кордони сусідніх держав в середині XI ст.; 2 — землі Київської держави в 1054 р.; 3 — напрями експансії Хазарського каганату в VIII—IX ст.; 4 — шляхи печенігів наприкінці IX ст.; 5 — слов'янські племена; 6 — неслов'янські племена.

ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ IX СТ.)

- Понад 1,5 млн рр. — Розселення первісних людей на теренах України.
тому
- 500 — 10 тис. — Палеоліт, або кам'яний вік.
до н. е.
- 400—300 — 100 тис. — Ранній палеоліт на території України. Стоянки біля с. Лука-Врублевецька (р. Дністер), в Донбасі, Приазов'ї, біля Житомира, в районі Південних та Південно-Східних Карпат, поблизу с. Королеве на Закарпатті та в Криму.
- 100—40 тис. — Заклучна стадія раннього палеоліту, так звана мустьєрська епоха.
- 40—10 тис. — Пізній палеоліт.
- Бл. 10—8 тис. — Мезоліт — перехідний період між палеолітом і неолітом.
- VI—III тис. — Неоліт, або новий кам'яний вік. На території України представлений буго-дністровською, дунайською, сурсько-дніпровською, дніпро-донецькою, а також лінійно-стрічковою культурами та культурою ямково-гребінцевої кераміки.
- IV—III тис. — Енеоліт, або мідний вік.
- IV—I тис., поч. — Епоха міді — бронзи.
- IV тис., перша пол. — Розселення землеробсько-скотарських племен ранньотрипільської культури в Подніпров'ї та Побужжі.
- IV тис., друга пол. — Розселення племен тиської культури в Закарпатті.
- III тис., друга пол. — Розселення племен середньостогівської культури в Лісостепу Лівобережної України, межиріччі

Дніпра та Дону. Середньотрипільська культура в Подніпров'ї, Побужжі, межиріччі Південного Бугу і Середнього Дніпра.

- III тис., друга пол. — — Бронзовий вік.
- I тис., поч.
- III тис. — Пізньотрипільська культура в Середньому Подніпров'ї, на Волині, в Побужжі, Південному Причорномор'ї.
- III тис. — Розселення племен культури кулястих амфор в лісостеповій частині Правобережної України.
- III тис. — Розселення племен кемі-обинської культури в Криму, пониззі Дніпра та Південного Бугу.
- III тис. — Розселення племен ямної культури в степовій частині Лісостепу, Середньому та Нижньому Подніпров'ї, басейні Сіверського Дінця, Побужжі, Приазов'ї і Причорномор'ї.
- III тис., кінець — — Розселення землеробських та скотарських племен культури шнурової кераміки в Середньому і Верхньому Подніпров'ї, на Волині, в Прикарпатті, Західному Поділлі.
- II тис. — Розселення скотарських племен катакомбної культури в Степовому Подніпров'ї, басейні Сіверського Дінця, Побужжі, в Криму та Приазов'ї. Початок етногенезу слов'ян.
- XVII—XV ст. — Розселення племен культури багатоваликової кераміки в Степу та Лісостепу Лівобережної України, Дніпровському Правобережжі, Північно-Західному Причорномор'ї.
- XVII—XII ст. — Розселення племен культури отомань у Закарпатті.
- XVI—XII ст. — Розселення племен зрубної культури в басейні Сіверського Дінця, Нижньому Подніпров'ї, Лісостепу Лівобережжя, Причорномор'ї та Приазов'ї.
- XV—XII ст. — Розселення племен тшинецько-комарівської культури в Середньому Подніпров'ї, на Поділлі та Волині.
- XII—X ст. — Розселення племен білозерської культури в Нижньому Подніпров'ї, Приазов'ї, Причорномор'ї.
- XI—IX ст. — Розселення племен білогородської культури в Лісостепу Правобережної України, межиріччі Дністра та Південного Бугу.
- X—VII ст. — Розселення племен чорноліської культури в межиріччі Дніпра і Дністра, басейні Ворскля.
- IX—VIII ст. — Ранній залізний вік. Розселення племен бондаринської культури в Лісостепу Лівобережної України, басейнах рік Сіверський Донець, Сула, Псьол, Ворскля.

- IX ст., перша пол. — VII ст. — Киммерійці в Північному Причорномор'ї.
- IX—III ст. — Таври в Криму.
- VIII ст., кінець — Витіснення киммерійців скіфами з Північного Причорномор'я в Передню Азію.
- 722—705 pp. — Походи киммерійців в Передню Азію. Розгром Ассирії та Урарту.
- VII—VI ст. — Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
- 679—678 pp. — Розгром киммерійців на чолі з царем Теушпою ассирійським царем Ассархаддоном.
- VII—III ст. — Скіфська держава. Велика Скіфія з столицею на Дніпрі — Кам'янське городище. Царські курганні поховання: Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Гайманова і Товста Могили.
- Бл. 630 p. — Вторгнення скіфів у Сірію і Палестину.
- VI—V ст. — Заснування античних міст-держав у гирлах рік Південний Буг, Дніпро і Дністер та в Криму.
- VI—III ст. — Розселення племен милоградсько-підгірцівської культури в Північній Україні.
- VI—III ст. — Розселення племен юхнівської культури в басейнах рік Десни і Сейму.
- 514 p. — Війна скіфів з персидським царем Дарієм I.
- 480—438 pp. — Об'єднання античних міст в Криму. Створення Боспорського царства. Правління династії Археонактідів.
- IV ст. — Виникнення Понтійської держави на північному сході Малої Азії, південно-східному узбережжі Чорного моря.
- 339 p. — Розгром війська скіфського царя Атея Філіпом Македонським. Падіння держави Велика Скіфія.
- 331—330 pp. — Осада Ольвії і похід Зопіріона, полководця О. Македонського, в скіфські степи.
- III ст. — Вторгнення сарматських племен (язиги, алани, роксолани, аорси, сїраки) в Північне Причорномор'я, межиріччя Дніпра і Дністра.
- III—I ст. — Розселення племен латенської культури в Закарпатті.
- III ст. до н. е. — поч. IV ст. н. е. — Ранньоробовласницька держава в Нижньому Подніпров'ї і Криму — Мала Скіфія зі столицею Неаполь Скіфський.
- III ст. до н. е. — II ст. н. е. — Розселення племен зарубинецької культури в Середньому й Верхньому Подніпров'ї, Південному

- Побужжі, Верхньому Подесенні, Прип'ятському Поліссі.
- III ст. до н. е. — IV ст. н. е. — Розселення сарматських племен в Північному Причорномор'ї, Лівобережжі, Придністров'ї, межиріччі Тясьмину і Стугни.
- II ст. до н. е. — IV ст. н. е. — Розселення слов'янських племен пшеворської культури в басейні Західного Бугу і Верхнього Дністра, на Західній Волині.
- 121—63 pp. — Правління понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.
- I ст. — Об'єднання грецьких міст-держав Причорномор'я Мітрідатом VI Євпатором.
- 89—85, 83—82, 73—64 pp. — Війни Мітрідата VI з Римом, які закінчилися його поразкою. Захоплення Мітрідатом VI Греції, Малої Азії, Причорномор'я.
- Захоплення римлянами Понтійського царства внаслідок поразки Мітрідата VI в третій війні з Римом.
- Бл. 77 p. н. е. — Згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Старшого.
- 98 p. — Згадка про слов'ян-венедів римського історика Корнелія Таціта.
- 98—117 pp. — Розвиток слов'яно-римських торгових зв'язків у період правління римського імператора Траяна.
- II—III ст. — Поширення християнства в містах Північного Причорномор'я.
- II ст., кін. — V ст., перша пол. — Розселення слов'янських племен культури карпатських курганів у Прикарпатті.
- III ст., сер. — Вторгнення готів в Північне Причорномор'я, Крим. Готські війни з Римською імперією.
- 375 p. — Вторгнення гуннів в Північне Причорномор'я. Розгром Боспорського царства, готів і Малої Скіфії.
- III—V ст., сер. — Розселення землеробських племен черняхівської культури.
- V—VII ст. — Розселення слов'янських племен антів у Подністров'ї, Побужжі, Подніпров'ї, басейні Сіверського Дінця.
- V ст., кін. — VI ст., перша пол. — Утвердження християнства в Херсонесі — володінні Візантії.
- VI—VII ст. — Розселення слов'янських племен в південній частині басейну Прип'яті, Тетерева, верхів'ях Бугу, Дністра, Пруту та в Закарпатті. Заснування дулібського союзу племен на Волині, Правобережжі Дніпра. Освоєння території Балканського півострова

558 р.

— антами і склавінами. Заснування слов'янських державних об'єднань.

568—635 рр.

— Вторгнення кочових племен аварів у Північне Причорномор'я.

VIII—IX ст.

— Слов'яно-аварські війни.

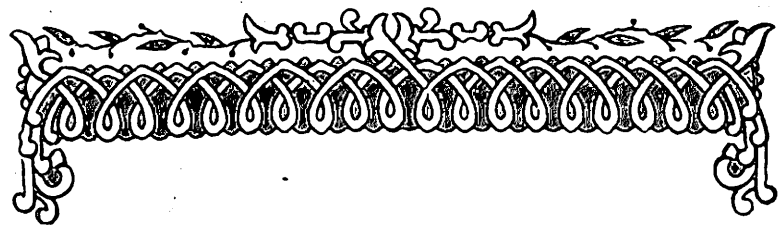
— Поселення аланських і болгарських племен (салтівська культура) в басейні Дону, Сіверського Дінця і Приазов'ї. Формування східнослов'янської держави Київська Русь.

VIII ст., кін. — IX ст., поч.

— Походи давньоруських дружин на візантійські володіння в Криму і в Малій Азії.

VIII—X ст.

— Розселення східнослов'янських племен (літописних сіверян) в Лівобережному Лісостепу і Східному Поліссі.

ПРИМІТКИ

Іванченко Раїса. Олег Віщий: історичний роман. Друкується вперше.

¹ Оскольдова (Аскольдова) дерев'яна церква до 1809 р. стояла над Аскольдовою могилою, яка нині становить частину природньо-архітектурного парку на правому березі Дніпра в межах Києва. У 1810 р. архітектор А. Меленський спорудив тут ротонду (муровану церкву), перебудовану згодом на павільйон.

² Волхв — давньоруська назва служителів (жерців) поганського (язичницького) культу.

³ За деякими літописними свідченнями, після смерті князя Рюрика (879 р.) Олег князував у Новгороді, будучи правителем при малолітньому Ігореві.

⁴ "...Ще з Рюрикових часів" — за літописною версією — в 862 р. новгородці нібито покликали князувати на Русь ватажка варязької дружини Рюрика разом з братами Синеусом і Трувором. Спадкоємцем першого офіційно і став його син Ігор.

⁵ На той період землі древлян (древлян) доходили: на півночі — до р. Прип'яті, півдні — до річок Здвижу й Тетерева, на сході — до Дніпра, заході — до межиріччя Случі й Горині. Східнослов'янське плем'я уличів, згідно з літописом, мешкало в пониззі Дніпра, на Побужжі й узбережжі Чорного моря.

⁶ Тіуном, або тивуном, у давні часи називали господарського управителя князя, боярина чи іншого можновладця.

⁷ Симеон (р. н. невід. — 927 р.) — болгарський князь (893—925 рр.) і цар (925—927 рр.), за якого Перше Болгарське царство (681—1018 рр.) досягло найвищого розквіту.

⁸ Ідеться про слов'янських просвітителів і православних проповідників, творців слов'янської азбуки, братів Кирила (мирське ім'я Костянтин) (бл. 827—869 р.) і Мефодія (бл. 820—885 р.).

⁹ Тиверці — один із східнослов'янських племінних союзів. Розселилися на території між Дністром, Прутом і Дунаєм.

¹⁰ Спочатку готами називали племена східних германців, які наприкінці II ст. почали пересуватися з пониззя Вісли на південний схід і в III ст. опанували Північне Причорномор'я. В 375 р. готів розгромили тунни

і витіснили їх з Північного Причорномор'я. Лише невелика група перших залишилася в Криму, згодом змішавшись з місцевими племенами скіфо-аланського, сарматського і таврського походження.

Огієнко Іван. Дохристиянські вірування українського народу.

Друкується за виданням: Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, 1965.

¹ Гельмольд (бл. 1125 — після 1177 р.) — німецький хроніст. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) посилається на його "Слов'янську хроніку", видану вперше в 1556 р.

² Автор посилається на Лаврентівський літопис, який називає Початковим. Починається цей історичний твір "Повістю временних літ" у викладі, близькому до списку, вміщеному в Іпатівському літопису (хроніку подій доведено до 1110 р.). Видано Археографічною комісією в т. 1 "Повного зібрання руських літописів" спочатку в 1841 р. у Санкт-Петербурзі, а потім, 1962 р. — у Москві.

³ Йдеться про працю А. С. Фамінцина "Божества давніх слов'ян" (СПб., 1884. Вип. 1).

⁴ Ягич Ватрослав (Ігнатій, Гнат Вікентійович, 1838—1923 рр.) — хорватський філолог-славист, академік АН у Загребі (з 1866 р.), Петербурзької АН (з 1880 р.) та ін. Основні праці: "Історія виникнення церковнослов'янської мови" (Відень, 1900), "Історія слов'янської філології" (Відень, 1910).

⁵ Маються на увазі "Обличительні (Викривальні) Слова" — проповіді переважно XI—XII ст. у перекладі з грецької. Для митрополита Іларіона вони стали основним джерельним матеріалом при характеристиці дохристиянських вірувань. Серед інших він виділяв "Слово нікого Христіялюбця, ревнителя по Правовій Віри" та "Слово святого Григор'я, како погани кланялися ідолом" (XI ст.). "Слова" спрямовувались головним чином проти поганства, його залишків і двовірства.

⁶ Походження самої назви "Перун" найчастіше науковці пов'язують з Parjanya (одна з назв Індри — наймогутнішого бога, "володаря богів" у найдавнішій індійській міфології). Тут і далі автор неодноразово називає прізвище вченого Корша. Безпосередньо в книзі згадується стаття В. Корша "Володимиріві боги", опублікована в "Збірнику Харківського історико-філологічного товариства" (1909, т. 18). Але також можна припустити, що йдеться про російського вченого-філолога, перекладача, академіка Петербурзької АН (з 1900 р.) Федора Свєтеновича Корша (1843—1915 рр.). Конкретно українській культурі, літературі й мові він присвятив праці "Український народ і українська мова" (1913), "Дещо про вийстя української народності" (1914). Написав спеціальне дослідження "Слово о полку Ігоревім" (1909).

⁷ Пізніше риси Перуна були перенесені на Іллію-пророка та Юрія Побідоносця.

⁸ Потєбня Олександр Опанасович (1835—1891 рр.) — український філолог, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1875 р.). Митрополит Іларіон використав його праці: "Про міфологічне значення деяких повір'їв та обрядів" (1865) та "Про Долю і споріднені з нею істоти" (1871). Перетц Володимир Миколайович (1870—1935 рр.) — російський та український історик літератури, академік АН УСРР (з 1919 р.). Йдеться про думку, висловлену ним у дослідженні, присвяченому "Слову о полку Ігоревім" (1926).

⁹ Бодянский (Осип Максимович (1808—1877 рр.) — український філолог, історик, письменник і перекладач, один із засновників славістики в Росії. Автором використана праця О. Бодянского "Про тождество слов'янских божеств Хорса і Дажьдбога" (1846).

¹⁰ Вірогідно: Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894 рр.) — український літературознавець, автор українського перекладу "Слова о полку Ігоревім" і приміток до нього (1876), а також шеститомної "Історії літератури руської" (1887—1894) і т. д.

¹¹ Смирнов Василь Дмитрович (1846—1922 рр.) — російський сходознавець.

¹² Йдеться про книгу В. І. Маньки "Релігія східних слов'ян" (Хельсінкі, 1922. Ч. 1).

¹³ Преображенський Петро Федорович (1894—1941 рр.) — російський історик, професор Самарського (1919—1921 рр.) і Московського (1921—1937 рр.) університетів. Автор праць з історії Стародавньої Греції й Стародавнього Риму, етнографії та історії новітнього періоду. Опублікував "Курс етнології" (М.; Л., 1929).

¹⁴ Іван (Іоанн) Хреститель, або Предтеча, згідно з Святим писанням, син священика Захарія й Єлизавети, попередник Ісуса Христа. Зовнішньою ознакою каяття та духовного оновлення вибрав хрещення, тобто обливання у воді через занурення в ній. Тому свято пам'яті пов'язане з водою.

¹⁵ Мається на увазі Сумцов Микола Федорович (1854—1922 рр.) — український фольклорист, етнограф і літературознавець, академік АН УСРР (з 1919 р.) — та його праці "Нариси історії південноруських апокрифічних сказань та пісень" і "Культурні переживання", видруковані на сторінках часопису "Киевская старина" протягом 1887—1890 рр.

¹⁶ Очевидно: номоканоні, тобто збірнику правил церкви чи церковного права.

¹⁷ Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1817—1875 рр.) — український етнограф і письменник. Опублікував серед інших праць "Поетичні погляди слов'ян на природу. Дослід порівняльного вивчення слов'янських легенд і вірувань у зв'язку з міфологічними сказаннями інших споріднених народів". В 3-х т. (М., 1865, 1868, 1869).

¹⁸ Точніше: "Повчанні" своїм дітям Володимира Мономаха (1053—1125 рр.) — великого князя київського (1113 р.).

¹⁹ Тобто у період, що передував утворенню Київської Русі (у автора це IV—IX ст.).

²⁰ Йдеться про студію під назвою "Горе і Доля в народній казці" (1906).

²¹ Не зовсім точно: Вишенський Іван (між 1545 і 1550 рр. — після 1620 р.) — видатний український письменник-полеміст; свою діяльність розпочав ще в 70-х рр. XVI ст., але найбільш активно проявив себе після Брестської церковної унії 1596 р.

²² Остромирове євангеліє — одна з найцінніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції, яка містить євангельські читання для неділі та свят. Переписане з староболгарського оригіналу в 1056—1057 рр., ймовірно, в Києві. Галицьке євангеліє писалось протягом XII—XIII ст., хоча більша його частина дійсно позначена 1144 р. Під острозькими виданнями кінця XVI ст., очевидно, розуміються богословські та полемічні книги, видані тамашньою друкарнею: "Буквар" (1578), "Острозька біблія" (1581) та ін.

²³ Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918 рр.) — український етнограф, антрополог і археолог. Конкретно йдеться про його працю "Студії з української етнографії та антропології" (Прага, 1927).

²⁴ Аркона — місто і релігійний центр балтійських слов'ян у X—XII ст., на о. Рюген (слов'янське: Руя). В 1168 р. її зруйнували датчани.

²⁵ Неточно: Саксон Граматик (бл. 1140—1208 р.) — датський хроніст-літописець.

²⁶ Ймовірно, йдеться про видання "Повного зібрання законів Російської імперії", здійснене в XIX ст.

27 Вірогідно, мається на увазі Олександр Іванович Кирпичников (1845—1903 рр.) — історик всесвітньої літератури. Він, зокрема, автор статті “Шо ми знаємо достовірного про особисті божества слов'ян” (Журнал Міністерства народної освіти 1885. Кн. IX).

28 Іоанн Дамаскин (VII ст.—бл. 754 р.) — візантійський філософ і богослов, родом з Дамаска. Його головний твір “Джерело знання” був відомий на Русі з X ст.

29 Прокопович Феофан (1681—1736 рр.) — український письменник, учений, громадський діяч. У 1716 р. за викликом Петра I переїхав до Петербурга, де фактично очолював руську православну церкву.

30 Туровський Кирило (між 1130 і 1134 рр. — бл. 1182 р.) — письменник-проповідник і церковний діяч Київської Русі. Автор кількох “Слів” (казань) і повчань.

31 Точніше: Симеон Полоцький (до постригу в ченці Самійло Омелянович Петровський-Ситніанович), (1629—1680 рр.) — білоруський і російський церковний діяч, письменник, педагог.

32 Стрийковський Мацей (бл. 1547—1582 р.) — польський історик і поет, автор “Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі” (видрукувана вперше в Кенігсберзі 1582 р. і хронологічно охоплює період від давніх часів до 1572 р.).

Грушевський Михайло Чужинці про Україну.

Друкується за виданням: Грушевський Михайло. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. Львів, 1895.

1 Плутарх (бл. 46 — бл. 126 р.) — давньогрецький письменник-мораліст. На підставі документального матеріалу і використання праць багатьох авторів написав понад 200 творів, з яких більша частина збереглась.

2 Йдеться про Дарія I Гістаспа (558—486 рр. до н. е.) — персидського царя (з 522 р. до н. е.) з династії Ахеменідів. У 514 або 513 р. до н. е. здійснив, але невдало, військовий похід проти скіфів.

Загальна назва племен, які мешкали на берегах Борисфену (Дніпра).

4 Таврікою в давнину називали південну частину Кримського півострова, яку заселяли таври. Саме така назва цієї місцевості й зустрічається вперше в Геродота.

5 Савромати (сармати) — кочові іраномовні племена, що мали багато спільних рис з скіфами. В VIII—VII ст. до н. е. кочували в степових районах Поволжя, Уралу і Казахстану. Основа їх господарства становило кочове скотарство.

6 Амміан Марцеллін (бл. 330—400 р.) — римський історик. Найбільш відома його праця “Діяння” у 31 книзі (перші 13 втрачені).

7 Мається на увазі Святослав Ігорович — великий князь київський (945—972 рр.), якого забили печеніги біля Дніпрових порогів під час повернення його до Києва з походу проти Візантії.

8 Лукіан (бл. 120 — після 180 р.) — давньогрецький письменник-сатирик.

9 Як доводять фахівці, амазонки — це міфологічний народ, що склався в основному з воєвничих жінок і нібито заселяв територію Малої Азії, узбережжя Чорного моря та пониззя Дону.

10 Дещо інший переклад уривку масмо у виданні: “Історія України в документах і матеріалах”. К., 1939. Т. I. С. 14.

11 “Географія” Страбона в 17-ти книгах була перевидана в радянський час (Ленінград, 1964).

12 Точніше: Тіра або Тірас — давньогрецька назва р. Дністер. Також існувало однойменне місто-держава на правому березі Дністровського лиману (в межах сучасного м. Білгорода-Дністровського), засноване в VI ст. до н. е. греками-переселенцями.

13 Стадій — старогрецька міра довжини, що коливалась, залежно від місцевості, від 150 до 190 м.

14 Поселення називалось Ахіллії і було крайнім пунктом Боспору Кіммерійського (тобто Керченської протоки) при виході його в Меотиду — Азовське море. Ахілл Понтарх вважався покровителем мореплавців.

15 Діон Хрисостом (буквально: Златоуст, бл. 40 — після 112 р. н. е.) — давньогрецький оратор, який у так званій “Борисфенській промові” подав цінні відомості про Ольвію і стосунки її мешканців з сусідніми племенами.

16 Мітрідат VI Євпатор (132—63 рр. до н. е.) — цар Понтійської держави (з 121 р., а фактично з 111 р. до н. е.).

17 Мається на увазі Дмитро Іванович Лловайський (1832—1920 рр.) і його праця, опублікована в Москві в 1876 р.

18 Йдеться про працю російського фольклориста, мовознавця та етнографа Всеволода Федоровича Міллера (1848—1913 рр.), видрукувану в 80-х рр. XIX ст.

19 Зараз Ростовської області (Російська Федерація).

20 В середині III ст. Танаїс зруйнували готи.

21 Птолемей (р. н. і см. невід.) — давньогрецький вчений, який жив і працював у Єгипті.

22 В сучасній українській історичній літературі прийнято писати: Йордан (р. н. і см. невід.). Був секретарем аланського військового діяча Гунтігаса Бази.

23 За іншими даними, Віглії помер у 555 р.

24 Моммзен Теодор (1817—1903 рр.) — німецький історик, іноземний член Петербурзької АН (з 1893 р.). Основні праці з історії та права Стародавнього Риму.

25 Германарік, або Ерманарік (р. н. невід. — 375 р.) — король остготів з роду Амалів. Стояв на чолі племінного союзу в Північному Причорномор'ї, до якого крім готів входили також деякі аланські, слов'янські, фракійські племена.

26 Орозій, або Оросій, Павло (бл. 380—420 р.) — римський історик, за походженням іспанець. Написав “Історії проти поганців” у 7-ми книгах, де подано нариси всесвітньої історії від “створення світу” до 417 р.

27 Остроготи (остготи, грейтуни) — відгалуження германського племени готів, що в середині III ст. вторглися в Північне Причорномор'я. Вестготи (везготи) — західна гілка готів, які спочатку мешкали в Південно-Східній Прибалтиці, а в III—IV ст. захопили землі між Дністром і пониззям Дунаю.

28 Вінитар — король готів.

29 У 70-х рр. IV ст. Вінитар воював з антами, яких очолював Боз (Бож, Бус). Останній близько 375 р. був захоплений Вінитаром у полон разом з синами і 70 найближчими старійшинами.

30 Аттіла — вождь племені гуннів, основні роки життя та діяльності якого припадають на першу половину V ст. Помер у 453 р.

31 Прокопій Кесарійський (між 490 і 507 рр. — після 562 р.), візантійський історик, автор “Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами” (553), “Про будови” (553—555) та ін. Велізарій — полководець візантійського імператора Юстиніана I (483—565 рр.).

32 Марк Ульпій Траян (53—117 рр.) — римський імператор (з 98 р.).

33 Нарзес — полководець Юстиніана I, вірменин за походженням.

34 Мається на увазі великий князь київський (912—945 рр.).

35 Амастрида, Амастрис, сучасна назва: Амасра — місто в Пафлагонії (територія нинішньої Туреччини). У Візантії була єпископським центром і одночасно одним з найважливіших портів на узбережжі Чорного моря.

36 Васильєвський Василь Григорович (1838—1899 рр.) — російський історик-візантинознавець, академік Петербурзької АН (з 1890 р.) “Життя Георгія Амастридського” видав у 1878 р.

З М І С Т

Слово до читача	5
Сенченко І. Руді Вовки	19
Іванченко Р. Олег Віщий	77
Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу	295
Мозолєвський Б. Скіфський степ	339
Грушевський М. Чужинці про Україну	367
Сторінками давніх джерел	388
Карта Скіфії за Геродотом	404
Карта східнослов'янських племен та їх сусідів. V—XI ст.	405
Хронологія історії України	406
Примітки	411

Історія України в прозових творах та документах

Серія заснована у 1992 році

ВИТОКИ

Від найдавніших часів до першої половини IX ст.

Упорядник

Г у р ж і й Олександр Іванович

Автори передмови

Р и ч к а Володимир Михайлович,

Г у р ж і й Олександр Іванович

Редактор Т. М. Теліженко

Художник С. В. Попов

Художній редактор Б. О. Прокопенко

Технічний редактор Н. С. Подоляк

Коректори С. Т. Пітунова, З. І. Скапінкер

Здано до складання 15.08.94. Підписано до друку 19.01.95.

Формат 84x108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура Датч. Друк. вис.

Ум. друк. арк. 21,84. Ум. фарб.-відб. 22,26. Обл.-вид. арк. 24,18.

Зам. 4—562.

Ордену Трудового Червоного Прапора державне спеціалізоване видавництво "Україна".

252025, Київ-25, Десятинна, 4/6

Акціонерне товариство "Київська книжкова фабрика", 252054, Київ-54,
Вороб'ївського, 24.